

4

КИЇВ • 1970

У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

„При єдиній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна *можлива*, без такої єдності про неї не може бути й мови“.

В. І. ЛЕНИН

1870

1970

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 4 (109)

КВІТЕНЬ

1970

РІК ВИДАННЯ
ТРИНАДЦЯТИЙ

Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

З М І С Т

СТАТТІ

До 100-річчя з дня народження В. І. Леніна

Ленінізм — прапор нашої епохи	3
Л. П. Нагорна — В. І. Ленін про партійність ідеології	13
І. К. Білодід — Ленінська теорія розвитку соціалістичної національної культури	22
Ф. П. Шевченко — Питання спеціальних історичних дисциплін у світлі ленін-	
ського вчення	31
А. М. Шлепаков — Ленінські оцінки ролі міжнародних робітничих міграцій	
і сучасність	41
С. М. Бібіков — Марксистсько-ленінська методологія та археологічна наука .	48

Методологія та методика історичних досліджень

В. Г. Сарбей — Про принципи наукового дослідницького методу В. І. Леніна	59
--	----

ПОВІДОМЛЕННЯ

Р. І. Нафігов (Казань) — Формування марксистських поглядів В. І. Ульянова-	
Леніна	66
М. М. Олексюк (Львів) — Прогресивна преса Західної України про В. І. Леніна	71

Соратники В. І. Леніна на Україні

В. П. Булкіна — Д. З. Мануїльський	78
--	----

ЗАМІТКИ

А. Д. Ярошенко — Маловідома сторінка біографії Ілліча	86
І. Л. Хоменко (Ужгород) — Ленінські дні на Закарпатті (1924—1938 рр.) .	88

ПОВЕРТАЮЧИСЬ ДО НАДРУКОВАНОГО

І. М. Бондаренко — До питання про розвиток В. І. Леніним вчення про союз	
робітничого класу і селянства	94

ВИСНОВКИ З НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Б. О. Тихомиров — Про боротьбу В. І. Леніна з опортунізмом у питаннях	
господарського і державного будівництва (1920—1923 рр.)	98
В. Є. Михайлов — З історії боротьби проти опортунізму між XIV і XVI з'їзда-	
ми партії	100

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

А. Т. Кінкулькін (Москва) — Ленінська тема в шкільному викладанні історії	102
---	-----

НАШ КАЛЕНДАР

В. Ф. Панібудьласка—Під ленінським прапором дружби народів (До 50-річчя встановлення Радянської влади в Азербайджані)	109
А. К. Т.—До 50-річчя Косівського повстання	112
М. М. Серіков (Торез)—Трудящі вшановують пам'ять видатного революціонера (До 70-річчя від дня народження Моріса Тореза)	114
М. І. Горбунова—Серафима Іллівна Гопнер (До 90-річчя від дня народження)	115
С. К. Гутянський—Народна шана діячу української радянської культури (До 90-річчя від дня народження Я. П. Ряппо)	117
Е. Ю. Писаренко (Москва)—Вчений—Герой Праці (До 110-річчя від дня народження В. І. Гошкевича)	119
Д. І. Мишко—Селянська війна під керівництвом Степана Разіна (До 300-річчя від дня початку)	123

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

П. М. Шморгун—Ленін і більшовицькі організації України в радянській історіографії	127
---	-----

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Ю. Ю. Кондуфор—Шляхом, осяяним Леніним	135
В. Н. Котов, М. І. Марченко, Б. А. Шарафутдінов—Ленінська теоретична спадщина в українській радянській історіографії	137
І. О. Гуржій—І. К. Рибалка, В. І. Ленін і Україна; І. І. Коломійченко, П. М. Шморгун, В. І. Ленін і Україна	138
А. В. Санцевич—В. И. Астахов, И. Л. Шерман, В. И. Ленин—историк советского общества	141
М. М. Кравець (Львів)—А. Д. Ярошенко, В. І. Ленін і революційний рух на західноукраїнських землях	143

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

А. Ф. Меленевський—Скарбниця ленінської ідейної спадщини	144
Б. К. Дудикевич (Львів)—Вогнище пропаганди ленінських ідей	146
Л. В. Косолапов, В. У. Слюсарчук, І. Ф. Єфіменко—Всесоюзна наукова конференція «Ленінський етап у розвитку наукового комунізму»	148
Н. В. Комаренко, В. С.—Всесоюзна історіографічна сесія «В. І. Ленін—основоположник радянської історичної науки»	151
Р. Р.—Міжвузівська ювілейна наукова конференція	154
В. Г. Кравченко—Вчені-суспільствознавці України на Ленінських днях науки в Москві	155
В. Г.—Інститут історії АН УРСР до Ленінського ювілею	155
Тадеуш Вуйцік (Польща)—Трудящі ПНР до ювілею вождя	156

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. Шевченко (головний редактор), І. Л. Бутич, А. М. Гаєвський (заст. головного редактора), І. О. Гуржій, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, П. М. Калениченко, І. П. Кожукало (заст. головного редактора), І. І. Коломійченко, І. В. Лупандін (відповідальний секретар), А. В. Санцевич (заст. головного редактора), В. А. Чирко, А. М. Шлепаков, А. Д. Ярошенко.

Адреса редакції: Київ, 1, Кірова, 4. Телефон: 29-71-31.

Украинский исторический журнал, № 4, 1970.

Выходит ежемесячно
(на украинском языке)

Технічний редактор Т. Р. Спекторова.

Коректор Є. І. Кочубей.

БФ 07198. Здано до складання 27.II 1970 р. Підписано до друку 13.IV 1970 р. Формат паперу 70×108¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 10,0+0,125 вкл.=10,125. Умовн. друк. аркушів 14,18. Обліково-видавн. аркушів 15,87. Тираж 9865. Зам. К-33.

Друкарня вид-ва «Київська правда», Київ, вул. Леніна, 19.

Статті

До 100-річчя від дня народження В. І. Леніна

ЛЕНІНІЗМ — ПРАПОР НАШОЇ ЕПОХИ

XX сторіччя — епоха пролетарських революцій, краху імперіалізму і перемоги національно-визвольних рухів, час, коли відбувається перехід людства від капіталізму до соціалізму і на значній частині земної кулі здійснюється будівництво нового комуністичного суспільства. Це також вік сучасної науково-технічної революції, що докорінно змінює виробничий процес та характер людської праці. Семидесяті роки нинішнього сторіччя настійно ставлять перед людством питання вибору перспективи дальшого розвитку суспільства.

Новий етап в історії людства нерозривно зв'язаний з безсмертним ім'ям і діяльністю Володимира Ілліча Леніна. Як велике, світле і радісне свято зустріли трудящі нашої Батьківщини і всього соціалістичного табору, прогресивна світова громадськість видатну історичну подію — 100-річчя від дня народження геніального продовжувача революційного вчення К. Маркса і Ф. Енгельса, творця Комуністичної партії Радянського Союзу, керівника найвеличнішої соціальної революції і засновника першої у світі соціалістичної держави, вождя міжнародного робітничого класу, всіх трудящих. Його ім'я безмежно дороге усім простим людям на землі.

«Ленін,— говориться в Тезах ЦК КПРС «До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна»,— дав відповіді на найактуальніші питання, поставлені ходом історичного розвитку, всебічно розвинув теорію соціалістичної революції і будівництва комуністичного суспільства, озброїв російський, весь міжнародний революційний рух науково обгрунтованою стратегією і тактикою, очолив боротьбу робітничого класу за втілення ідеалів соціалізму в життя»¹. Під бойовим прапором ленінізму визвольна боротьба ширилась на всіх континентах, утворились і зміцніли комуністичні партії, міжнародний комуністичний рух став найвпливовішою політичною силою сучасності.

Гігантські зміни, які відбулися в житті людства протягом XX ст. і докорінно перетворили соціальне обличчя світу, переконливо свідчать, що історія розвивається за Леніним, що ім'я Леніна, його життєдайні ідеї запалюють на нові звершення мільйони трудящих як незгасний символ революційного оновлення нашої планети.

¹ До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу, М., 1970, стор. 3.

Наукову відповідь на питання про перспективи людства дає ленінізм — чітка система поглядів і уявлень, що є продовженням марксизму і його творчим розвитком в сучасних умовах. У Зверненні міжнародної Народи комуністичних і робітничих партій, яка відбулася у Москві в червні 1969 р., «Про 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна» підкреслюється: «Ленін — видатний мислитель, який всебічно розвинув створену Марксом і Енгельсом науку: діалектичний матеріалізм, політичну економію, теорію соціалістичної революції та будівництва комуністичного суспільства»²⁻³.

Особливе значення для вирішення проблем сучасності має науковий комунізм — теорія класової боротьби пролетаріату за повалення імперіалізму, здійснення соціалістичної революції, будівництво соціалізму і комунізму, наукове обґрунтування практичних дій революційних мас. Він ґрунтується на висновках і узагальненнях філософського матеріалізму, політичної економії, історії КПРС, теорії світового революційного процесу, комуністичного руху, теорії права і держави, марксистської етики.

Об'єктом його є вивчення соціально-політичних процесів життя, а методом — весь арсенал засобів філософської, економічної, історичної, соціологічної наук в тій їх частині, що стосується соціального життя осіб, груп, партій, класів та організації їх діяльності в суспільстві. Це вчення передбачає комплекс соціологічних досліджень окремих, найсуттєвіших явищ суспільного життя: політичних рухів, ідеологічних процесів, виховних, культурно-освітніх заходів тощо. Значну цінність для нього мають статистичні дані, узагальнені результати вибіркового та інших статистичних досліджень соціально-економічних явищ, масових опитів (наприклад, переписів) населення.

В науковому комунізмі втілюються найвищі досягнення соціально-політичної науки минулого, які були узагальнені, теоретично переосмислені в інтересах обґрунтування історичної місії найбільш прогресивного класу сучасності — робітничого. Ця місія полягає, як відомо, в ліквідації соціальних форм пригноблення, національної нерівноправності, експлуатації людини людиною, у побудові комуністичного суспільства, де втілюються найвищі зразки гуманності, свободи, рівноправності. Науковий комунізм є партійною наукою, бо він відкрито відстоює інтереси пролетаріату як виразника надій і сподівань найширших верств трудящих, є вченням про об'єктивні закони і суб'єктивні фактори соціального життя суспільства. На основі теоретичних висновків цього вчення, а також історичного та діалектичного матеріалізму і марксистської політичної економії робітничі й комуністичні партії організовують свою практичну діяльність. В науковому комунізмі робітничий клас знаходить випробувану науково-обґрунтовану ідейно-теоретичну зброю. Постійний зв'язок цього вчення з практикою класової боротьби пролетаріату, з сьогочасними завданнями революційної боротьби мас надає йому динамічного, творчого характеру.

В домарксистський період системи поглядів на соціальні процеси майбутнього були ідеалістичними. Лише в творчості Кампанелли, Мора, Уінстенлі, а пізніше — Фур'є, Сен-Сімона, Оуена, які працювали вже в період раннього капіталізму, можна знайти спроби наукового аналізу суспільних явищ. Але й в їх працях соціалізм уявлявся як лад, схожий на рай, перенесений уявно з неба на землю, і був такою ж утопією, як і стародавні перекази про «золотий вік» людства. К. Маркс і Ф. Енгельс

²⁻³ Міжнародна Народа комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. К., 1969, стор. 298.

перетворили соціалізм із утопії в науку. В. І. Ленін в умовах, коли капіталізм став державно-монополістичним, збагатив науковий комунізм новими висновками і відкриттями. На сьогодні соціалізм втілюється у соціальну практику всесвітньо-історичних масштабів, став основною революційною силою сучасності. **«Імперіалізм безсилий повернути втрачену ним історичну ініціативу, повернути назад розвиток сучасного світу»⁴**, — такий висновок був зроблений на міжнародній Нараді комуністичних і робітничих партій в червні 1969 р. Нинішнє сторіччя є епохою створення на земній кулі нової соціально-економічної системи — комуністичної.

Саме вчення наукового комунізму, пов'язане з практикою революційного оновлення світу, має історичний характер, оскільки в ньому відбувся певний перебіг подій. Основні його твори були написані по «неостиглих слідах» фактів як теоретичне осмислення практики революційної боротьби мас. У 1848—1849 рр. у Франції та Німеччині відбулися відомі революційні виступи, а вже 1850 р. з'явилися праці К. Маркса «Класова боротьба у Франції з 1848 по 1850 р.» і Ф. Енгельса «Селянська війна в Німеччині», де обгрунтовано керівну роль робітничого класу, необхідність його союзу з селянством тощо. На основі аналізу досвіду російської революції 1905 р. і європейського робітничого руху В. І. Ленін написав твір «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції», а напередодні Великого Жовтня, — «Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму», де, глибоко проаналізувавши соціально-економічні явища, обгрунтував висновок про те, що монополістична стадія капіталізму є його остання стадія, переддень соціалістичної революції. В працях В. І. Леніна «Чергові завдання Радянської влади», «Про «ліве» хлоп'яцтво і про дрібнобуржуазність», «Великий почин», «Про кооперацію», «Про нашу революцію», «Економіка і політика в епоху диктатури пролетаріату» та інших не тільки розроблено складні теоретичні питання наукового комунізму, але й узагальнено історичний досвід творення нового суспільства.

Можна стверджувати, що науковий комунізм як історичне вчення має свої стадії, етапи розвитку. Звичайно розрізняють два етапи — марксистський і ленінський, а в ленінському — три стадії: перша — підготовка революції (кінець XIX ст. — 1917 р.), друга — перемога пролетарської революції і будівництво соціалізму в окремих країнах (1917 — 40-і роки XX ст.), третя — перемога пролетарської революції в групі країн Східної Європи, Азії і Америки, створення соціалістичної системи і завершення будівництва соціалізму в Радянському Союзі (з 40-х років). Побудова соціалізму в більшості країн соціалістичної системи і початок комуністичного будівництва в них, перемога соціалістичної революції в ряді розвинутих капіталістичних країн, а також розгортання соціалістичних перетворень в групі країн так званого «третього світу», багато з яких нині стали на некапіталістичний шлях розвитку, напевно, означатимуть перехід до нової стадії в розвитку ленінського етапу наукового комунізму.

Ленінізм — це марксизм епохи імперіалізму і пролетарських революцій, краху колоніалізму і перемоги національно-визвольних рухів, переходу людства від капіталізму до соціалізму та будівництва комуністичного суспільства. Сучасність ствердила правильність, науковість ленінізму як соціально-політичного вчення.

Найкращим доказом його життєвості, величезної притягальної сили для народів є те, що він став основним об'єктом атак буржуазної

⁴ Міжнародна Рада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали, стор. 260.

пропаганди. Антикомунізм, фальсифікуючи історичні факти, прагне довести такі догми: ленінізм не є марксизмом, соціалізм, практика його будівництва не є втіленням теорії ленінізму, ленінізм — «російська національна модель», що не має інтернаціонального значення, ленінізм — застаріле вчення, пройдений етап у розвитку соціально-політичної думки, ленінізм — не наукове вчення, а вольова, авантюристична течія в політичному русі.

В книгах антикомуністичної спрямованості, зокрема Пейджа «Ленін і світова революція», Шапіро і Редхуена «Ленін — людина, теоретик, вождь», Чернока «Життя Леніна. Червоний революціонер», Поссоні «Ленін — насильний революціонер» та інших, виданих масовими тиражами в капіталістичних країнах напередодні ленінського ювілею, ці догми повторюються в різних варіаціях. Можна сказати, що вони є певною мірою основоположними і в «советології» — напрямку антикомуністичної пропаганди, якому імперіалістичні кола надають особливої уваги.

Намагання протиставити ленінізм і марксизм не нові. Ще Л. Троцький в 20-х роках намагався відділити К. Маркса від його послідовників, знайти тріщину в тому моноліті, що по праву називається марксистсько-ленінською теорією. Основні твори В. І. Леніна є далшим творчим розвитком ідейно-теоретичної спадщини К. Маркса і Ф. Енгельса.

Історики науки зазначають органічний зв'язок твору «Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму» з працею «Капітал», «Філософських зошитів» та «Матеріалізму і емпіріокритицизму» з «Анти-Дюрінгом» і «Діалектикою природи». В. І. Ленін зберіг і розвинув кращі традиції першого етапу наукового комунізму: його нерозривну єдність з практикою класової боротьби пролетаріату, непримиренність до «лівого» і правого опортунізму, буржуазної ідеології, обґрунтованість наукового аналізу актуальних проблем революційного руху, прогнозування майбутніх подій.

Водночас ленінізм як вищий етап наукового комунізму збагатився рядом характерних особливостей і рис. Найістотнішими з них є злиття, діалектичне поєднання і цілісність теорії з практичними завданнями підготовки та здійснення пролетарської революції, в певному розумінні, перетворення теорії наукового комунізму в програму революційного оновлення світу, зростання значення тих його розділів, які дають можливість прогнозувати, передбачати соціально-політичні події та відповідно до цього планувати дії партії, класів, розвиток соціалістичної економіки. Із вчення про шляхи завоювання політичної влади пролетаріатом, яким був науковий комунізм на першому етапі свого розвитку, він став теорією світового революційного процесу, програмою соціалістичного і комуністичного будівництва. Вперше в історії марксизму чимало важливих питань вирішуються ленінізмом. Це насамперед побудова системи диктатури пролетаріату і загальнонародної держави в соціалістичному суспільстві, розв'язання національного питання, створення партії нового типу і визначення її ролі в суспільстві, культурна революція, розробка шляхів поступової ліквідації класів і становлення соціальної рівності. Ленінізм дає відповідь на питання світового революційного руху, розробки стратегії і тактики міжнародного робітничого і комуністичного руху, некапіталістичного розвитку промислово відсталих країн тощо. У зв'язку із зростанням ролі комуністичної партії, що із завоюванням політичної влади стає відповідальною перед суспільством за оптимальність його розвитку, посилюється значення марксистсько-ленінської теорії. В міру інтенсифікації соціальних проце-

сів, яка ще більше прискорюється сучасною науково-технічною революцією, творчий характер, актуальність теоретично розроблюваних питань, органічна нетерпимість до догматизму, окостенілості думки стають вирішальною рисою ленінізму. Науковий комунізм виступає як теорія, що постійно розвивається і збагачується узагальненнями практики соціалістичного і комуністичного будівництва.

До ленінського ювілею ЦК КПРС опублікував Тези «До 100-річчя з дня народження В. І. Леніна», в яких дана ґрунтовна оцінка всесвітньо-історичного значення ленінізму для аналізу проблем сучасності, його органічного зв'язку з марксизмом і практикою соціалістичного будівництва. Ленінізм і марксизм, ленінізм і соціалізм — поняття, які характеризують єдність цих явищ, їх спорідненість. Проте ревізіоністи закликають до розробки «національних» моделей соціалізму. Горезвісний Ернст Фішер, нещодавно виключений з лав Комуністичної партії Австрії за ревізіоністські виступи проти марксизму, намагався витлумачити ленінізм як «російську національну модель», що не має теоретичної і практичної цінності для інших народів. Праві опортуністи зробили лозунг «національного» шляху до соціалізму прапором антисоціалістичних виступів під час подій в Чехословаччині у 1968—1969 рр. В націоналізмі буржуазна пропаганда вбачає той засіб, з допомогою якого можна посіяти ворожнечу між окремими загонами робітничого класу, послабити навальний штурм імперіалізму, що наростає з кожним десятиріччям. Зокрема, в матеріалах міжнародної конференції, скликаній так званим «Гуверовським інститутом війни, революції та миру» навіть відзначено, що націоналізм — це могутня емоціональна сила, яка ніби «визначить долю комунізму».

Інтернаціональне значення вчення В. І. Леніна як етапу в розвитку наукового комунізму у тому, що воно є ідейно-науковою основою сучасного революційного руху. Ленінізм виник в Росії, яка на початку ХХ ст. була вузловим пунктом суперечностей світового імперіалізму. Тоді ця країна з її політичним, духовним і національним гнітом, гострими суперечностями між працею і капіталом, між капіталізмом, що розвивався, і значними феодално-крієосницькими пережитками уособлювала всі типові соціально-економічні суперечності світового імперіалізму. Соціальні проблеми, що стояли перед її пролетаріатом, були характерними для більшості країн світу. Тому ленінський аналіз тогочасної російської дійсності, практика боротьби більшовицької партії за перемогу соціалістичної революції, досвід будівництва соціалістичної держави мають всесвітньо-історичне, міжнародне значення.

Основні положення ленінізму свідчать про те, що він є надбанням усіх комуністів, усіх революційних робітників, трудящих. Нині всі континенти планети охоплені полум'ям революційної, антиімперіалістичної боротьби. Її учасники знаходять в ленінському доробку відповіді на найскладніші та найактуальніші питання сучасності. Революційні події ХХ ст. ствердили життєвість основних принципів ленінізму. Зокрема, те, що вирішальною умовою успіху справи соціалістичної революції є створення і зміцнення революційної партії робітничого класу як організованого загону, найвищої форми політичної організації і авангарду пролетаріату. Така партія спроможна з'єднати науковий соціалізм з масовим робітничим рухом і очолити його за умов монолітної згуртованості її лав, інтернаціонального характеру ідеології і діяльності, умілого поєднання легальних і нелегальних, парламентських і непарламентських, мирних і немирних засобів боротьби, а також викриття ідейно-теоретичного убогства і антимарксистської сутності правої та «лівої» різновидностей опортунізму.

У сучасному капіталістичному світі, коли пролетарський рух став масовим, саме робітничий клас очолює революційну боротьбу трудящих, спрямовує в єдине русло всі їх виступи проти засилля капіталу. Відбувається класове розшарування села, утворення мільйонних мас сільських бідняків, які є основним союзником пролетаріату в боротьбі за повалення капіталізму.

Монополістична стадія капіталізму — це є його остання стадія, переддень соціалістичної революції. Внаслідок значної інтенсифікації соціальних процесів в епоху імперіалізму, розв'язання демократичних і соціалістичних завдань зблизились. Тому буржуазно-демократична революція переростає в соціалістичну без тривалого панування капіталізму, а гегемонія пролетаріату при союзі його з усім селянством в буржуазно-демократичній революції перетворюється в гегемонію пролетаріату при союзі з сільською біднотою і всіма експлуатованими масами міста і села в соціалістичній революції. Головним знаряддям побудови соціалізму є диктатура пролетаріату, що означає початок епохи справжнього народовладдя, організацію управління суспільством на основі принципу демократичного централізму.

Пролетарська класова боротьба на всіх етапах підготовки і проведення революції повинна спрямовуватись проти національного гніту, поєднуватись з антиімперіалістичним рухом поневолених народів.

«Ліві» опортуністи протиставляють науковим принципам ленінізму теоретичне убозтво «казарменного комунізму», за якого рівність людей досягається на основі примітивного розвитку продуктивних сил і військово-бюрократичного волюнтаристського управління народними масами. В. І. Ленін неодноразово підкреслював, що матеріальною базою соціалізму може бути тільки високорозвинуте індустріальне виробництво, яке ґрунтується на найновіших завоюваннях науки і техніки і має передумовою високу освіченість трудящих, свідому суспільну активність у піднесенні економіки, морально-політичну єдність та згуртованість навколо комуністичної партії як керівника і організатора соціального життя в соціалістичному суспільстві.

Досвід побудови соціалізму в СРСР, соціалістичних перетворень в ряді країн Східної Європи, Азії та на Кубі ствердив зроблені В. І. Леніним узагальнення. Тоді, в роки боротьби за перемогу революції в Росії, вони мали характер наукових прогнозів, які впливали з марксизму у ґрунтувалися на ретельному аналізі економічних та суспільних явищ розвитку світового імперіалізму початку ХХ ст. Життєвість ленінських думок полягала в тому, що революційні за змістом, вони оволоділи мільйонами трудящих, стали дороговказом у їх боротьбі. З перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції почався новий розділ всесвітньої історії.

Соціалізм є втіленням ідей ленінізму. В рішеннях грудневого Пленуму ЦК КПРС (1969 р.) зазначено, що радянське суспільство досягло такого рівня, коли головним стають не кількісні фактори розвитку (збільшення обсягу капіталовкладень, зростання чисельності робітників і службовців і т. д.), а інтенсифікація соціальних процесів, всебічне використання переваг і можливостей соціалістичного ладу, широке впровадження здобутків науково-технічної революції. Щоб досягти такого рівня, соціалізм повинен був пройти нелегкий шлях розвитку. Соціалістичне будівництво — це ціла історична епоха, яка має свої закономірності, певні етапи. В СРСР основи нового ладу, як відомо, збудовані в 30-х роках. Нині радянське суспільство досягло такого ступеня, коли система соціалізму стала зрілою, розвинутою і дедалі більше демонструє свої переваги над капіталізмом. Приклад Радянсько-

го Союзу — яскраве свідчення високої ефективності ленінських принципів наукового управління суспільством, нової організації економіки.

У нашій країні забезпечено соціальну та ідейно-політичну єдність усіх верств населення, сформовано принципово нову інтернаціональну єдність людей як соціальну основу багатонаціональної загальнонародної держави. Успішно розв'язано національне питання на основі самовизначення і рівноправності націй, тісного політичного, військового і господарського союзу народів, які стали на соціалістичний шлях, забезпечена фактична рівність націй через вільний розвиток їх економіки і культури. В ході суспільних перетворень виникли умови для поступового знищення істотних відмінностей між класами, розумовою і фізичною працею та формування на цій основі свідомо організованого єдиного всенародного колективу трудівників міста і села.

У сфері матеріального виробництва і піднесення добробуту населення в СРСР досягнуті значні успіхи. Усі галузі народного господарства розвиваються на основі найновіших завоювань науки і техніки та суспільній власності на засоби виробництва. Це є передумовою прискореного розвитку продуктивних сил — в 2,5—3 рази вищого, ніж в розвинутих країнах капіталізму. В країні ліквідовано безробіття, здійснена нова система розподілу матеріальних благ залежно від результатів діяльності кожного трудівника, його реального вкладу в сукупну суспільну працю. Велика увага приділяється загальному оздоровленню умов праці. Законодавчим шляхом робочий тиждень скорочено до 40—42 годин, запроваджено єдину систему пенсійного забезпечення, безплатне медичне обслуговування. Як піде, в СРСР дбають про охорону материнства і дитинства, постійне зростання реальних доходів трудящих, поліпшення їх житлово-побутових умов.

В галузі організації та управління соціальними процесами суспільства здійснений принцип демократичного централізму, що передбачає органічне поєднання єдиного, централізованого планового керівництва господарством і соціально-культурним будівництвом з розвитком місцевої ініціативи. Успішно функціонує ефективна система державних і громадських організацій (профспілок, комсомолу і т. п.), політичне керівництво якими здійснюється КПРС як авангардом усього радянського народу, впроваджена загальнодержавна система управління плановою економікою, що передбачає науковість, орієнтацію на новітні досягнення науки і техніки, на передовий досвід.

Народами Радянського Союзу створена соціалістична культура, що є всесвітньо-історичним кроком в духовному розвитку людства. Здійснення культурної революції забезпечило умови для прилучення трудящих до політики, знань, естетичних цінностей, наукової соціалістичної ідеології. Значні кошти відпускає держава на розвиток загальної освіти. Успішно функціонує загальнодержавна система організації та управління наукою на основі перспективного планування і науково-технічного прогнозування.

Досягнення розвинутого соціалістичного суспільства створюють невичерпні можливості для його удосконалення і переростання в комуністичне. Роль марксистсько-ленінської теорії як наукового обґрунтування комуністичного будівництва значно посилюється. Нині актуальними стають проблеми наукового комунізму, зв'язані з визначенням перспектив зростання соціальних факторів у житті суспільства. Дедалі більше уваги приділяється вивченню шляхів прискорення змін соціальної структури, побудови найбільш раціональних взаємовідносин класів, верств міста і села, залученню молоді до участі в комуністичному будівництві, а також розвитку особистої ініціативи, духовному прогресу

людини, прискоренню процесу інтелектуалізації праці, вдосконаленню виробничої демократії, прогнозуванню соціальних явищ. Від своєчасного і якісного вирішення цих питань залежить ефективність використання переваг соціалізму.

В наш час протиборство соціалістичної і капіталістичної систем дедалі більше переміщується в сферу використання досягнень сучасної науково-технічної революції. Капіталізм, намагаючись за рахунок новітніх здобутків науки і техніки зміцнити свої позиції, водночас виступає соціально-політичним гальмом їх розвитку. В. І. Ленін підкреслював, що застосування науки і техніки в умовах капіталізму є суперечливим, неповним, поглиблює антагонізми. «Куди не кинь — на кожному кроці зустрічаєш завдання, які людство цілком спроможне розв'язати негайно. Заважає капіталізм. Він нагромадив купи багатства — і зробив людей *рабами* цього багатства. Він розв'язав найскладніші питання техніки — і застопорив проведення в життя технічних поліпшень через злидні і темноту мільйонів населення, через тупу скнарність жменьки мільйонерів»⁵.

Таким чином, науково-технічна революція в буржуазному суспільстві, помножуючи матеріальні багатства, за своєю сутністю є антигуманною. Проблема гуманізму, порушена в ранніх творах К. Маркса, знайшла дальший розвиток у ленінізмі. Ще в «Економічно-філософських рукописах 1844 р.» і «Святому сімействі» К. Маркс реальним гуманізмом вважав комунізм. У вченні В. І. Леніна гуманізм — це реальний суспільно-історичний процес звільнення людини від дії природних і суспільних стихійних сил, спрямованих проти неї, процес олюднення (підкорення людини) дійсності. Гуманізм передбачає звільнення людства від усіх видів пригноблення, насамперед соціального, утвердження людяності у суспільстві з метою посилення впливу свідомості людини на її суспільне буття, підкорення їй природи. Комунізм — це не абстрактно-теоретичний ідеал, а реальний суспільний процес, в якому формуються гуманні відносини між людьми. Тому в умовах соціалізму науково-технічна революція є не тільки кібернетизацією і автоматизацією виробничих процесів, але також втіленням в життя вищої форми гуманізму. Тому боротьба за комунізм виступає критерієм гуманізму і комуністичної етики. В. І. Ленін критикував тих, хто розривав ці дві сторони комунізму: його високоетичність, гуманність і «...завдання створення вищого, ніж капіталізм, суспільного укладу, а саме: піднесення продуктивності праці, а в зв'язку з цим (і для цього) її вища організація»⁶. Він рішуче виступив проти представників неокантіанства в Європі (Г. Коген) і в Росії (П. Струве, Туган-Барановський), які зводили марксизм лише до економічного детермінізму, заперечували в ньому наявність певної моралі, і на цій підставі вважали соціалізм недосяжним «етичним ідеалом», що ніякого відношення до «грубої» дійсності не має.

Цю сторону ленінізму важливо підкреслити у зв'язку з тим, що інколи науково-технічний прогрес, здійснюваний в умовах соціалізму, розуміється однобічно, лише як зміни в матеріальному виробництві, а те, що він інтенсифікує всі соціальні процеси, прискорює формування нового типу трудівника, духовний прогрес особи, розвиває гуманні відносини між людьми, — нерідко ігнорується. «Антропологічні гуманісти» — група югославських філософів із журналу «Праксис», а також Ж.-П. Сартр, Ф. Фромм, Г. Маркузе та інші намагаються довести,

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 342.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 223.

що ленінізм не досліджує проблем гуманізму, оскільки займається тільки «глобальними» проблемами революційного процесу, економікою, управлінням суспільством в цілому. Оголошуючи свою концепцію «аутентичною» філософією марксизму, вони вважають центром світу особистість, індивідуум, від якого відчужені його «суттєві сили», зокрема і в умовах соціалізму. Науково-технічна революція, на їх думку, ще більше знецінює людську особистість, веде до дегуманізації суспільства. Висновок, зроблений «антропологічними гуманістами», такий: якщо комунізм прагне до всебічного розвитку матеріально-технічних засобів виробництва, сприяє поширенню наукового світогляду і т. д., то він, як і капіталізм, є антигуманним суспільством, а ленінізм, який є теорією комуністичного будівництва, — відступом від гуманізму ранніх творів К. Маркса.

В умовах капіталізму науково-технічний прогрес справді посилює соціальні контрасти між бідністю і багатством, загострює суперечності до стану конфліктних ситуацій, веде до мілітаризації економіки, поглиблює безодню між людиною і відчуженими результатами її фізичної та розумової праці. Але саме соціалізм є тим ладом, який, використовуючи досягнення науки і техніки, знищує будь-які форми соціального пригнічення і тим кладе початок будівництву гуманного суспільства. Для В. І. Леніна гуманізм ніколи не був абстрактною теорією. Соціалістичне перетворення світу, науково обґрунтований план побудови нового суспільства, теорія культурної революції, диктатури пролетаріату — всі ці ленінські положення мають єдину мету — формування в процесі революційного перетворення життя *«всебічно розвинених і всебічно підготовлених людей»*⁷. Саме заради цієї гуманної мети будується комунізм. Вже в умовах соціалістичного суспільства трудящі отримують таку кількість матеріальних благ і духовних цінностей, яку не могла їм дати жодна суспільно-економічна формація протягом всієї історії людства. Науково-технічна революція в умовах соціалізму прискорює гуманізацію суспільних відносин.

Ленінізм є теорією гуманізму і в тому відношенні, що це — теорія світового революційного руху як засобу повалення антигуманного імперіалізму, який тільки в останні 30 років розв'язав дві кровопролитні світові війни і готується до третьої, ракетно-термоядерної, хімічно-бактеріологічної. Антикомуністи намагаються змалювати В. І. Леніна прихильником тільки насильства, а ленінізмові приписати змовницьку програму і тактику. Так, західнонімецький «советолог» В. Леонхард у книзі «Радянська ідеологія сьогодні», написаній спільно з Г. Веттером, підкреслює: «В той час, як у Маркса і Енгельса суспільно-історичний процес трактувався як революційне повалення одного суспільного ладу іншим, сучасна радянська ідеологія говорить про захоплення влади однією партією, яка, щоб досягти цієї мети, використовує з допомогою вмілої тактики різні соціальні сили і верстви»⁸. Така оцінка немає нічого спільного з дійсністю. Ленінське вчення про соціалістичну революцію ґрунтується на науковому аналізі суспільно-економічних явищ імперіалізму як останньої стадії капіталізму.

Міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій у Москві в червні 1969 р. відзначила, що світова система імперіалізму в цілому дозріла для соціалістичної революції, а внутрішні суперечності в ній настільки загострилися, що її постійно потрясають політичні кризи,

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 30.

⁸ W. Leonhard. Die politischen Lehren. Sowjetideologie heute. Bd. 2, Frankfurt am Main, 1962, стор. 119.

соціальні конфлікти, масові виступи трудящих, обурених задушливою атмосферою всевладдя державно-монополістичного капіталу. Як і передбачав В. І. Ленін, обличчя сучасного світу визначається протиборством «...двох способів, двох формацій, двох господарств — комуністичного і капіталістичного»⁹. Основний вплив соціалізму на світову революцію — це його господарські успіхи, створення матеріально-економічної бази нового суспільства. Соціалістичні країни вже давно випередили в соціально-політичному і духовному відношенні капіталізм. Досягнення ними найвищих показників і у матеріальному виробництві — означає остаточну і повну перемогу соціалізму в міжнародному масштабі.

Ленінізм як теорія революційного оновлення світу передбачає підтримку виступів робітничого класу у світі капіталу, національно-визвольних і демократичних рухів з боку державно-економічної бази світової революції — соціалістичних країн. Важливим моментом стратегії комуністичних партій є боротьба за єдність робітничого класу, його єднання з селянством, трудовою інтелігенцією, молоддю, боротьба за інтернаціоналізм і міжнародну солідарність національних загонів пролетаріату, за єдність комуністичного руху, проти буржуазної ідеології «лівого» і правого опортунізму. В Тезах ЦК КПРС «До 100-річчя з дня народження В. І. Леніна» зазначено, що півстоліття тому випробуваний бойовий заклик комуністів «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» був доповнений В. І. Леніним зверненням до пригноблених народів: «Пролетарі всіх країн і пригноблені народи, єднайтеся!». Нині міжнародний комуністичний рух закликає: «Народи соціалістичних країн, пролетарі, всі демократичні сили в країнах капіталу, визволені і пригноблені народи, — об'єднуйтеся у спільній боротьбі проти імперіалізму, за мир, національну незалежність, соціальний прогрес, демократію і соціалізм!»¹⁰. З'єднання в один потік усіх революційних і демократичних рухів — ось як визначає ленінізм основну передумову успіху боротьби проти імперіалізму.

Бурхливий розвиток сучасних соціальних явищ ставить перед людством багато складних питань. І все частіше воно шукає відповіді у ленінізмі як вищій стадії розвитку наукового комунізму. Творчий характер, життєвість цієї теорії забезпечується тим, що в її основі лежать «соціальні факти»¹¹, і вона органічно пов'язана з практикою класової боротьби найпрогресивнішого класу сучасності — робітничого. Саме це і надає ленінізмові значення методології революційної думки і революційної дії, невичерпного ідейно-теоретичного джерела, в якому мільйони борців за перебудову світу на комуністичних засадах знаходять наукову відповідь на найскладніші проблеми сучасності.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 408.

¹⁰ «Комуніст України», № 1, 1970, стор. 27.

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 368.

В. І. ЛЕНІН ПРО ПАРТІЙНІСТЬ ІДЕОЛОГІЇ

В арсеналі засобів, що їх використовує у боротьбі проти теорії марксизму-ленінізму буржуазна ідеологія, одним з найбільш «модних» є концепція «ідеологічного роззброєння», основу якої становить широке рекламування об'єктивізму як позиції, що нібито має здатність піднятися вище сучасного ідеологічного і політичного конфлікту. Проповідь різного роду абстрактних, «позакласових» ідеалів видається при цьому за останнє слово сучасної буржуазної політичної думки. А проте, нічого нового в цій проповіді немає. За її гучномовними закликами не важко розгледіти ті старі теорії «безпартійності», «надпартійності», «позапартійності» ідеології, проти яких протягом усього свого життя вів наполегливу боротьбу В. І. Ленін.

Марксизм-ленінізм уперше в історії визнав партійний характер будь-якої ідеології у класовому суспільстві. Заслугою В. І. Леніна є те, що до аналізу партійності ідеології він підійшов як до закономірності історичного процесу. Партійність пролетарську з її об'єктивно вірним підходом до дійсності Володимир Ілліч протиставляв корисливій, суб'єктивістській буржуазній партійності. Оскільки інтереси буржуазії ніколи повністю не збігалися з об'єктивними потребами суспільного розвитку, ідеологія буржуазії ніколи не була і не могла бути до кінця послідовним науковим усвідомленням цих потреб. Тому буржуазна партійність завжди перебуває в суперечності з наукою.

І, навпаки, партійність марксизму-ленінізму є виразом глибокої науковості пролетарського світогляду. Покликаний здійснити найглибші революційні перетворення в житті суспільства, робітничий клас кровно заінтересований у якнайглибшому пізнанні суспільних явищ. Його кінцеві цілі повністю відповідають об'єктивному ходу історичного розвитку. Сила соціалістичної ідеології — у правдивому відображенні дійсності, в об'єктивній істинності її положень і висновків.

Поставивши свій геній на службу найпередовішому класу суспільства — пролетаріату, В. І. Ленін з перших кроків своєї революційної діяльності виступив рішучим поборником і пропагандистом великих ідей наукового соціалізму. Він не тільки відстоював марксизм у боротьбі проти спроб теоретиків міжнародного соціал-реформізму пристосувати це вчення до потреб імперіалізму, а й підняв учення марксизму на новий щабель, творчо розвинув його стосовно до нових історичних умов. «У творчому розвитку марксизму,— підкреслюється в Тезах ЦК КПРС «До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна»,— Ленін бачив необхідну умову дівості революційного вчення, ключ до теоретичного і практичного розв'язання назрілих завдань робітничого класу, найважливіший засіб боротьби проти правого і «лівого» опортунізму, догматизму та ревізіонізму всіх мастей»¹.

Міжнародний соціал-реформізм, який остаточно сформувався наприкінці ХІХ ст., повністю відмовився від марксизму, але продовжував виряджатися в марксистське вбрання. До Маркса апелювало ліберальне народництво. Марксистами (з істотним додатком: «легальними марк-

¹ «Радянська Україна», 23 грудня 1969 р.

систами») оголосила себе група ліберально-буржуазних інтелігентів на чолі з П. Струве. У марксизмі її приваблювало насамперед обґрунтування прогресивності капіталізму, яке в інтерпретації «легальних марксистів» перетворювалося в апологію капіталістичного способу виробництва, у вихваляння його нібито «безмежних можливостей».

Уклавши тимчасову угоду з «легальними марксистами» для спільних дій проти народництва і для використання їх органів з метою пропаганди марксизму, революційна соціал-демократія не поступилася жодним із своїх політичних принципів. В. І. Ленін спеціально наголосив на тому, що головною умовою її союзу з «легальними марксистами» «є повна можливість для соціалістів розкривати робітничому класові ворожу протилежність його інтересів і інтересів буржуазії»². Розрив з народництвом у «легальних марксистів» означав перехід не до пролетарського соціалізму, а до буржуазного лібералізму.

У своїх спробах «задушити марксизм в обіймах» «легальні марксистки» виступали як типові ревізіоністи. Здійнявши галас з приводу того, що ахілесовою п'ятою марксизму є нібито відсутність у нього цілісної філософської основи, вони намагалися нав'язати марксизмові буржуазну філософію «неокантіанства». Головне в марксизмові — вчення про революцію та диктатуру пролетаріату — відкидалося. Безустанно твердячи про свій «об'єктивізм» і «безпартійність», легальні марксистки намагалися стати «над класами», проголошували «рівноправність» різних світоглядів і філософських систем. Свої ревізіоністські погляди вони рекламували як «новий критичний струмінь» у марксизмі, закидаючи «ортодоксальність» і догматизм всім тим, хто не був з ними згоден.

Спроби Струве та його прибічників «підправити» марксизм, пристосувати його до потреб капіталізму були вчасно помічені В. І. Леніним. Згодом він писав, що тільки-но з'явилася книга Струве «Критичні замітки до питання про економічний розвиток Росії», «була зроблена... спроба «розкрити очі» публіці на плутання марксизму з буржуазною наукою в його поглядах»³. Восени 1894 р. В. І. Ленін виступив у гуртку петербурзьких марксистів з рефератом, який було покладено в основу його книги «Економічний зміст народництва і критика його в книзі пана Струве». В цій праці, що вийшла в квітні 1895 р., Володимир Ілліч переконливо викрив класову суть «критичного» напрямку, побачив у його проповідниках тонко замаскованих ідеологів буржуазії.

В. І. Леніна аж ніяк не бентежив той факт, що його непримиренну позицію в питанні партійності ідеології вороги з буржуазного табору обов'язково намагатимуться опорочити як позицію вузьку, сектантську, таку, що несумісна нібито з науковим об'єктивізмом. Він ґрунтовно довів, що саме той «об'єктивізм», яким на кожному кроці хизувалися «легальні марксистки», не має нічого спільного з науковою об'єктивністю. Абстрактний підхід до дослідження явищ навколишньої дійсності, об'єктивістські розмірковування про капіталізм «взагалі», про «суспільний прогрес» тощо, різного роду софістичні виверти мали на меті замаскувати їх спробу всіляко уникнути конкретно-історичного аналізу навколишньої дійсності, їх цілковиту відмову від дослідження і пояснення класових суперечностей, класової боротьби.

Що ж до марксизму, підкреслював Володимир Ілліч, то він формулює свої теоретичні положення на основі аналізу практики політичної боротьби і вбачає у цих положеннях відображення об'єктивних тенден-

² В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 324.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 549.

цій суспільного розвитку. Тому войовнича партійність закладена в самій його суті. «Матеріалізм,— писав В. І. Ленін,— включає в себе, так би мовити, партійність, зобов'язуючи при всякій оцінці події прямо і відкрито ставати на точку зору певної суспільної групи»⁴.

Розвінчання буржуазного об'єктивізму «легальних марксистів» викрило їх спроби вихолостити з марксизму його революційну суть і зобразити марксизм у вигляді «безпартійного» вчення про неминучість і прогресивність розвитку капіталізму. В. І. Ленін блискуче продемонстрував нерозривну єдність ідеології і політики пролетаріату. В ході боротьби проти струвістської «карикатури на марксизм» він відстоював і розвивав пролетарську ідеологію, закладав основи бойової марксистської партії робітничого класу, непримиренної до опортунізму у будь-яких його проявах.

З позицій послідовного відстоювання пролетарської партійності В. І. Ленін вів непримиренну боротьбу проти бернштейніанців, що становили праве, опортуністичне крило європейської соціал-демократії, та проти їх російських послідовників — економістів. Кинутий теоретиком ревізійнізму — німецьким соціал-демократом Е. Бернштейном лозунг — «кінцева мета — ніщо, рух — усе» — яскраво відбивав відмову ревізійністів від революційної боротьби за соціалізм, їх ставку на дрібні поступки буржуазних урядів, на поступові реформи. Неперевершений зразок боротьби проти буржуазної ідеології, одягнутої в модні мундири «економізму», Володимир Ілліч дав у своїй книзі «Що робити?», яка побачила світ у березні 1902 р.

Розвиваючи марксистське положення про три основні форми класової боротьби пролетаріату, В. І. Ленін переконливо показав, що ідеологічна боротьба не менш необхідна й важлива, ніж економічна й політична. Далеко старша за своїм походженням, панівна в капіталістичному суспільстві буржуазна ідеологія володіє незмірно більшими засобами поширення. Через школу, церкву, пресу, казарму, літературу, мистецтво та інші канали ідейного впливу вона тисне на свідомість робітника, всіляко намагаючись якщо не запобігти робітничому рухові, то принаймні ослабити його, звести до розрізнених, стихійних виступів. Отже перемога соціалістичної ідеології може бути лише наслідком непримиренної боротьби з буржуазною ідеологією. «Питання стоїть *тільки так*: буржуазна або соціалістична ідеологія. Середина тут нема (бо ніякої «третьої» ідеології не виробило людство, та й взагалі в суспільстві, що його роздирають класові суперечності, і не може бути ніколи позакласової або надкласової ідеології). Тому *всьяке* применшення соціалістичної ідеології, *всьяке відсторонення* від неї означає тим самим посилення ідеології буржуазної»⁵.

Так Ленін вперше глибоко й вичерпно сформулював положення про те, що ідеологічна боротьба не знає вакууму, не терпить пасивності й нейтралізму, не лишає без наслідків щонайменшої поступки противнику. Партія, яка хоче бути вождем і керівником мас, повинна бути партією невтомних борців за свої ідеї. Саме такою партією і стала ленінська партія, партія більшовиків.

В. І. Ленін постійно турбувався про збереження самостійності партії пролетаріату, недопущення будь-яких компромісів у питаннях ідейної боротьби. В період революції 1905—1907 рр. більшовики широко застосовували «лівоблокістську» тактику, що на практиці полягала у співробітництві більшовиків з меншовиками, есерами, трудовиками,

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 364.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 344.

національними соціал-демократичними партіями в Радах робітничих депутатів, страйкових комітетах, профспілках тощо. Ця тактика допомагала більшовикам вирвати широкі маси трудящих з-під впливу дрібнобуржуазних партій, повести їх за собою. Проте, тимчасові угоди більшовиків з «лівими» партіями і організаціями ніякою мірою не обмежували партійної самостійності, не виключали ідейної боротьби.

На заклик есерів «покінчити з братовбивчою ворожнечею» В. І. Ленін у лютому 1905 р. твердо відповів: «Ми бачимо в *самостійній*, непримиренно марксистській, партії революційного пролетаріату єдину заповідь перемоги соціалізму і шлях до перемоги, найбільш вільний від хитань. Тому ми ніколи, не виключаючи найбільш революційних моментів, не відмовимось від повної самостійності соц.-дем. партії, від повної непримиренності нашої ідеології»⁶. Дещо пізніше, коли ЦК новоутвореного т. зв. Російського визвольного союзу виступив із закликом облишити на якийсь час усі партійні суперечки та принципиальні незгоди, Володимир Ілліч вичерпно роз'яснив непримиренну позицію більшовиків у питаннях ідейної боротьби. «Для робітника облишити принципиальні незгоди з буржуазією, поруч з якою він бореться проти самодержавства, значить *облишити соціалізм*, облишити думку про соціалізм, облишити підготовчу роботу до соціалізму... Адже скрізь на світі буржуазія боролася за свободу і завоювала її головним чином руками робітників з тим, щоб потім боротися шалено проти соціалізму. Значить, заклик облишити незгоди є заклик *буржуазний*. Під виглядом безпартійності ЦК РВС дає робітникам буржуазні фрази, впливає в них буржуазні ідеї, розбещує їхню соціалістичну свідомість буржуазним туманом. Співчувати думці про облищення на якийсь час незгод між робітниками і буржуа можуть свідомо лише вороги соціалізму, ліберальні буржуа, освободженці, а несвідомо лише безтурботні щодо соціалізму революційні демократи на зразок соціалістів-революціонерів. Робітники повинні боротися за свободу, *ні на хвилину* не облишаючи думки про соціалізм і роботи над його здійсненням, підготовки сил і організації для завоювання соціалізму»⁷.

Винятковий інтерес для аналізу ленінського розуміння соціалістичної партійності й буржуазної безпартійності становить стаття «Соціалістична партія і безпартійна революційність», написана В. І. Леніним в один з найвідповідальніших моментів революції 1905—1907 рр. Революція, зауважував Володимир Ілліч, є буржуазною за своїм соціально-економічним змістом, але, здійснюючи вимоги всіх класів буржуазного суспільства, вона в цьому розумінні є революцією загальнонародною. Класовий характер її тому неминуче проявляється у «загальнонародному», некласовому, на перший погляд, характері боротьби всіх класів буржуазного суспільства проти самодержавства й кріпосництва. «Видимість безпартійності неминуче набувається при цьому всім рухом в цілому — але тільки видимість, звичайно»⁸. Революція створює цілий ряд безпартійних за формою організацій; ідея безпартійності всіляко підноситься на щит буржуазією. Проте, підкреслював Володимир Ілліч, безпартійність ніякою мірою не рівнозначна нейтралітетові (бо в класовій боротьбі нейтральних бути не може); вона — не більш як мовчазна підтримка того, хто ситий, хто панує. «Хто байдужий в сучасній Європі до панування буржуазії, той мовчазно підтримує буржуазію... Безпартійність в буржуазному суспільстві є лише лицемірний, прихований, пасивний вияв належності до партії ситих, до партії пану-

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 133.

⁷ Там же, стор. 456.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 10, стор. 57.

ючих, до партії експлуататорів. Безпартійність є ідея буржуазна. Партійність є ідея соціалістична»⁹.

Суворі партійність, зазначав В. І. Ленін, є супутником і результатом високо розвиненої класової боротьби. І навпаки, вона є однією з умов, які роблять класову боротьбу свідомою, ясною, принципіальною. «Тому партія свідомого пролетаріату, соціал-демократія, цілком законно воює завжди з безпартійністю і неухильно працює над створенням принципіально витриманої, міцно згуртованої соціалістичної робітничої партії... Охорона ідейної і політичної самостійності партії пролетаріату є постійний, незмінний і безумовний обов'язок соціалістів. Хто не виконує цього обов'язку, той *на ділі* перестає бути соціалістом...»¹⁰.

Ленінська боротьба за партійність ідеології в період революції 1905—1907 рр. знайшла яскравий прояв в обґрунтуванні ним принципу партійності літератури. В середині листопада 1905 р., в обстановці завоювання у ході революції політичних свобод, плодами яких поспішала скористатися буржуазія, Ленін виступив із статтю «Партійна організація і партійна література». Література, підкреслив він, тільки тоді зможе виконати свій обов'язок перед революцією, коли вона зуміє вже в рамках буржуазного суспільства вирватися з рабства у буржуазії і влитися в русло революційного руху пролетаріату. «Література повинна стати партійною. У противагу буржуазним нравам, у противагу буржуазній підприємницькій, торгашеській пресі, у противагу буржуазному літературному кар'єризмові та індивідуалізму, «панському анархізму» і гонитві за наживою,— соціалістичний пролетаріат повинен висунути принцип *партійної літератури*, розвинути цей принцип і провести його в життя в якомога повнішій і цільнішій формі»¹¹.

У чому ж полягає цей принцип партійної літератури? — запитав Ленін і тут же відповідає. «Не тільки в тому, що для соціалістичного пролетаріату літературна справа не може бути знаряддям наживи осіб або груп, вона не може бути взагалі індивідуальною справою, незалежною від загальної пролетарської справи... Літературна справа повинна стати *частиною* загальнопролетарської справи, «коліщатком і гвинтиком» одного єдиного, великого соціал-демократичного механізму, що приводиться в рух усім свідомим авангардом всього робітничого класу»¹².

Пишучи ці рядки, в яких гранично чітко і ясно було сформульований принцип партійності літератури, Володимир Ілліч вже чув той галас, що його повинні були зняти «істеричні інтелігенти» з приводу «нівелювання» літературної справи, «заперечення» свободи критики, свободи літературної творчості і т. ін. «Заспокойтесь, панове!»,— відповідав своїм ідейним противникам вождь Комуністичної партії.— По-перше, йдеться зовсім не про те, щоб робітники більшістю голосів вирішували питання науки, філософії, естетики. Свобода слова має бути повна. Але прихильники буржуазної «свободи критики» всередині партії мусять зрозуміти, що партія є добровільний союз, який неминуче б розпався, якби не очищав себе від членів, які проповідують антипартійні погляди. Партійна література повинна бути підпорядкована партійному контролю.

По-друге, підкреслював В. І. Ленін, в сучасному суспільстві немає і не може бути літератури позакласової і безпартійної. Всі буржуазні теорії про «свободу» літератора і митця в капіталістичному суспіль

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 10, стор. 59.

¹⁰ Там же, стор. 55, 60—61.

¹¹ Там же, стор. 27.

¹² Там же.

стві є суцільне лицемірство. «Жити в суспільстві і бути вільним від суспільства не можна. Свобода буржуазного письменника, художника, актриси є лише замаскована (або лицемірно маскована) залежність від грошового мішка, від підкупу, від утримання»¹³.

Викривати лицемірство буржуазії, зривати фальшиві вивіски Ленін закликав не для того, щоб мати неklasову літературу і мистецтво, а для того, щоб лицемірно-вільній, а на ділі зв'язаній з буржуазією, літературі, протиставити літературу дійсно вільну, відкрито зв'язану з пролетаріатом. Йшлося насамперед про вивільнення трудящих з-під ідейного впливу буржуазії і втягнення їх у сферу впливу ідей марксизму. Йшлося про створення літератури, яка запліднює останнє слово революційної думки людства історичним досвідом пролетаріату, літератури, яка «служитиме не переспиченій героїні, не «верхнім десяти тисячам», що нудьгують і страждають від ожиріння, а мільйонам і десяткам мільйонів трудящих, які становлять цвіт країни, її силу, її майбутнє»¹⁴.

Отже партійність літератури є свідомо ідейна спрямованість творчості письменника в інтересах того або іншого класу. «Геть літераторів безпартійних! Геть літераторів надлюдин!». В такий спосіб вождь партії висловив ту незаперечну істину, що в ідейній боротьбі неможливо стояти на роздоріжжі: кожен літератор і митець мусить займати чітку партійну позицію при підході до будь-якого явища дійсності.

Новий важливий крок у боротьбі за партійність становить обґрунтування принципу партійності філософії у книзі «Матеріалізм і емпіріокритицизм» (травень 1909 р.). Давши блискуче філософське тлумачення нових наукових даних у період крутої «ломки принципів» у провідних галузях природознавства, В. І. Ленін піддав нищівній критиці спроби махістської ревізії філософії марксизму і блискуче довів, що вся історія філософії у класовому суспільстві є історією боротьби між матеріалізмом та ідеалізмом. І якщо марксизм у філософських питаннях твердо і послідовно стоїть на ґрунті матеріалізму, розвиває і відстоює його, то об'єктивна роль буржуазної філософії неминуче зводиться до прислужництва попівщині. Так само, як буржуазні професори-економісти є учені прикажчики класу капіталістів, так професори філософії є ученими прикажчиками теологів.

В умовах запеклої боротьби двох світоглядів завдання марксистів, за В. І. Леніном, полягає в тому, щоб «вміти вести *свою* лінію і боротися з *усією лінією* ворожих нам сил і класів»¹⁵. Що ж до російських махістів, які претензійно називали себе марксистами, то вони не тільки не боролися з буржуазною філософією, але рабськи пішли за нею і тому «всі зав'язли в ідеалізмі...»¹⁶. Схоластична гра махістів у нові філософські «ізми», затемнення суті питання химерними хитросплетіннями неспроможні замаскувати того факту, що «*на ділі*, в загальній обстановці боротьби ідей і напрямів сучасного суспільства, *об'єктивна* роль цих ґносеологічних мудрувань одна і тільки одна: розчищати дорогу ідеалізові і фідеїзмові, служити їм вірну службу»¹⁷.

Задумавши «примирити» марксизм з махізмом, російські емпіріокритики зарозуміло заявляли про свої претензії «піднятися вище» матеріалізму й ідеалізму, відкрити якусь «третю лінію» в філософії. В. І. Ленін переконливо довів цілковиту неспроможність цих претензій,

¹³ В. І. Ленін. Твори, т. 10, стор. 30.

¹⁴ Там же.

¹⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 14, стор. 315.

¹⁶ Там же, стор. 318.

¹⁷ Там же, стор. 314.

показавши, що ніякої третьої лінії в філософії бути не може: або послідовний до кінця матеріалізм, або брехня й плутанина філософського ідеалізму. «Спроби вискочити з цих двох корінних напрямів у філософії не містять в собі нічого, крім «примиренського шарлатанства»¹⁸. Ленін гнівно таврував махістів, говорячи, що «це — жалюгідна кашка, гідна презирства *партія середини* в філософії...»¹⁹, невтомно підкреслюючи, що про філософів та філософські системи треба судити не з заяв і вивісок, а з того, на боці якого класу вони виступають, чиї інтереси захищають.

Ленінська критика махізму є прекрасним зразком войовничої, марксистської партійності, непримиренної боротьби проти будь-яких відступів від революційного марксизму. «Новітня філософія так само партійна, як і дві тисячі років тому»²⁰. Цю незаперечну істину вождь партії блискуче довів своєю книгою.

Боротьба В. І. Леніна проти ревізії філософських основ марксизму мала виняткове політичне значення. Показавши, що між світоглядом і політикою партії існує тісний зв'язок, Володимир Ілліч гнівно викривав тих, хто заявляв, нібито філософські суперечки суто теоретичні і партія виграє, коли забезпечить своїм членам повну свободу філософської думки. «Це — лозунг наскрізь опортуністичний, — писав він. — В усіх країнах подібний лозунг зсередини соціалістичних партій висувався тільки опортуністами і не означав на ділі нічого іншого, крім «свободи» розбещування робітничого класу буржуазною ідеологією. «Свободи думки» (читай: свободи друку, слова, совісті) ми вимагаємо від *держави* (а не від партії) нарівні з свободою спілок. А партія пролетаріату є вільна спілка, яка утворюється *для боротьби* з «думками» (читай: з ідеологією) буржуазії, для захисту і проведення в життя одного певного, а саме: марксистського світогляду. Це — азбука»²¹.

В. І. Ленін послідовно і наполегливо вчив більшовиків вести боротьбу проти ворожих пролетаріатові ідей широким фронтом, «щоб не «набіги» були, а суцільний натиск по всій лінії, без зупинки, без прогалини, щоб с.-д. більшовики не тільки нападали по частинах на всяких йолопів, а завойовували все і вся...»²² Він підкреслював, що для соціал-демократичних публіцистів *недозволено «залишати «підлоту і отруту» незаплямованими...»*²³. Вождь більшовицької партії завжди націлював її членів на вміння не тільки паралізувати, але й передбачати ворожі вилазки.

У послідовному проведенні принципів партійності ідеології після взяття пролетаріатом політичної влади В. І. Ленін вбачав запоруку подолання ідейного опору буржуазії, що його він вважав глибшим і могутнішим, ніж опір військовий і політичний²⁴. Загальновідома непримиренність Леніна до будь-яких спроб протягування буржуазних поглядів у друкованій пропаганді. Коли 1921 р. вийшла новим виданням книга С. Маслова «Селянське господарство», в якій на 400 сторінках не було сказано жодного слова про радянський лад та його політику з земельного питання, Володимир Ілліч звернувся до Наркомзему та Держплану із спеціальним листом, де, зокрема, писав: «Наскрізь буржуазна пакосна книжчина, яка одурманює мужичка показною буржуазною

¹⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 14, стор. 313.

¹⁹ Там же, стор. 312.

²⁰ Там же, стор. 329.

²¹ В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 235—236.

²² В. І. Ленін. Твори, т. 34, стор. 328.

²³ Там же, стор. 280.

²⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 330.

«вченою» брехнею... Або дурень, або злісний саботажник міг тільки пропустити цю книжку»²⁵.

Корінне завдання культурної революції великий вождь бачив в утвердженні соціалістичної ідеології в житті народу. У боротьбі за здійснення цього завдання, як підкреслюється в Тезах ЦК КПРС «До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна», «Ленін був непримиренний до того, що він називав «літературним прикриттям» антисоціалістичних ідей, до протягування з допомогою модної фрази реакційних поглядів, до спроб формалістичним трюкацтвом прикрити убогість змісту, виступав проти спрощенства і суб'єктивізму в оцінці художніх творів»²⁶. При цьому В. І. Леніну та керованій ним партії доводилося боротися не лише проти кадетсько-меншовицьких культуртрегерів, які під прикриттям вигаданої ними теорії «єдиного потоку» намагалися гальванізувати реакційні ідеї в літературі і мистецтві, але й проти зовні «лівих» і революційних, а по суті дрібнобуржуазних поглядів поборників абсолютно нової, «чисто пролетарської» культури, ніяк не пов'язаної з кращими традиціями культури минулого.

В. І. Ленін рішуче розвінчав і викрив намагання ідеологів Пролеткульту протягти під виглядом нових ідей у мистецтві прикрашений і замаскований махізм, видати старий декадентський мотлох за революційне новаторство. Особливо обурювали його спроби «теоретизування» пролеткультівців у ідеологічних питаннях. 27 вересня 1922 р. на сторінках «Правды» була надрукована стаття голови ЦК Пролеткульту В. Плетньова «На ідеологічному фронті». Прочитавши її, В. І. Ленін звернувся до редактора «Правды» Бухаріна з запискою, в якій зауважив: «Учитися треба авторів не «пролетарської» науки, а просто учитися. Невже редакція «Правды» не роз'яснить авторів його помилки? Адже ж це *фальсифікація* історичного матеріалізму! Гра в історичний матеріалізм!»²⁷. Через місяць «Правда» надрукувала велику статтю заступника завідуючого Агітпропвідділом ЦК РКП(б) Я. Яковлева «Про пролетарську культуру і Пролеткульт», написану на основі зауважень В. І. Леніна до статті Плетньова²⁸.

Ведучи систематичну непримиренну боротьбу проти реакційної ідеології експлуаторських класів, Володимир Ілліч розробив чітку програму діяльності партії щодо поширення марксистського світогляду. Всіх працівників ідеологічного фронту він закликав бути войовничими матеріалістами. Зокрема, у статті «Про значення войовничого матеріалізму», написаній у березні 1922 р., визначив конкретні завдання по вихованню широких мас трудящих у дусі матеріалістичного світогляду, у дусі атеїзму: «Ми повинні зрозуміти, що без солідного філософського обґрунтування ніякі природничі науки, ніякий матеріалізм не може витримати боротьби проти натиску буржуазних ідей і відновлення буржуазного світогляду»²⁹.

Навчаючи розпізнавати за облудністю реакційних філософських учень ту чи іншу різновидність прислужництва буржуазії, вождь укаzuвав на необхідність завжди виявляти зв'язок між класовими інтересами, класовими організаціями буржуазії та ідейним змістом «модних» філософських напрямків. Перед філософським журналом «Под знаменем марксизма» він поставив завдання неухильно викривати всіх

²⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 441.

²⁶ «Радянська Україна», 23 грудня 1969 р.

²⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 475.

²⁸ В. І. Ленін. ПСС, т. 54, стор. 659.

²⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 197—198.

«дипломованих лакеїв попівщини», якими б заявами і вивісками вони не прикривалися.

Завдання, поставлене В. І. Леніним перед працівниками ідеологічного фронту у 1922 р., є надзвичайно актуальним і в наші дні, в умовах небаченого загострення ідеологічної боротьби. Не відмовляючись від збройної боротьби проти сил соціалізму, імперіалізм віддає перевагу тактиці «тихої контрреволюції», розрахованої на підлив соціалізму насамперед шляхом ідеологічних диверсій. В цій тактиці імперіалістична буржуазія покладає надії поряд з іншим також на свої заклики про «застарілість» ідеологічних суперечностей, про «взаємні поступки» в ідеологічній галузі і т. ін.

У боротьбі двох ідеологій — соціалістичної і буржуазної — знаходить свій прояв непримиренність класових позицій пролетаріату й буржуазії, протилежність двох соціальних систем. У світі, охопленому боротьбою класів, будь-який компроміс між двома ідеологіями, між двома протилежними світоглядами, неможливий. Прекрасно розуміють це і буржуазні ідеологи. Всі їх розмови про «ідеологічне роззброєння» спрямовані виключно на те, щоб створити в країнах соціалізму своєрідний «ідеологічний вакуум» і заповнити його буржуазними ідеями.

З уст буржуазних ідеологів часто доводиться чути, нібито «ідеологічна завіса» перешкоджає взаєморозумінню між народами Західної й Східної Європи, а тому ідеологічна боротьба заважає мирному співіснуванню. Насправді ж ідеологічна боротьба аж ніяк не суперечить ідеї мирного співіснування. Не можна співробітничати в інтересах миру і не вести одночасно боротьби проти ідеології мілітаризму й агресії. Боротьба проти сучасної буржуазної ідеології зовсім не виключає корисного для обох сторін співробітництва в галузі науки, культури, торгівлі. Наша партія відстоює ідейну боротьбу, яка цілком і повністю сумісна з довір'ям, співробітництвом, з тверезим урахуванням взаємних інтересів. Вона виступає проти «холодної війни» — підступної й нечесної гри, що її веде імперіалізм брудними методами дезінформації, брехні та наклепів.

Ленінські ідеї про партійність ідеології стали гострою зброєю комуністів усього світу в боротьбі за соціалістичну свідомість робітничого класу, проти ідеології буржуазії. Як підкреслено в Тезах ЦК КПРС «До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна», марксистсько-ленінці відкидають опортуністичну тезу про мирне співіснування в галузі ідеології. Найкращу зброю проти буржуазної ідеології вони вбачають у творчому духові ленінізмі, у безперервному розвитку і збагаченні марксистсько-ленінської теорії на основі узагальнення нового історичного досвіду.

ЛЕНІНСЬКА ТЕОРІЯ РОЗВИТКУ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ

У багатогранній теоретичній спадщині В. І. Леніна, в його партійній і державній діяльності велике місце займають питання культури, соціалістичної культурної революції, національно-культурного будівництва.

В історії суспільно-політичної думки до сформування наукового комунізму було немало спроб висвітлити питання про культуру і її розвиток. Але домарксистська соціологія неспроможна була по-науковому визначити саме поняття культури, розкрити справжні джерела її виникнення і розвитку, її велику роль у прогресі суспільства. Перебуваючи на позиціях ідеалістичного розуміння історії, вчені-філософи, історики такого типу розглядали й питання культури з ненаукових позицій. Якщо окремі з них і пов'язували такі поняття з діяльністю людини, то при цьому вони зводили суть, зміст культури лише до політичних або духовних форм людської діяльності, протиставляли культуру виробничій діяльності, праці.

Справді наукове визначення духовного життя суспільства, закономірностей його розвитку сформулювали К. Маркс і Ф. Енгельс. Вони підкреслили його взаємозв'язок з процесом матеріального виробництва, з суспільними відносинами. Розвиваючи марксизм у нових історичних умовах, В. І. Ленін всебічно обґрунтував правдиве поняття суті культури, її класового характеру, партійної, ідеологічної спрямованості.

Класовим інтересам пролетаріату, всіх трудящих, учив В. І. Ленін, може служити тільки лозунг «інтернаціональної культури». Це означає, що з кожної національної культури пролетаріат бере лише її демократичні й соціалістичні елементи, всупереч буржуазній культурі й буржуазному націоналізмові будь-якої нації. Інтернаціональна культура демократизму і всесвітнього робітничого руху будується на ідейній основі соціалізму. Перемога її можлива лише на шляху пролетарської революції і торжества соціалістичного суспільного ладу, який ліквідує класові антагонізми, приватну власність на знаряддя виробництва, експлуатацію людини людиною, утверджує марксистсько-ленінську ідеологію, політичну та ідейну єдність народу, дружбу і братерство рівноправних націй. Тільки за цих умов можливе торжество справді національної культури, яка за своїм ідейним змістом є соціалістичною, а за формою — національною.

Отже, теорія соціалістичної культурної революції у вченні В. І. Леніна органічно пов'язана з корінними революційними, соціальними змінами в житті суспільства — в економіці, державних відносинах, у політиці. Соціалістична культурна революція є доповненням, завершальним моментом цих революційних змін і їх складовою частиною. Справді нова культура ґрунтується на світогляді марксизму, бо тільки він «є правильним виразом інтересів, точки зору і культури революційного пролетаріату»¹.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 278.

Пролетарська революція і встановлення диктатури пролетаріату, вчив В. І. Ленін, створили необхідні політичні умови для революційних перетворень також у духовному житті суспільства, що настають лише з епохою соціалізму й комунізму. Він писав, що «тільки диктатура пролетаріату, тільки соціалістична держава могла здійснити і здійснила вищий культурний рівень»². Соціалізм створює трудящим масам умови, за яких вони можуть «на ділі користуватися благами культури, цивілізації і демократії»³; тільки пролетарська революція «спроможна врятувати гинучу культуру і гинуче людство»⁴.

Культурна революція в Радянській країні розпочалася відразу ж після перемоги пролетарської революції в жовтні 1917 р. і успішно здійснювалася під керівництвом Комуністичної партії як невід'ємна складова частина ленінського плану будівництва соціалізму. Важливою особливістю культурної революції в СРСР було те, що вона здійснювалась у багатонаціональній і багатомовній країні — одній з найбільших багатонаціональних держав світу. Це потребувало вироблення соціалістичних принципів національно-культурного будівництва як у теорії, так і в практиці державного, політичного, культурного життя. Визначаючи основні завдання соціалістичних перетворень, В. І. Ленін завжди поєднував їх із завданнями розвитку культури у країні. Соціалістичне національно-культурне будівництво він ставив в органічний зв'язок із відродженням і дальшим розвитком на новій технічній основі промисловості, соціалістичною перебудовою сільського господарства, з розв'язанням корінних завдань національно-державного будівництва, зокрема розвитком мов соціалістичних націй, і, найголовніше з вихованням нових людей, які б критично засвоїли великі надбання культури та науки попередніх поколінь і вміло використали їх для створення нової, соціалістичної культури, розвивали нову, радянську державність, керували виробництвом, економікою, творили нові, соціалістичні суспільні відносини.

З перших днів свого життя Радянська держава під керівництвом В. І. Леніна розпочала грандіозну історичну справу — ліквідацію неписьменності в країні. Але прилучення до загальної письменності, освіти, за вченням В. І. Леніна, це лише перший крок культурної революції. Її розгортання він визначав як процес оволодіння вищими досягненнями культури, науки і техніки, як творчу участь народу у всьому багатогранному житті соціалістичної країни, у тому, що становить зміст соціального і науково-технічного прогресу. Для всього процесу організації радянської системи освіти, її нового змісту велике значення мав декрет Радянського уряду (20.I 1918 р.) про відокремлення церкви від держави і школи від церкви. Це звільнило освіту від реакційної опіки і поставило її на науковий ґрунт⁵.

Для будівництва соціалізму, підкреслював Володимир Ілліч, треба використати надбання не однобічно, а в широкому комплексі: «Треба взяти всю науку, техніку, всі знання, мистецтво. Без цього ми життя комуністичного суспільства побудувати не можемо»⁶. Нашим завданням є діалектична переробка і творче використання усіх цих духовних багатств для будівництва нового суспільства, нової ідеології.

Соціалістична революція, звільнивши трудящих від соціального й

² В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 370.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 87.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 56.

⁵ Г. П. Макарова. Осуществление ленинской национальной политики в первые годы Советской власти (1917—1920 гг.), М., 1969, стор. 227 та ін.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 51.

духовного гніту, поставила їх до керма державного управління, передала до рук трудящих усі матеріальні і духовні багатства, розв'язала їх творчу ініціативу, пробудила в них свідомість господаря своєї долі, творця, будівника нового суспільства і нової, соціалістичної, справді народної культури. Через три місяці після перемоги пролетарської революції В. І. Ленін говорив на III Всеросійському з'їзді Рад, що в соціалістичному суспільстві «всі чудеса техніки, всі здобутки культури стануть загальнонародним добром, і віднині ніколи людський розум і геній не будуть обернені в засоби насильства, в засоби експлуатації»⁷.

Розвиток соціалістичного суспільства здійснюється на науковій основі, і активна участь народу у створенні цього суспільства немислима без ґрунтового оволодіння масами освітою, знаннями з усіх галузей науки і культури, які трудящі творчо застосовують до будівництва своєї державності, економіки і культури. Революція не лише надає трудящим право вільно користуватися скарбами науки і культури, не лише створює необхідні умови для здійснення на ділі цього права для всіх трудящих. Народна, соціалістична влада виховує в трудящих уміння і почуття обов'язку примножувати здобутки науки і культури, розвивати їх, творити нове. «Революція,— писав В. І. Ленін,— свято пригноблених і експлуатованих. Ніколи маса народу не здатна виступати таким активним творцем нових суспільних порядків, як під час революції. В такі часи народ здатний на чудеса...»⁸

Соціалістична культура створювалася народом не на голому місці. Вона — продовження і розвиток на новій ідейній основі багатовікової культури попередніх поколінь. В. І. Ленін дав наукове, марксистське розуміння великого суспільного явища **наступності** — однієї з важливих закономірностей культурно-історичного процесу. Він відкинув хибні теорії «елітаризму» (чи «аристократизму»), відповідно до яких культурні цінності можуть створюватись лише «обраною», «обдарованою» верхівкою пануючих класів, «аристократів духу», теорії «саморозвитку ідей», «філіації ідей», що трактують наступність як самодостатній зв'язок, пряму залежність, безпосередній перехід ідей з епохи в епоху без критичного їх сприйняття й перетворення чи заперечення; з іншого боку, неприйнятними були для нього і «цикли цивілізації» О. Шпенглера («Занепад Європи»), якими заперечується наступність суспільного розвитку, бо розвиток, за Шпенглером, — це рух по замкненому колу, під час якого певні цивілізації народжуються, розвиваються і зникають без зв'язку з попередніми і наступними... Цей песимістичний висновок цілком заперечується реальними історичними зв'язками **наступності** як необхідної умови прогресу в розвитку культури й науки. З перших же кроків культурної революції Володимир Ілліч поставив перед партією і народом завдання використати всі надбання попереднього багатогранного прогресу для будівництва комуністичного суспільства.

Але наше завдання полягає в тому, роз'яснював Володимир Ілліч, щоб сприйняти стару культуру творчо, критично, з правильною оцінкою її характеру. Головне — не в переживуванні старого, а в створенні та розвитку нового в усіх галузях суспільного життя. Охороняти спадщину, підкреслював В. І. Ленін, потрібно не так, «як архіваріуси охороняють старий папір»⁹, а розвивати її, збагачувати.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 430.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 9, стор. 88—89.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 474.

Від правильної постановки і розв'язання завдання залежав успіх будівництва соціалізму й соціалістичної культури в нашій країні. В. І. Леніну, партії довелося витримати гостру ідеологічну боротьбу в цьому питанні проти ревізіоністів та вульгаризаторів марксизму.

Нігілістичні погляди щодо культури минулих епох, як відомо, прикривалися «лівими» фразами про «чисту» пролетарську культуру, про те, що організації (студії, гуртки з різних галузей мистецтв) Пролеткульту і є справжнім «революційним» рухом у культурі. Це відкидання культурної спадщини (в тому числі О. Пушкіна, П. Чайковського та ін.) в теоретичному плані живилося плутаними «теоріями» О. Богданова про попередню науку і культуру як «чужий» пролетаріатові елемент, про «недоступність» тих знань для пролетаріату і про вироблення доступних обсягів культури...

На практиці це відображало настрої певних незрілих у культурному відношенні, але «гострих» на слово, на жест елементів. Проповідниками їх поглядів були представники різних модерністських течій у мистецтві, футуристів, пролеткультівців та інших поборників «лівого» мистецтва. Щоб уникнути непролетарських впливів на створення «чисто пролетарську культуру», ідеологи й активні діячі Пролеткульту (П. Лебедев-Полянський, В. Плетньов та ін.) намагалися творити нову культуру силами «обраних» представників пролетаріату. Така сектантська ізоляція від мас, вороже ставлення до інтелігенції і зневажливе — до селянства, намагання діяти незалежно від Комуністичної партії та Радянської влади були характерними в діяльності Пролеткульту і відображали, кінець кінцем, тиснення дрібнобуржуазної стихії¹⁰.

В. І. Ленін рішуче виступив проти шкідливих дій «пролеткультівщини», чітко визначив політику партії щодо культурної спадщини. В «Начерку резолюції про пролетарську культуру» він писав: «Не вигадка нової пролеткультури, а *розвиток* кращих зразків, традицій, результатів *існуючої* культури з *точки зору* світогляду марксизму та умов життя і боротьби пролетаріату в епоху його диктатури»¹¹.

Особливе значення в ленінській теорії культурної революції має **національно-культурне будівництво**. Соціалістична культурна революція, як уже підкреслювалося, здійснювалась у багатонаціональній державі й вимагала вироблення важливих теоретичних основ і практичних політичних та наукових дій. Вперше в історії людства в багатонаціональній Радянській державі була ліквідована ворожнеча між народами, які на основі ленінської національної політики всі свої сили повернули на спільне будівництво соціалістичного суспільства, соціалістичної культури. Піднімаючи трудящі маси численних народів і народностей СРСР (понад 130) до активного державно-політичного, виробничого, культурного життя і творчості, В. І. Ленін і партія спиралися на передові традиції історії і культури цих народів, на їх національну мову, на інтернаціональну дружбу між народами, на допомогу більш розвинених націй — менш розвиненим.

В ленінській теорії національно-культурного будівництва питанню розвитку національних мов належить велике місце. Це впливає з розуміння мови в історії людства, прогресу як засобу зв'язку між істо-

¹⁰ В. В. Горбунов. Критика В. И. Лениным теорий Пролеткульту об отношении к культурному наследию.— «Вопросы истории КПСС», 1968, № 5; В. Новиков. К истории борьбы за социалистическую культуру (В. И. Ленин и дискуссия о «пролетарской культуре» и Пролеткульте 1922 г.).— «Вопросы литературы», 1967, № 3; Э. Л. Баллер. Преемственность в развитии культуры, М., 1969, стор. 122—130 та ін.

¹¹ В. И. Ленин. ПСС, т. 41, стор. 462.

ричними епохами, як духовної скарбниці людства, що зберігає надбання його матеріальної і духовної культури, а в соціалістичному суспільстві — як одного з могутніх факторів залучення найширших мас різних націй і народностей до активного державного, політичного, громадського, культурного та матеріально-виробничого життя і діяльності. Відомо, що ленінський принцип щодо національно-культурного і національно-мовного будівництва полягає в повній підтримці та забезпеченні розвитку культур і мов усіх народів, що й було здійснено в Радянському Союзі. В. І. Ленін і Комуністична партія вели також непримиренну боротьбу проти великодержавних шовіністів, що зневажливо ставились до національних культур і мов, та проти місцевих націоналістів, що під прикриттям гасла «національного духу» роз'єднували трудящих різних націй, відвертали їх від завдань спільної боротьби й соціалістичного будівництва, намагалися відгородити їх одне від одного. Цими діями, відзначав В. І. Ленін, націоналісти намагаються перетворити у ніщо «...великий заповіт зближення і єднання пролетарів усіх націй, усіх рас, усіх мов»¹². Спільна революційна боротьба довела, що приналежність до різних націй, рас і мов не суперечить пролетарській солідарності і єдності. Щодо розвитку писемності, то, здійснюючи настанови В. І. Леніна, в соціалістичній радянській державі для понад 50 раніше безписемних народів були створені алфавіти, а також умови для розвитку їх літературних мов.

Розвиток і розквіт культур соціалістичних націй відбувається на основі їх братерського зближення і взаємозбагачення. Радянська дійсність підтвердила ленінське передбачення про те, що «весь хід суспільного життя веде до зближення всіх націй між собою» і що «відособленість і національна зашкарублість повинні відпасти»¹³.

Прагнення трудящих різних націй до дружби і взаємозв'язків завжди розвивалося насамперед на соціальному ґрунті, на ґрунті спільних класових інтересів у боротьбі й будівництві. Соціалістична за змістом, національна за формою культура будь-якого з радянських народів не відкидала і не відкидає передових традицій національної культури минулого. Навпаки, вона успадковує з своєї власної історії, з національних культур інших народів усе краще, що виросло на основі демократичних і соціалістичних ідеалів, має характер інтернаціональний, служить інтересам справжнього гуманізму. Примножена й розвинута на комуністичній ідейній основі, радянська культура не втрачає своєї національної самобутньої форми, багатоманітності своїх національних барв і одночасно є соціалістичною за змістом, інтернаціональною за характером.

Соціальною основою братерської дружби і взаємозбагачення культур радянських народів є соціалістичний суспільний лад, а їх ідейною основою — марксистсько-ленінська комуністична ідеологія, спільна мета будівництва комуністичного суспільства. Все нове, прогресивне, що створюється культурами радянських народів на соціалістичній основі, в процесі взаємозв'язків і взаємозбагачення сприймається й іншими національними культурами, бо воно набуває загальнонародного значення завдяки своєму інтернаціональному характерові.

Розвиток культур народів Радянської країни за роки соціалістичного будівництва показав усьому світові, що внаслідок інтернаціональної єдності і дружби народів окремі народності СРСР, які до революції не мали навіть своєї писемності, перебували на рівні патріархаль-

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 461.

¹³ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 54—55.

но-родового й феодального ладу, створили і розвинули свою самобутню культуру, свою писемність і літературну мову, домоглися високого рівня освіти, науки, літератури й мистецтва в процесі братніх взаємозв'язків з передовими націями нашої країни та їх культурами, насамперед, з культурою великого російського народу. Причому, вони не просто запозичували, переносили на свій національний ґрунт кращі досягнення російської культури і культури інших народів, а й творили свою культуру, мистецтво, літературу — соціалістичну за змістом, національну за формою, розгортаючи свої самобутні можливості, свої специфічні риси.

Про надзвичайно низький рівень освіти, культури народів національних районів дореволюційної Росії говорять, наприклад, такі дані. Серед народів Середньої Азії й Казахстану письменних до революції налічувалося від 0,5 до 2% (у таджиків — 0,5, у киргизів — 0,6, у туркменів — 0,6, в узбеків — 1,6, у казахів — 2%). Серед азербайджанців і вірмен — 10%. Навіть на Україні чотири п'ятих населення були неписьменними¹⁴.

Зрозуміло, що ці й інші гноблені царизмом народи старої Росії змогли піднятися до вершин освіти і науки, створити свою національну соціалістичну культуру лише завдяки Радянській владі і соціалізмові. В. І. Ленін повсякденно виявляв багато пильної уваги і піклування про розвиток культур і мов народів СРСР¹⁵, дбав про матеріальну базу їх розвитку, зокрема про видання літератури національними мовами.

В Радянському Союзі — державі рівноправних і вільних соціалістичних націй — ліквідовано не лише політичну, економічну, але й культурну нерівність народів. Ось кілька прикладів, що характеризують зростання економічного розвитку наших союзних республік. За роки Радянської влади обсяг валової продукції збільшився: в РРФСР — у 80 разів, Казахстані — в 125, у Молдавії — в 126, у Вірменії — в 146, у Киргизії — в 152 рази¹⁶. До революції в Киргизії електроенергії взагалі не було, а тепер тут її виробляється більше, ніж в усій царській Росії. В Узбецькій РСР створено чорну і кольорову металургію, хімічну промисловість, велике машинобудування. Тільки сільськогосподарських машин узбецькі заводи виробляють більше, ніж усі країни Близького і Середнього Сходу, разом узяті. Виробляючи нині за тиждень стільки ж промислової продукції, скільки її було випущено за весь 1913 р., Радянська Україна за рівнем свого індустріального потенціалу вийшла в число перших десяти країн світу.

В усіх союзних республіках створено академії наук, університети, різногалузеві інститути, велике число масових культурних закладів, бібліотек, не говорячи вже про широку, що повністю задовольняє потреби населення, систему освіти. Кожна союзна республіка пишається розвитком своєї науки, літератури, мистецтва, національної літературної мови. Всьому світові відомі видатні твори радянської багатонаціональної літератури. Світ із захопленням зустрічає наші різнонаціональні мистецькі колективи — як професійні, так і самодіяльні.

Пишним і гордим цвітом розквітла культура, наука, література і мистецтво Радянської України. Мистецькі здобутки українських майстрів різних галузей творчості відомі усьому світові. «За останні роки,— відзначалося у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIII з'їзду партії,—

¹⁴ М. П. Ки м. 40 лет советской культуры, М., 1957, стор. 26.

¹⁵ І. К. Білодід. Ленінська теорія національно-мовного будівництва в соціалістичному суспільстві, К., 1969.

¹⁶ Народное хозяйство СССР в 1968 г., М., 1969, стор. 188.

на широку всесоюзну арену — та й не тільки всесоюзну, а й міжнародну — вийшло багато нових талановитих творів діячів мистецтва союзних республік. У нас нема жодної республіки, яка не пишалася б чудовими досягненнями, видатними талантами в тій чи іншій галузі мистецтва і літератури. Національні і тому надзвичайно різноманітні за формою культури народів, які об'єдналися в братній сім'ї Союзу Радянських Соціалістичних Республік, становлять разом з тим єдину за своїм соціалістичним змістом культуру, пройняту пафосом комуністичного будівництва, загальним піклуванням про благо і розквіт нашої великої багатонаціональної Батьківщини»¹⁷.

Ще до Великої Вітчизняної війни Україна стала республікою суцільної письменності. На кожні 10. тис. населення Радянської України припадає нині 169 студентів — у 2—3 рази більше, ніж в Англії, Італії, Франції, ФРН та ін. Тут працюють 138 вузів, з них — 8 університетів, 32 тис. шкіл (82% з українською мовою навчання, решта — з російською, угорською, молдавською, польською), діють 26 тис. клубів, будинків і палаців культури, 63 театри, 69 тис. бібліотек з книжковим фондом 466 млн. примірників (зокрема, Центральна наукова бібліотека АН УРСР — до 12 млн. прим.), 28 тис. кіноустановок. На Україні виходить 2685 газет і журналів, з них 2200 українською мовою.

Радянська соціалістична культура є виразом високих духовних цінностей радянських людей; це єдина багатонаціональна культура соціалістичного суспільства, що стаповить високе надбання всієї світової цивілізації. В її розвитку діє діалектична закономірність взаємозв'язку і взаємозбагачення: зближення національних культур спричинює їх розквіт, їх яскраві барви, високий злет, а цей розквіт веде їх до висот удосконалення та різностороннього взаємозбагачення.

В цьому виявляється інтернаціоналізм процесу розвитку національних культур, що здійснюється на основі ленінської національної політики. В процесі ґартування соціалістичної ідеології виховується гармонійно розвинена, духовно збагачена людина — працівник соціалістичного суспільства. Це й є основним завданням культурної революції в СРСР. Її зміст — висока, комуністична ідейність, справжній гуманізм, прогрес і мир, повага до всіх народів; він пройнятий високим класовим духом боротьби за щасливу долю і культуру трудящих у всьому світі. Соціалістична культура ґрунтується на фундаменті соціалістичної ідеології. В. І. Ленін підкреслював: «...Питання стоїть *тільки так*: буржуазна або соціалістична ідеологія. Середини тут нема... Тому *всьяке* применшення соціалістичної ідеології, *всьяке відсторонення* від неї означає тим самим посилення ідеології буржуазної»¹⁸.

Стиль діяльності працівників радянських і партійних установ — це теж певна культура, і до його характеру В. І. Ленін також ставив свої вимоги, свій план:

«Я думаю,— відзначав він,— що найкраще висловлю свою думку, якщо порівняю мій план з установами академічного типу...» Поряд з оперативною, практичною працею щодо перевірки діяльності державних установ, «...до розряду їх (працівників.— І. Б.) робіт належать заняття теорією, тобто теорією організації тієї роботи, якій вони мають намір себе присвятити, і практичні заняття під керівництвом або старих товаришів, або викладачів вищих інститутів організації праці»¹⁹.

¹⁷ Матеріали ХХІІІ з'їзду КПРС, К., 1966, стор. 62.

¹⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 344.

¹⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 435.

Отже, ленінське поняття культури охоплює широке коло питань творчості, діяльності людини в її сукупності й багатогранності, в різноманітних сферах матеріального і духовного життя, науки, техніки, мистецтва, поведінки, ставлення до свого службового та громадського обов'язку тощо, а також — результати цієї діяльності. Саме ленінські вимоги про високий рівень соціалістичної культури, її достоїнство і стали основоположними підвалинами, що забезпечили розквіт багатонаціональної радянської культури, її авторитет у всьому світі.

Відомо, що поряд із злобними, засліпленими і безпідставними, примітивними наклепами на радянську культуру з боку ворогів соціалістичного ладу, в зарубіжних прогресивних колах висловлюється широке визнання досягнень культурного будівництва в СРСР. Так, наприклад, прогресивний американський діяч П. Слоан відзначає, що в СРСР наявний «процес з'єднання мистецтва з народом і що які б помилки не були і можуть ще бути, вперше в історії виникає дійсно загальнолюдська культура..., яка прагне охопити все трудяще людство»²⁰. Не може не визнати успіхів освіти в Радянському Союзі відомий американський спеціаліст у галузі педагогіки Дж. С. Каунтс, який у книзі «Радянська освіта кидає виклик» поряд із наклепами змушений під тиском реальних фактів написати, що «сама партія була, безперечно, повсюдно керуючою і спрямовуючою силою» в галузі освіти народу. «Спеціалісти в цій галузі не можуть не визнати, що більшовики здобули тут справді чудову перемогу», а звідси, на його думку, «зростання радянської могутності було б немислиме без справді феноменального розвитку радянської системи освіти», яка є «грізним фактором у сучасній боротьбі двох світів»²¹. Можна погодитися з паном Каунтсом, що, справді, радянська освіта і культура є могутньою зброєю й могутнім фактором і прикладом у боротьбі за мир, прогрес і соціалізм. Нездарма такі велетні, світочі світової культури, як Ромен Роллан, Теодор Драйзер, Томас Манн, Жюльо Кюрі, Поль Ланжевен та інші були друзями й шанувальниками цієї культури, так само як і багато майстрів культури сучасного зарубіжного світу.

В сучасному капіталістичному світі поряд з буржуазною культурою, що деградує і розкладається, зростає й мужніє також культура демократична і соціалістична, що відображає класові інтереси пролетаріату і трудящих мас та демократичних, прогресивних сил суспільства. На запитання канадського журналіста С. Михалков відповів: «Ми не розглядаємо мистецтво буржуазних країн, як **тотально** буржуазне мистецтво. В капіталістичних країнах існують різні течії в літературі і в мистецтві, різні напрямки, представниками яких є часом видатні майстри, в яких є чому повчитися. Вони, будучи представниками демократичного напрямку в мистецтві, показують приклад художньої майстерності, глибини відчуття історії, гуманістичних прагнень, глибокого проникнення в реальне життя і відображення його в творах літератури і мистецтва»²². Розвиток і змушнення елементів соціалістичної культури в капіталістичних країнах проходить на основі марксизму-ленінізму. За це борються комуністичні і робітничі партії, робітничий клас світу, сили національно-визвольного руху, все прогресивне людство.

Між багатонаціональною радянською культурою народів Радянського Союзу і культурами країн соціалістичної співдружності відбу-

²⁰ Э. Л. Баллер. Назв. праця, стор. 104.

²¹ В. А. Куманев. Социализм и всенародная грамотность, М., 1967, стор. 22—23.

²² Сергей Михалков. Подлинная литература — выражение народного духа. — «Литературная газета», 1970, № 2, стор. 15.

ваються інтенсивні зв'язки, що здійснюються в усіх сферах духовного життя і в різноманітних формах: в галузі науки, народної освіти, в підготовці національних кадрів інтелігенції в учбових закладах СРСР, шляхом взаємного довготривалого відрядження спеціалістів, у проведенні спільних наукових конференцій, з'їздів, обміні делегаціями.

Культурне співробітництво між країнами соціалістичної співдружності відбувається на основі дружби та рівноправності народів, без будь-якої корисливої політичної або економічної мети. Культурні зв'язки і взаємодопомога Радянського Союзу та країн соціалістичної співдружності свідчать про втілення в життя ленінських інтернаціональних принципів розвитку соціалістичної культури, про саму інтернаціональну природу радянської соціалістичної культури як найвищого досягнення в культурному розвитку людства.

Дослідження проблем соціалістичної культури та її впливу на розвиток всесвітньої культури, розробка питань марксистсько-ленінської естетики, зокрема соціалістичного реалізму як методу художньої творчості, висвітлення зв'язку мистецтва з суспільним життям, високохудожніх зразків партійності й народності нашої літератури та мистецтва, критика буржуазних, ревізіоністських і їм подібних концепцій культури, різних форм її викривлення — становлять одне з першочергових і повсякденних завдань працівників культури і науки.

Велику роль ідейного впливу відіграє соціалістична культура на духовне життя народів капіталістичних країн. Вона є пропагандистом марксистсько-ленінського світогляду, політики Комуністичної партії, прапороносцем боротьби комуністичних і прогресивних сил усіх країн проти реакційної буржуазної ідеології та культури капіталістичного суспільства, борцем за мир, прогрес, соціалізм.

Радянська культура не відкидає безоглядно сучасну культуру капіталістичних країн. Вона розрізняє в ній передові елементи і користується ними. «Культура комунізму, — вказується в Програмі КПРС, — вбираючи в себе і розвиваючи все краще, що створила світова культура, буде новим, вищим ступенем в культурному розвитку людства. Вона втілить в собі всю різноманітність і багатство духовного життя суспільства, високу ідейність і гуманізм нового світу. Це буде культура безкласового суспільства, загальнонародна, загальнолюдська»²³.

Здійснення культурної революції в СРСР, в усіх його союзних і автономних республіках, величні досягнення соціалістичного національно-мовного і культурного будівництва в нашій країні — це яскравий приклад виконання історичних заповітів В. І. Леніна.

В Тезах ЦК КПРС «До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна» відзначається: «Ленінська програма культурної революції була важливим вкладом у революційну теорію і практику. Її основний зміст: піднесення народної освіти — створення всіх умов для прилучення найширших мас трудящих до політики, знань, естетичних цінностей; поширення наукової соціалістичної ідеології і організація на її принципах усього духовного життя народу; подолання дрібнобуржуазних поглядів і звичаїв.

Нині більше третини населення СРСР має вищу і середню освіту, здійснюється перехід до загальної середньої освіти. В усіх галузях народного господарства і культури працюють понад 820 тисяч науковців.

...Соціалістична культура — всесвітньо-історичний крок в духовному розвитку людства».

²³ Матеріали XXII з'їзду КПРС, К., 1962, стор. 395.

ПИТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН
У СВІТЛІ ЛЕНІНСЬКОГО ВЧЕННЯ

Геній В. І. Леніна вніс неоціненний вклад у справу пізнання історичного процесу. Його ідеї лежать в основі творчої розробки багатьох проблем, досліджуваних істориками-марксистами. Саме тому виняткове значення для дальшого підвищення ідейно-теоретичного рівня історичної науки мало і матиме глибоке дослідження ленінської теоретичної спадщини.

В. І. Ленін дав не тільки методологічні настанови, але й конкретні приклади наукового підходу до оцінки історичних явищ, подій та фактів. Збереглася величезна кількість матеріалів, які дозволяють увійти в ленінську творчу лабораторію. Вивчення досвіду великого мислителя, безумовно, є одним з дійових засобів піднесення наукового рівня праць радянських дослідників.

Володимир Ілліч неодноразово наголошував на значенні історії та її завданнях. Всі твори його пройняті історизмом — цим важливим принципом марксистського вчення про суспільство. Сама теорія наукового комунізму виходить з аналізу всього пройденого людством шляху. Майже в кожній праці В. І. Ленін певною мірою торкається закономірностей цього розвитку. Він завжди відводив історичній науці важливе місце серед суспільних наук, розглядаючи її як основу знань, необхідних для вивчення і перебудови людського суспільства.

Справжній історизм, який є однією з найсуттєвіших рис марксистсько-ленінського світогляду, — це глибоке осмислення всього історичного процесу з найдавніших часів до наших днів. Водночас це і погляд на минуле з позиції сучасних досягнень науки про суспільство. Кожне нове явище, що виникає і розвивається, корінням сягає у минуле. Своєю практичною діяльністю і теоретичною творчістю В. І. Ленін зробив багато для розкриття єдності історичного процесу, показавши органічний зв'язок всіх його ланок. В кожній конкретній історичній обстановці, говорив Ленін, переплітається досвід минулого і досвід сучасного¹. Сила марксистсько-ленінського вчення полягає в тому, що його оцінка сучасності й передбачення майбутнього базуються на фундаменти наукового пізнання і розумінні минулого. Тільки виходячи з принципу історизму, можна зрозуміти розвиток усього матеріального світу, накреслити шлях у майбутнє.

Наукове пізнання історичної необхідності, розкриття об'єктивних законів суспільного розвитку служать обґрунтуванням активної та цілеспрямованої діяльності людей. В період соціалізму така діяльність стає все більш можливою, а тому історична наука, її вплив набрали небувалого раніше значення. Тільки на основі марксизму-ленінізму історія перетворилась у справжню науку, покінчивши з безцільним реєструванням фактів і суб'єктивним тлумаченням їх. На дослідника покладається важливе і складне завдання реконструювати, відтворити минуле. І робити це необхідно на міцній науковій основі, щоб відтворене постало як органічне ціле.

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 10, стор. 30.

Та, слід зазначити, матеріалістичний погляд на історичний процес не став зразу панівним. Потрібний був час для його засвоєння. На шляху творчого застосування марксистсько-ленінського вчення в цій галузі довелося подолати багато перешкод, причому не декларативним проголошенням істин, а їх доведенням у результаті ґрунтовної розробки багатьох проблем, пов'язаних з різними періодами суспільного розвитку.

Історична наука пройшла довгий, складний шлях, починаючи від збирання фактів і примітивних спроб систематизувати та поєднати їх і закінчуючи зусиллями, спрямованими на широке узагальнення. Різні концепції виводилися на підставі значної кількості фактів. Проте, багато тверджень, зіткнувшись з життям, часто відпадали, бо не мали під собою міцного фундаменту наукової теорії. Кращі, прогресивні історики минулого лише стихійно наближалися до розуміння історичної та соціальної обумовленості подій, але не бачили тих провідних тенденцій, які визначали поступ суспільства.

Докорінні зміни в значенні історичної науки, в її можливостях сталися після відкриття К. Марксом об'єктивних законів суспільного розвитку. В. І. Ленін постійно підкреслював роль цих законів і одночасно збагачував марксизм новими теоретичними висновками, давши класичний зразок його творчої розробки. В працях Володимира Ілліча сформульовано вихідні, надзвичайно важливі для розвитку історичної науки, положення, керуючись якими науковці можуть не тільки пояснювати світ, але вносити свій вклад у соціальні перетворення.

Відкриття основних законів розвитку суспільства створило умови для поглибленого вивчення існуючих закономірностей і пізнання нових, забезпечило широкі можливості для всебічного й ґрунтовного дослідження, розуміння найскладніших історичних явищ в усій їх різноманітності й суперечностях. Сила радянської історичної науки — в її методології. Немає в цій сфері такої проблеми, якої не можна було б розв'язати на основі творчого застосування марксистсько-ленінського вчення.

В. І. Ленін не визнавав закінчених, готових формул. Він невтомно збагачував теорію, підкреслював, що жодна з галузей науки не вичерпала себе, що перед кожною з них, зокрема перед історією, постають дедалі нові й не менш складні завдання.

Історія, як кожна інша галузь знання, розвивається шляхом проникнення в суть процесів об'єктивно існуючого світу, шляхом відкриття якісних змін і закономірностей в суспільних явищах. Це відбувається в результаті поглиблення вже вироблених і залучення нових методів дослідження, їх становлення та дальшого удосконалення.

І в наш час (як це було й раніше) в єдиній історичній науці діють дві тенденції. Одна з них — тенденція до єдності, цілісності й зв'язку, зумовлена головним об'єктом вивчення — людським суспільством з його закономірностями розвитку. Друга — теж прогресивна — це виділення нових напрямів і навіть перетворення їх в спеціальні галузі знань, викликане збагаченням історичного матеріалу, розширенням об'єкту вивчення, а також в результаті застосування різних методів у дослідженні фактів. За таких умов деякі з цих дисциплін, зокрема археологія й етнографія, стали спеціальними галузями історичних знань. На шляху до аналогічного виділення, на наш погляд, зараз перебувають, наприклад, історіографія — історія історичної науки, історична географія, джерелознавство та архівознавство.

Поділ на галузі й дисципліни не означає, як вважають буржуазні історики, відмирання науки, коли залишаються тільки методи для по-

яснення конкретних фактів, з яких не можна зробити узагальнень і висновків. Незважаючи на розгалуженість історичної науки, вона, як уже зазначалося, становить єдину, цілісну систему, а існування кожної її галузі, кожної з спеціальних дисциплін, навіть і тих, що можуть ще виникнути, зумовлюється об'єктивним розвитком історичних досліджень, завданнями, які постають перед вченими. В цьому комплексі кожна парость має своє місце, відіграє певну роль у єдиній справі, є невід'ємною складовою частиною цілого. Тільки на такій основі можливе вироблення загальних понять про закономірний розвиток суспільства. І в зв'язку з цим необхідно зазначити, що немає ніяких методологічних підстав для перетворення (по суті, тільки за назвою) численних галузей, напрямів і дисциплін в окремі науки (наприклад, воєнноісторична наука, історико-партійна, археологічна і т. д.). Для такого виділення потрібний більш вагомий принцип, ніж проблемний і хронологічний. Незважаючи на специфіку в дослідженні ряду проблем, також немає потреби називати спеціальні (допоміжні) дисципліни історичними науками, як це зараз має місце в літературі. За такою термінологією втрачається зв'язок між нерозривними ланками, який повинен постійно існувати, посилюватись. Це зовсім не означає, що згадані галузі та дисципліни не можуть розвиватися, набувати ще глибшого наукового змісту шляхом підвищення теоретичного рівня та методики дослідження. Але розвиток їх має відбуватися в рамках всієї історичної науки, а не перетворюватися в самоціль. Зараз, слід зазначити, успіхи в розробці спеціальних (допоміжних) дисциплін не стали належним надбанням тих істориків, які вивчають відповідну тематику. Необхідно, щоб вони мали чітке уявлення про загальне і конкретне, ціле й частину. Це принципи будь-якої науки. Вузька спеціалізація ніколи не давала бажаних результатів.

Історія, як і кожна інша наука, може виконувати покладені на неї завдання лише при умові, коли всі її періоди та напрями розроблятимуться рівномірно. Виняткова увага до одного якогось періоду, предмета (дисципліни) або проблеми створює ґрунт для нехтування історичного підходу до явищ, для ігнорування закономірності — цієї серцевини, без якої наукова система перетворюється в набір не зв'язаних між собою фактів та інформацій. Без часткового немає цілого. Відставання на одній з ділянок історичного фронту кінець кінцем негативно позначається на всій їх сукупності.

Різними причинами пояснюється те, що деякий час мало приділялося уваги так званім спеціальним (допоміжним) історичним дисциплінам. Назва «допоміжні», яка широко вживається при визначенні багатьох з них, досить умовна. Вони відіграють велику роль у розвитку історичної науки в цілому. Мова йде про такі важливі її частини, як історіографія, джерелознавство, архівознавство, палеографія, дипломатика, історична географія, хронологія, геральдика, нумізматика, сфрагістика та ін. Вони, головним чином, займаються вивченням джерел, встановлюють їх аутентичність і важливість, а також шляхи дослідження. Це має першочергове значення для глибокого і всебічного висвітлення подій та явищ на основі перевірених фактів. Тут застосовується методика історичного дослідження, тобто теоретично обґрунтована сукупність окремих науково-технічних і конкретно-практичних засобів, правил, навиків, які визначаються характером історичних джерел, залежать від особливостей їх вивчення. Використання матеріалу, що його дають спеціальні історичні дисципліни, є одним із свідчень професійної майстерності вченого, успішної методики дослідження, яка безпосередньо впливає на методологічні основи науки.

Спеціальні дисципліни мають відігравати значну роль в справі висвітлення всіх періодів історії. Отже, вони необхідні також, коли йдеться про вивчення соціалістичного суспільства. Та слід зазначити, що більшість з них в даний момент у своєму діапазоні не виходить за рамки дорадянських часів. Це, безумовно, обмежує їх застосування до новітнього періоду історії, якому зараз приділяється велика увага. Таким чином, невідкладною потребою є посилення розробка цих дисциплін відповідно до вимог часу, завдань, що стоять перед історичною наукою в цілому.

Необхідно пам'ятати вказівку В. І. Леніна про те, що загальне в історичному процесі складається з часткового, включає в себе багатство особливого, хоч і не вичерпує його. І в той же час загальне, єдине може виявитися тільки через часткове, конкретне. Виходячи з ленінського вчення, в кожній історичній дисципліні слід розкривати загальне. В свою чергу, йдучи від загального до конкретного, потрібно визначати спеціальні завдання, особливий характер тієї чи іншої галузі та дисципліни.

Не можна не згадати про зв'язок історичної науки, її окремих ланок з іншими суспільними науками. Взаємозв'язок і взаємовплив тут завжди існували, незважаючи на специфіку кожної з них. Адже об'єкт їх дослідження — людське суспільство в усіх його діях, різносторонніх проявах. Удосконалення цих наук — явище взаємообумовлене. Наявність же різних галузей є одним з проявів розвитку знань про суспільство взагалі, і такий поділ дає можливість глибше дослідити окремі специфічні сторони людського життя.

Не потребує особливих доводів те, що результат історичних досліджень значною мірою залежить від стану розробки багатьох проблем і періодів в інших суспільних науках. Не можна було б з достатньою глибиною висвітлити історію кожного народу, країни, не спираючись на здобутки економістів, філософів, мовознавців, літераторів та інших дослідників життя і розвитку людського суспільства. Проте всі згадані галузі не зможуть нормально розвиватися, якщо ігноруватимуться факти і висновки історичних праць. Так, без спільного вивчення давньоруських літописів істориками, літераторами і мовознавцями ми дуже мало знали б про ті далекі часи. На стикові історичної науки і мовознавства виникла нова дисципліна — ономастика, яка займається походженням власних назв. Історіографічні питання тісно пов'язані з розвитком філософської думки. Надбання палеографії однаково важливі для істориків, фахівців з літератури і мови. Дипломатика мусить враховувати досягнення правознавства. Ряд дисциплін, зокрема історична географія, нумізматика, метрологія, можуть дати кращі результати, коли спиратимуться на дані природничих та точних наук. Особливо яскраво виявляється необхідність зв'язку з фізичними, хімічними, біологічними та геологічними науками такої галузі знань, як археологія, що займається вивченням матеріальних пам'яток найдавніших часів. Все більшого значення для історичних досліджень набирає математика.

На жаль, доводиться зазначити, що немає ще постійного творчого контакту істориків з іншими дослідниками, з наслідками роботи і завданнями яких вони мало обізнані і через це часто не мають можливості використати нові досягнення в своїх працях.

Існує ряд стиків історії з іншими науками, як, наприклад, історія філософії, економіки, права, літератури, природознавства, техніки тощо. Без цієї першооснови — пізнання закономірностей розвитку будь-якої галузі науки не може бути сучасної теорії. І коли мова йде

про згадані вище зв'язки, що здійснюються, головним чином, через спеціальні історичні дисципліни, то мається на увазі не тільки запозичення, переймання фактів чи методики в дослідженні, але такий важливий чинник, як використання творчої розробки наукової марксистсько-ленінської методології. В. І. Ленін, відстоюючи чистоту марксизму, вказував, що це вчення вилите з одного куска сталі і з нього не можна вийняти жодної основної посилки, жодної істотної частини². Таким монолітним цілим є й ленінізм. Творче застосування його в будь-якій сфері знання — могутня зброя радянських дослідників. Керуючись цим вченням, історична наука в цілому та її складові частини зміцнили свої позиції. Проте теоретичний рівень спеціальних історичних дисциплін не може ще задовольнити, потребує дальшого піднесення. Майбутнє їх не тільки зв'язане із збором та систематизацією фактів, але, що дуже важливо, з необхідністю узагальнень, нових теоретичних висновків.

В цій системі відповідальне місце належить історіографії. Вже згадувалося, що без історії першої-ліпшої галузі науки не може бути її сучасної теорії. І, безумовно, в такому плані слід розглядати і роль історіографії. У відповідній літературі вона вже знайшла своє визначення як спеціальна історична дисципліна. Щоправда, її називають подекуди й наукою. Але слід мати на увазі, що історіографія вивчає не первинний процес — розвиток суспільства, а вторинний — шлях самої історичної науки. Ця підпорядкованість конкретно-частковим цілям і дає підставу вважати її спеціальною (допоміжною) дисципліною.

Розвиваючись на теоретичній основі марксизму-ленінізму, радянська історіографія увібрала в себе все, зв'язане з створенням історичних праць, життєписом їх авторів, розвитком історичного мислення і знань. Це свідчить не тільки про широке, але й складне коло питань, які вона покликана розв'язувати.

Історіографія ґрунтується на тих же методологічних засадах, що й історична наука, і користується її основними методичними прийомами. Вона так само дуже чутлива до змін у суспільстві, в житті народу, країни.

Перед цією дисципліною стоїть завдання розкрити основи й причини тих чи інших явищ в історичній науці. В. І. Ленін радив дивитись на кожне питання з точки зору того, як певне явище в історії виникло, які основні етапи в своєму розвитку воно проходило, і з точки зору його розвитку дивитись, чим дана річ стала тепер³. Це має пряме відношення і до історії історичної науки, адже її положення, концепції не виникали на пустому місці, а проходили ряд стадій свого становлення.

До висвітлення життя і діяльності того чи іншого вченого або дослідження течії в науці необхідно підходити історично, подавати матеріал у нерозривній єдності з подіями певного часу, тобто на історичному фоні. Необхідно показувати те, що об'єднує дослідників з їх сучасниками або попередниками та послідовниками і те, що відрізняє від них. В. І. Ленін писав, що про «історичні заслуги судять не по тому, чого не дали історичні діячі в порівнянні з сучасними вимогами, а по тому, що вони дали нового в порівнянні з своїми попередниками»⁴. Це має пряме відношення і до оцінки історіографічної спадщини. Завдання, поставлене В. І. Ленінім, нелегке, бо для того, щоб його реалізувати, потрібно знати не одну епоху. Саме цього часто бракує історіографам,

² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 14, стор. 299.

³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 421.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 160.

оскільки оцінка того чи іншого явища дається з точки зору сьогодення. Такий підхід антиісторичний, він призводить до припущення ролі представників науки минулих епох, до неправильних висновків.

Для історіографа дуже важливо зберегти об'єктивність, щоб не було безмірного вихваляння або нічим не обмеженого, а то й несправедливого осудження. В. І. Ленін рішуче виступав проти суб'єктивізму в оцінці подій, критикував всілякі спроби змалювати сучасне чи минуле в прикрашеному вигляді або ж у негативному плані відповідно до упередженої точки зору. Він був непримиренний до тих, хто підміняв об'єктивний аналіз фактів і явищ суб'єктивною писаниною, забував про необхідність правдиво показувати історичний процес. Ця його настанова, безумовно, стосується й історіографії.

В багатій історичній спадщині для нас особливо важливий досвід вивчення радянського періоду. Не можна ігнорувати ту обставину, що радянські історики завжди були активними борцями за перемогу соціалізму, своїми працями сприяли побудові й зміцненню нового ладу. Історична наука в СРСР досягла великих успіхів не тільки за широтою тематики, а й глибиною досліджуваних проблем. Марксистсько-ленінська методологія, твори В. І. Леніна дали вченим можливість активніше й глибше проникати в найскладніші питання, краще бачити історичну перспективу. Дослідники вносять свій відчутний вклад не лише в розуміння подій та явищ, але й в їх зміни.

Свої теоретичні висновки В. І. Ленін завжди робив, виходячи з практики, з об'єктивних обставин, використовуючи величезну кількість точних, безперечних, перевірених і обдуманих фактів. Він вважав, що історію необхідно писати, ґрунтуючись на новому, старанно дібраному матеріалі, потрібно глибоко розбиратися у подіях та явищах і не поспішати з «рішучими», але необґрунтованими висновками. В суспільних науках (історичній зокрема), як вчив В. І. Ленін, справжню цінність мають не окремі факти, а їх сума. Зібрана істориком інформація повинна об'єктивно свідчити про життя суспільства в різні періоди.

Без фактів не може бути мови про якесь серйозне історичне дослідження. Розвиток науки вимагає постійної уваги до них. «Марксизм стоїть на ґрунті фактів, а не можливостей», — писав В. І. Ленін. — Марксист повинен в посилки своєї політики ставити *тільки* точно і безспірне доведені *факти*»⁵. Не якісь підсвідомі відчуття, а достовірні свідчення, їх зіставлення і взаємозв'язок є критерієм у пошуках істини. Вчений не повинен ігнорувати одні дані й сліпо схилитися перед іншими.

Історія як суспільна наука має свої специфічні риси. Про одну з них слід згадати. Історик доводиться досліджувати події та явища сучасником і учасником яких він не був. Він має справу з різними джерелами, які висвітлюють минуле через призму поглядів певних класів соціальних груп, партій та окремих осіб. Щоб встановити істину, потрібний максимально критичний підхід до цих матеріалів і зіставлення їх. Саме тому В. І. Ленін підкреслював, що необхідно порівнювати факт не з ідеєю, а з іншим фактом, до того ж вони мають бути по змозі точно досліджені⁶. Таким чином, авторитет їх стає ще більш переконливим, коли вони науково узагальнені, взяті з різноманітних джерел, які у свою чергу вимагають також критичного підходу, бо цінність їх неоднакова. Зрозуміло, не всі факти дають підставу для висновків.

Збираючи і вивчаючи конкретні відомості, необхідно завжди

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 193.

⁶ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 143.

пам'ятати вказівку В. І. Леніна, який писав: «Добрати приклади взагалі — річ зовсім не важка, але й значення це не має ніякого, або чисто негативне, бо вся справа в історичній конкретній обстановці окремих випадків. Факти, коли взяти їх в їх *цілому*, в їх *зв'язку*, не тільки «уперта», але й безумовно доказова річ. Фактики, коли вони беруться поза цілим, поза зв'язком, коли вони уривчасті і довільні, є саме тільки іграшкою або чимсь ще гіршим»⁷. Історик не повинен обмежуватися фактографією. Вузький практицизм неминуче призводить до застою у науці, до втрати перспективи в дослідженні. Тільки на основі марксистсько-ленінської теорії можливо з величезної кількості матеріалів, часто суперечливих, зробити правильні висновки, узагальнення, відкрити нові закономірності в розвитку суспільства. Останні дадуть змогу з'ясувати, які проблеми необхідно досліджувати надалі, як краще пов'язати історичну науку з практикою, сучасністю.

Давно виникла така дисципліна, як джерелознавство. Його можна вважати ровесником історичної науки. Тісно з ним пов'язане архівознавство, що займається справою збереження та використання архівних матеріалів. Значення джерелознавства важко переоцінити. Від його розробки і теоретичного рівня залежить розв'язання складних історичних проблем. Завдання історичної науки, зміни, які сталися в її місці та ролі, мали безпосередній вплив і на розвиток спеціальних дисциплін, джерелознавства зокрема.

Радянськими джерелознавцями вже проведена велика робота по збору і систематизації фактичних матеріалів, що знайшло своє відображення в підручниках, монографічних виданнях тощо. Разом з тим за останній час в спеціальних збірниках, періодичній пресі з'явився ряд важливих теоретичних досліджень з джерелознавства, зокрема присвячених вченню В. І. Леніна. Теоретична розробка цих питань є необхідною умовою вироблення наукової методики користування джерелами. Відомо, що методика невід'ємна від наукової методології, яка включає весь процес історичного пізнання. Тому слід зробити все для подолання розриву джерелознавства й методології історії.

Багато зусиль потрібно докласти також для того, щоб і близькі до цієї дисципліни архівознавство, палеографія, дипломатика не обмежувалися викладом довідкових матеріалів. Мова йде про те, що їх майбутнє в науковому відношенні залежить від теоретичної розробки, а саме цього ще немає.

Не можна не відзначити і тієї обставини, що дослідження тут ведуться вузьким колом спеціалістів. Ще менше науковців вивчає і застосовує в своїй роботі теоретичні надбання в цих галузях знань, хоч така вимога поставлена перед ними. Потрібно вчитися у В. І. Леніна поєднанню наукового методу дослідження з методологією, приклад чого він дав у своїх численних працях, які мають пряме відношення і до історії.

Немає можливості в одній статті зупинитися на тих завданнях, які постають перед багатьма спеціальними історичними дисциплінами в світлі вивчення ленінської теоретичної спадщини. Обмежимося лише деякими питаннями.

Історичні події відбуваються у часі та просторі. Отже, не можна ігнорувати жодну з цих обставин, бо від конкретного знання місця і часу залежить визначення характеру і ролі події, факту, явища в загальному суспільному процесі.

Вивченням фактора часу займається історична хронологія, яка, на

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 252.

жаль, майже зовсім не розробляється на Україні і поки що має суто довідковий характер. Відомо, що від вироблення наукової періодизації значною мірою залежить оцінка етапів розвитку суспільства. Дослідники повинні керуватися в цьому вказівкою В. І. Леніна, який підкреслював: «Розуміється, грані тут, як і всі взагалі грані в природі і в суспільстві, умовні і рухливі, відносні, а не абсолютні. І ми лише приблизно беремо особливо видатні й помітні історичні події, як віхи великих історичних рухів»⁸. Правильна періодизація свідчить про досягнення у вивченні історичного процесу, але, слід сказати, що в історії вона ще часто досить умовна, недосконала і вимагає серйозної розробки. Багато тут залежить саме від розвитку хронології. Що ж до другого фактора — місцевості, то це предмет історичної географії, який останнім часом приділяється певна увага. Слід сказати, що велике значення для її розвитку має і матиме застосування лєнінських положень.

Не ліквідовано відставання в галузі метрології — дисципліни, що вивчає міри довжини, ваги й об'єму. Більших успіхів домоглися б нумізмати і демографи, коли б вони працювали в творчому контакті з економістами, які мають значні досягнення в розробці марксистсько-лєнінського економічного вчення. І ще раз хочеться відзначити, що спеціальні історичні дисципліни дають широкі й конкретні можливості для зв'язків історичної науки з іншими галузями знання та мистецтвом і тим самим для її розвитку. Але ці можливості ще дуже мало використовуються.

Дискусії, творчі обговорення в науці — це конче необхідна умова, що диктується об'єктивним ходом всього суспільного процесу. Можна багато говорити про значення дискусій для розвитку всіх галузей історичної науки. Але слід підкреслити, що розходження в трактовці тих чи інших питань серед радянських дослідників випливають не з різних ідеологічних позицій, а виникають у процесі відкриття істини. Йдеться не про боротьбу ворожих концепцій, а про різний підхід до справи в таборі однодумців, які керуються єдиною методологією. В. І. Ленін в свій час писав про те, що в межах «...основного і спільного всім соціал-демократам положення...» існують різні думки людей в поясненні ряду явищ⁹.

Дискусії точаться не навколо окремих фактів, а щодо зроблених на їх основі висновків. Розгортання полеміки майже цілком залежить від рівня наукових досліджень, стану суспільної думки. Низький теоретичний рівень у розробці питань, повторення відомого не викликають потреби в обговоренні. Натомість широкий обмін думками з приводу назрілих, важливих питань сприяє розвитку методологічних, теоретично-ідеологічних основ кожної з галузей історичної науки, підносить їх на вищий щабель. На жаль, дискусії з проблем спеціальних історичних дисциплін дуже рідкі, а це свідчить про їх ще низький теоретичний рівень. Виняток становлять історіографія та джерелознавство (в меншій мірі — археографія), де більш-менш широко обговорювався ряд проблем.

Історики, в якій би галузі вони не працювали, мають завжди пам'ятати про необхідність не тільки науково-теоретичної оцінки подій, але й розкриття їх суспільно-політичного значення, повинні визначити потребу в певних дослідженнях. Важливою рисою, притаманною лєнінським працям з різних періодів і питань, є те, що Володимир Ілліч завжди умів показати зв'язок навіть далекого минулого з сучас-

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 119.

⁹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 238.

ністю. «Весь дух марксизму,— писав він,— вся його система вимагає, щоб кожне положення розглядати тільки (α) історично; (β) тільки в зв'язку з іншими; (γ) тільки в зв'язку з конкретним досвідом історії»¹⁰.

Своєю практичною діяльністю, спрямованою на створення нового, соціалістичного суспільства, В. І. Ленін переконливо доводив, що шлях його розвитку — майбутнє всього людства. Ця думка має стати провідною для радянських істориків. У наш час висвітлення подій, явищ і фактів всіх періодів історії розширило свої рамки, набуло більш систематичного характеру, що дало можливість робити відповідні висновки, а не обмежуватись фіксацією окремих фактів. Особливо високі вимоги стоять перед дослідниками, озброєними передовою марксистсько-ленінською ідеологією, всім досвідом соціалістичного будівництва.

В. І. Ленін показав, що об'єктивні суспільні умови впливають на розвиток наукової думки. Водночас він розглядав науку, в тому числі історичну, як революційну силу, покликану не тільки пояснювати світ, а, головне, служити народові, пробуджувати в нього почуття історичної відповідальності, прагнення до активного перетворення дійсності. Ні один історик, коли він хоче бути з народом, не може займати «нейтральне» становище, не може залишатися пасивним спостерігачем, а повинен стати передовим бійцем.

Минулі покоління передають наступним не лише матеріальні й духовні надбання, а й свої пристрасті. Дослідник мусить завжди звертати особливу увагу на діяльність тих сил і класів, які стояли в центрі подій епохи, визначали їх основний зміст, напрям, головні особливості історичної обстановки, були носіями прогресу. Передовий історик не може не стати на бік певних прогресивних сил, не засуджувати того, що гальмувало поступальний рух суспільства. Послідовна і принципова партійність — це прояв високої історичної об'єктивності, класової свідомості та ідейності.

«Безпартійність» і «аполітичність» науки, в тому числі й спеціальних дисциплін, про що твердять буржуазні історики, насправді є проявом певної політики. І про це не один раз говорив В. І. Ленін, переконливо показуючи, що «об'єктивізм» і «безпартійність» в суспільних науках — лише прикриття для ворожих народу теорій.

Марксистсько-ленінське вчення дає можливість збагнути істинність історичного процесу. Володимир Ілліч вказував на протилежність тенденцій буржуазного «об'єктивізму» точці зору матеріаліста, яка чітко відображає позиції найпередовішого класу даної епохи. «Таким чином, матеріаліст, з одного боку, послідовніший від об'єктивіста і глибше, повніше проводить свій об'єктивізм. Він не обмежується вказанням на необхідність процесу, а вияснює, яка саме суспільно-економічна формація дає зміст цьому процесові, який саме клас визначає цю необхідність»¹¹.

Сила радянської історичної науки полягає в тому, що в ній справжня науковість поєднується з партійністю. Ленінська вказівка про те, що історичні події слід розцінювати з погляду руху мас і класів, а не за настроями окремих осіб і груп, що не можна сходити з ґрунту аналізу класових відносин¹², є важливою методологічною основою досліджень. Як уже говорилося, В. І. Ленін рішуче засуджував суб'єктивізм, упереджений підхід до оцінки подій.

Справжня свобода творчості, в тому числі й в зображенні минулого, можлива тільки при соціалізмі, де сила науки, вільної від ярма

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 200.

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 364.

¹² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 26.

капіталістичного рабства, виявляється в її партійності, суспільному змісті, колективізмі. Соціалізм створює реальні умови для пізнання об'єктивної історичної істини. Але завойовується вона в ході спростування антинаукових концепцій. В. І. Ленін всією своєю творчістю довів, що передова теорія зародилася і розвивалася в постійній боротьбі проти ворожої ідеології. Це стосується й історичної науки, всіх її галузей та спеціальних дисциплін.

Теоретичні погляди перевіряються життям. Марксизм-ленінізм витримав всі випробування, зміцнів і розвинувся, спираючись на реальні факти. Вже забуті імена багатьох апологетів капіталізму, які твердили в свій час про «крах» марксистсько-ленінської теорії та її «неспроможність» розв'язувати проблеми в нових умовах. Ворожі наклепи відкинуті самим бігом часу, протягом якого безсмертне вчення збагачувалось новими ідеями. Все це позитивно впливало й на розвиток історичної науки.

В. І. Ленін вчив, що сила матеріалістичного вчення в його творчому характері. Воно не є сумою догматів, придатних в незмінному вигляді для всіх етапів суспільного розвитку. Теоретичну спадщину марксизму-ленінізму необхідно не тільки творчо застосовувати, а й, що не менш важливо, поповнювати цю скарбницю новими положеннями. Вивчення творів В. І. Леніна є основою підвищення теоретичного рівня досліджень і одним із засобів подолання догматизму, цитатництва, абстрактності, які ще мають місце в історичній науці.

Перед дослідниками ленінської теоретичної думки та її впливу на розвиток радянської науки постає широке коло питань. В цій статті не було можливості охопити й вичерпно висвітлити ті з них, що пов'язані із спеціальними історичними дисциплінами. Іноді доводилось обмежитися лише згадкою про значення проблеми, звернути увагу на якийсь один аспект справи.

Необхідні умови для розквіту всіх галузей суспільних наук створено. Успішно розвивається радянська історична наука, її допоміжні дисципліни, перед якими життя постійно висуває нові проблеми. Їх можна вирішити лише шляхом подолання труднощів і недоліків, шляхом розгортання фундаментальних досліджень, підготовки кваліфікованих кадрів.

Радянські історики не заспокоюються на досягнутому. Озброєні найпередовішою, єдино науковою марксистсько-ленінською теорією, вони працюють в ім'я здійснення заповітних прагнень прогресивного людства, йдучи в перших лавах борців за нове суспільство, несуть в маси величні ідеї комунізму.

ЛЕНІНСЬКІ ОЦІНКИ РОЛІ МІЖНАРОДНИХ РОБІТНИЧИХ МІГРАЦІЙ І СУЧАСНІСТЬ

Наприкінці жовтня 1913 р. В. І. Ленін написав статтю «Капіталізм і імміграція робітників»¹. Їй передують праця «Ліберальна буржуазія і ліквідатори», після неї у творах Леніна знаходиться робота «Матеріали до питання про боротьбу всередині с.-д. думської фракції». Остання, до речі, датована тим же днем, що і «Капіталізм і імміграція робітників». То був складний, сповнений напруженням гострої політичної боротьби час. Менше року залишалось до початку першої світової війни. Росія була напередодні нових революційних потрясінь. Володимир Ілліч, перебуваючи в еміграції, великої ваги надавав зміцненню партійних лав, викриттю ворогів партії. Вже сам факт звернення Леніна до проблеми робітничих міграцій в такий напружений час — незаперечне свідчення важливості цієї проблеми.

У невеликій за обсягом статті вождя (лише три сторінки), вражаючій глибиною і сконцентрованістю думки, є аналіз практично всіх закономірних явищ, що визначають процес робітничих міграцій, зміну їх напрямків, масштабів, джерел і об'єктів, становища робітників-іммігрантів, причин і наслідків міграційних процесів в умовах розвинутого капіталізму та їх значення для справи міжнародного пролетаріату. При цьому В. І. Ленін, спираючись на великий статистичний матеріал, наводить в тексті відповідні таблиці. Жодний з тогочасних авторів, що писали на цю тему, не торкався такого широкого кола питань, не говорячи уже про глибину аналізу.

Для написання цієї статті Володимир Ілліч використав працю діяча Соціалістичної партії США І. Гурвича². В ті роки виходили десятки книг з претензійними назвами, значною мірою позначених шовіністичним присмаком, побудованих на довільних тлумаченнях. Книга ж І. Гурвича була на той час мало не єдиним в американській літературі дослідженням, що містило серйозно документоване соціально-економічне обґрунтування важливого аспекту теми.

Розробка міграційної проблеми не була для вождя чимось випадковим. Значний матеріал для неї дав йому власний життєвий досвід. Адже Володимир Ілліч тривалий час перебував у еміграції. Але головним, природно, було те, що Ленін надавав великого значення проблемі міграційних рухів, їх місцю в системі соціально-економічних відносин тогочасного світу. Вивчаючи історичний досвід Росії у зв'язку з утворенням внутрішнього ринку й політикою «колонізації», Володимир Ілліч дав вичерпні характеристики переселенському руху на «внутрішньому ґрунті», насамперед, у працях «Значення переселенської справи» та «Ще про переселенську справу». Оцінки міжнародних трудових міграцій є не лише у вказаній статті, а і в інших працях, зокрема, у відомому творі «Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму», статтях «Міжнародний соціалістичний конгрес в Штутгарті», «Воєнна програма пролетарської революції» і ряді інших. Аналізуючи роль і значення

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 401—403.

² I. Hourwich. Immigration and Labour, New York, 1912.

міграцій в нових історичних умовах, В. І. Ленін продовжив і розвинув теоретичні визначення К. Маркса і Ф. Енгельса.

У статті «Капіталізм і імміграція робітників» вождь писав: «Капіталізм створив особливий вид переселення народів. Країни, які швидко розвиваються в промисловому відношенні, вводячи більше машин, витісняючи відсталі країни з світового ринку, піднімають заробітну плату вище середнього і притягають найманих робітників з відсталі країн.

Сотні тисяч робітників перекидаються таким чином за сотні і тисячі верст. Передовий капіталізм втягує їх насильно у свій круговорот, вириває їх з глухих закутків, робить їх учасниками всесвітньоісторичного руху, ставить їх лицем до лиця з могутнім, об'єднаним, міжнародним класом промисловців»³.

Це ленінське визначення докорінно відрізняється від поширених у тогочасній буржуазній літературі тлумачень. Ідеологи капіталізму відносили до причин міграцій властиве людині тяжіння до мандрів, одвічне бажання знайти «місце під сонцем». В кращому разі переселенський рух розглядався як вияв індивідуальних прагнень до поліпшення життєвих умов. При цьому ігнорувалось те, що індивідуальні прагнення і бажання зумовлені економічною закономірністю — нерівномірністю розвитку окремих країн, характерною для доби імперіалізму. Саме це було головною причиною переселенських рухів. В. І. Ленін був сучасником суттєвих змін, що відбулись у їх «географії». Країни Західної та Північної Європи перестали бути основним резервуаром «зайвої» робочої сили і самі, особливо Німеччина, стали об'єктом імміграції. Інтенсивний розвиток капіталізму в США, Канаді Німеччині на рубежі двох віків потребував дешевої робочої сили, яку постачали цим країнам відсталі царська Росія, Австро-Угорщина Італія.

Саме в цей час — наприкінці XIX — на початку XX ст. — спостерігається найбільш масовий відплив трудящих, переважно селян, з українських земель, що входили до складу Австро-Угорщини та царської Росії. Характер української імміграції, її масштаби, спрямування, соціальний склад іммігрантів є переконливою ілюстрацією до визначених Володимиром Іллічем основних рис міграційного процесу. В. І. Ленін відносив зростання імміграції з відсталіших країн до особливостей імперіалізму⁴.

Із змісту ленінських теоретичних настанов незаперечно випливає необхідність аналізувати робітничі міграції як процес, що розвивається в надрах певної соціально-економічної формації. Основні властивості й характерні риси імперіалізму — нерівномірність розвитку окремих країн, кризи, проблеми зайнятості та безробіття, вивіз капіталу — впливають на обсяг і напрямки міжнародних міграцій*. Протягом XX ст. у характері переселенського процесу сталося чимало змін. Вони пов'язані з політичними й соціально-економічними перетвореннями, які відбулись у світі, з структурними змінами в системі капіталістичного господарства, кризами та іншими потрясіннями. Так, кризи і війни незмінно приводили до скорочення міжнародних міграцій.

Серед країн — об'єктів імміграції — першість посідають Сполучені

³ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 401.

⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 261.

* Ці явища розглядаються в книзі радянського економіста Е. Плетньова. (Международная миграция рабочей силы в капиталистической системе мирового хозяйства М., 1962).

Штати. «Америка стоїть на чолі країн, які ввозять робітників»⁵, зазначав В. І. Ленін. З 1900 р. до 1965 р. у США переселилося понад 24 млн. чол.⁶, головним чином робітників. США поглинули найбільшу кількість іммігрантів не внаслідок «американської винятковості» чи якоїсь «особливої» гостинності. Їх спонукали до цього потреби господарського розвитку, інтенсивне промислове виробництво. Домінуюче становище США в системі капіталістичних держав давало їм протягом певного часу переваги над партнерами-суперниками. Але в останні 10—15 років у співвідношенні сил у світовому капіталістичному господарстві сталися відчутні зміни. Західноєвропейські країни — ФРН, Франція, Англія нині вже не в такій мірі, як у перші післявоєнні роки поступаються заокеанському гіганту. І міграційні потоки «зреагували» на ці зміни. Спостерігається значне збільшення імміграції в країни Західної і Північної Європи, насамперед в ФРН, Францію, Англію, Швецію, Швейцарію. Так, у ФРН налічувалось 1216 тис. іноземних робітників (1965 р.)⁷, у Франції — 1815 тис. (1962 р.)⁸, Англії — 700—800 тис. (1965 р.)⁹. Якщо в Англії переважну більшість іммігрантів становлять вихідці з Вест-Індії та афро-азіатських країн Співдружності, то, насамперед, у ФРН, Франції та Швеції — з європейських держав: Італії (щороку з країни емігрує 300 тис. чол.), Іспанії, Португалії, Греції. Отже, незважаючи на певні зміни у напрямках міжнародних робітничих міграцій, загальна тенденція зазначена В. І. Леніним — переселення з відсталіших країн, діє й на сучасному етапі. Коло держав, що втягуються в міграційні процеси, збільшується, хоча загалом сфера міграції звузилась, оскільки країни Східної Європи, що стали на соціалістичний шлях і здійснили соціально-економічні перетворення, перестали бути джерелом масової еміграції робочої сили.

Посилення характерних для розвитку сучасного імперіалізму державно-монополістичних тенденцій охоплює різні сфери економічного життя і, зокрема, сферу ринку робочої сили. На жаль, в багатьох загальних працях і довідкових виданнях це питання обходять*. Втім неважко помітити — проблема трудових ресурсів вже давно стала об'єктом регулювання з боку держави, що діє в інтересах великих монополій. Певною мірою це стосується і спроб регулювати міграційні процеси, про що переконливо свідчить імміграційна політика США.

Еволюція американського законодавства відбиває тенденцію визначити загальні контингенти робочої сили, її національно-расовий, соціальний, професіональний склад. Якщо на початку нинішнього сторіччя Сполучені Штати не «приймали» лише фізично неповноцінних і політично «неблагонадійних», то в новітні часи визначається щорічна загальна кількість іммігрантів, провадиться відповідна «селекція» за расово-національною ознакою. За законами, прийнятими у 1921, 1924, 1952 рр. (останній відомий як закон Маккарена — Уолтера), відкрито дискримінувались вихідці з афро-азіатських країн та Центральної й Південно-Східної Європи, а переваги недвозначно надавались іммігрантам з західно- і північноєвропейських країн. У 1965 р. США лікві-

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 401.

⁶ Підраховано за Historical Statistical Abstract of the United States, Washington, 1967.

⁷ А. Марианский. Современные миграции населения, М., 1969.

⁸ Там же, стор. 84. Нині у Франції кількість іноземних робітників досягає 3 млн.

⁹ Против расизма, М., 1966, стор. 207.

* Так, в статті «Державно-монополістичний капіталізм» (УРЕ, т. 4, стор. 108) немає навіть згадки про те, що тенденція до регулювання ринку праці стала типовою для державно-монополістичного капіталізму.

дували обмеження на допуск іммігрантів за расово-національною ознакою, оскільки вони викликали гостре невдоволення в багатьох країнах, у тому числі і в союзників США. Але загальне кількісне обмеження залишилося в дії. У новому законі передбачені пільги для кваліфікованих спеціалістів, інженерно-технічних і наукових працівників.

У такій зміні курсу є прямий зв'язок з економікою, науково-технічною революцією. США намагаються «покрити нестачу» в кваліфікованих кадрах за рахунок інших держав. Протягом понад десяти років спеціальні агентства та фірми типу «Карієрс інкорпорейтед», представництва монополій «Боїнг», «Бюелер» тощо ведуть справжнє полювання на спеціалістів у Західній Європі, а також у країнах, що розвиваються. З 1965 р. практику «викачування умів» було узаконено. Протягом 1962—1966 рр. США «імпортували» близько 140 тис. інженерно-технічних працівників¹⁰. Лише Італія втратила за післявоєнний час понад 10 тис. спеціалістів. Однак це явище не можна вважати примхливою грою стихії чи рухом, що виник знезацька і зв'язаний з бажанням спеціалістів поліпшити своє становище. Це — незаперечний результат відповідної політики монополій і держави. Колишній державний секретар США Дін Раск визначив мету цієї політики такими словами: «Значення імміграції для Сполучених Штатів залежить не стільки від кількості іммігрантів, скільки від їх якості. У нинішніх умовах наша країна має рідкі можливості залучити з-за кордону іммігрантів високого інтелекту та здібностей: імміграція при добрій її організації може стати важливим елементом національних ресурсів...»¹¹.

Курс, взятий Сполученими Штатами і деякими іншими країнами на «викачування умів», відбиває певною мірою їх неоколоніалістську практику, оскільки, насамперед, завдає відчутних втрат країнам, що розвиваються. Нарешті, є ще один аспект проведення такої політики, а саме — прагнення виграти економічне змагання з соціалізмом. На це звернув увагу в своїй доповіді про 51 річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції К. Т. Мазуров: «Монополії США, витрачаючи дедалі більші кошти на наукові дослідження, на удосконалення техніки, в тому числі й за рахунок переманювання вчених з інших капіталістичних країн, намагаються увічнити так званий «технологічний розрив» між економікою соціалістичних країн і США. Але ці розрахунки приречені на провал»¹². Історичною перевагою соціалістичного ладу є те, що підготовка науково-технічних кадрів базується у нас на твердих засадах планомірності й врахування всіх народно-господарських потреб. Саме завдяки цьому та здобуткам радянської системи освіти нині в СРСР зосереджено чверть усіх наукових працівників світу. При цьому Країна Рад не залежить від якихось зовнішніх кадрових «ін'єкцій», допомагає молодим незалежним країнам у підготовці висококваліфікованих спеціалістів.

З точки зору сучасних тенденцій у розвитку капіталістичного світового господарства варта уваги міграційна ситуація, що склалась у Західній Європі. Там на рух робітників і їх становище справляє вплив капіталістична інтеграція й існування економічних угруповань. Ряд угод, укладених між учасниками «Спільного ринку», показали, що крупні монополії мають намір з метою найвигіднішої експлуатації робочої сили маневрувати її надлишками в міжнародних масштабах. Це підтвердили положення так званого «Римського договору», за яким

¹⁰ Підраховано за Historical Statistics of the United States, Washington, 1966; Statistical Abstract of the United States, Washington, 1967.

¹¹ "Department of State Bulletin", 15 березня 1965, стор. 387.

¹² «Радянська Україна», 7 листопада 1968 р.

з середини 1968 р. було введено «свободу пересування робочої сили». Договір ліквідував певні формальні обмеження для мігрантів, полегшивши монополіям можливість концентрувати контингенти робітників (незалежно від їх національного походження) у відповідності з потребами капіталістичного виробництва та ринку.

При цьому керівництво «Спільного ринку» змушене було до певної міри урівняти в правах мігрантів з країн — учасниць об'єднання. Але для монополій залишилися можливості для безконтрольної експлуатації робітників-іммігрантів з країн, що не входять до «Спільного ринку». А в останні роки особливо інтенсивно зростає саме ця імміграція (з Португалії, Іспанії, Греції, Туреччини). Французький журнал «Експрес» відверто писав, чому капіталісти вважають за краще мати справу з іммігрантами не з «інтегрованих» країн: «Підприємцям «Спільного ринку» набагато вигідніше використовувати цих робітників, оскільки їх можна примушувати працювати й оплачувати на власний розсуд, а в разі потреби вислати з країни без зайвих формальностей. Крім того, оскільки на них не поширюється дія Римського договору, можна, якщо в них немає потреби, просто затримати їх на кордоні...»¹³.

В даному разі йдеться про ставлення капіталу до знедолених трудящих — переселенців, які традиційно є об'єктом найжорстокішого визиску. В. І. Ленін звертав увагу на цю характерну рису становища трудових верств імміграції, що зумовлювала їх місце на «соціальних сходах». Капіталісти, за висловом вождя, «...експлуатують якнайбезсовісніше робітників-переселенців»¹⁴. Він також зазначав, що в Америці іммігранти з Південно-Східної Європи одержують роботу, яка найгірше оплачується¹⁵.

Статистичні дані та численні документальні свідчення кінця XIX — початку XX ст. дають змогу скласти певне уявлення про умови праці, життєвий рівень «нової» імміграції у США, до якої належали й вихідці з українських земель. Так, у вугільній промисловості денний зарібок «корінного» робітника становив у середньому 2,25 дол., а іммігранта — 2,16 дол. При цьому робітники багатьох національних груп одержували менше 2 дол.¹⁶ Низька заробітна плата, розгалужена система штрафів, жахливі житлові умови — все це було типовим для переселенців у країні «жовтого диявола». В американській художній літературі та періодичній пресі зустрічається чимало характеристик того принизливого становища, в якому перебували робітники-переселенці. На їх адресу було сказано чимало співчутливих слів. Але здебільшого автори вважали таке становище наслідком неосвіченості іммігрантів, незнання ними англійської мови, невибагливості. Відомий американський історик твердив про різні «виробничі здібності» іммігрантів і «корінних» американців¹⁷, підтримуючи таким чином вигідний для капіталу поділ робітників на «стоцентних» і «другосортних». До останніх належали «нові» іммігранти та негри.

На прикладі сучасного становища робітників-іноземців, в тому числі в західноєвропейських країнах, видно, що відведене їм місце в системі капіталістичного виробництва є традиційним. Робітникам-переселенцям і зараз надаються найбільш трудомісткі, низькооплачувані

¹³ Цит. за кн. Рабочий класс и антимонополистическая борьба, М., 1969, стор. 122.

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 401.

¹⁵ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 262.

¹⁶ Report of the Immigration Commission. Immigrants in Industries. Bituminous Coal Mining, vol. I, Washington, 1911, стор. 50.

¹⁷ J. Commons. Races and Immigrants in America, New York, 1920.

роботи. Шовіністичні упередження підприємців при цьому втілюються у цілком конкретній формі. Практика дискримінації іммігрантів спостерігається фактично у всіх капіталістичних країнах. Типовий приклад цьому дає подія, що мала місце на лондонській текстильній фірмі «Маріотт». Її власник мотивував своє рішення про зниження зарплати 300 «кольоровим» робітницям в такий спосіб: «В умовах спаду ділової активності підприємці вдаються до такого захисного методу, як увільнення зайвих робітників. Ми діяли більш гуманно, залишивши всіх на своїх робочих місцях і трохи урізавши права кольорових. Кінешь кінцем вони задовольняються в житті меншим ніж білі»¹⁸. Нова хвиля імміграції у західноєвропейських країнах дає безліч прикладів того, що подібне ставлення до переселенців є нормою. Португальці й греки, турки й іспанці, вихідці з афро-азіатських країн, як правило, працюють на найважчих роботах, є об'єктом неприкритого здирства. Неважко скласти уявлення по їх житлові умови, побачивши на околицях європейських міст так звані «бідонвіллі» — селища саморобних халуп. Переважна більшість їх мешканців — іммігранти.

Принизливе становище цієї категорії робітників має певне соціальне спрямування. Адже внаслідок такої політики, зазначав ще В. І. Ленін, «...американські робітники дають найбільший процент таких, що висуваються в наглядачі і дістають найкраще оплачувані роботи. Імперіалізм має тенденцію і серед робітників виділити привілейовані розряди і відколоти їх від широкої маси пролетаріату»¹⁹. Відзначена Леніним тенденція повністю підтверджується сучасною соціальною практикою монополій. Виділяючи привілейовані розряди, стимулюючи розшарування робітників за національними, релігійними ознаками, монополії прагнуть послабити їх класову єдність, усвідомлення спільності соціальних завдань, відволікають їх увагу від вирішення корінних життєвих проблем. Буржуазна преса при цьому спритно насаджує настрої ворожості до «чужинців», звинувачуючи їх у тому, що вони «забирають роботу» у «старожилів» і т. п.

В. І. Ленін бачив, у чому саме полягає загроза такого розшарування. Він писав: «Політичне безправ'я іноземних робітників і відчуженість їх посилює і без того ростищу політичну реакцію і ослабляє інтернаціональну солідарність пролетаріату»²⁰. Виходячи з інтересів інтернаціональної солідарності пролетаріату, вождь прагнув допомогти міжнародним соціалістичним силам виробити правильне ставлення щодо робітничих міграцій. Відомо, що лідери Американської федерації праці та праве крило Соціалістичної партії США на початку нинішнього сторіччя активно виступали за заборону чи обмеження імміграції в країну, обмежували залучення робітників-переселенців до пролетарського руху, до профспілок, звинувачуючи їх у «дезорганізації», «нерозумінні» американських традицій тощо. Це була консервативна, шовіністична позиція, яка спростовувалась активною участю іммігрантів у страйковій боротьбі. Про це свідчила й книга І. Гурвича. А Володимир Ілліч вказував, що «робітники, які пережили всякі страйки в Росії, внесли і в Америку дух більш сміливих, наступальних, масових страйків»²¹. Тому місія робітничих організацій в країнах проживання іммігрантів, зокрема в Америці, полягала не в тому, щоб відштовхнути їх, ізолювати від інших загонів робітничого руху, а навпаки, — згуртовувати їх, якнайширше залучати до організованих форм

¹⁸ Против расизма, стор. 195.

¹⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 262.

²⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 124.

²¹ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 402.

боротьби, виховувати почуття інтернаціоналізму. Проте деякі правосоціалістичні лідери на Міжнародному соціалістичному конгресі в Штутгарті намагалися протягнути пропозиції про обмеження права переселення робітників з відсталих країн. В. І. Ленін гостро засудив цю лінію опортуністичних елементів, які ставили свої вузькі тред-юніоністські цехові інтереси вище інтересів міжнародної солідарності пролетарів. Резолюція, яку прийняв Штутгартський конгрес, всупереч спробам опортуністів, за висловом Леніна, «...цілком відповідає вимогам революційної соціал-демократії»²². У ній зазначалось, що переселенський рух є таким же супутником капіталізму як безробіття, перевиробництво і т. д. Резолюція містила заклик до боротьби проти дискримінації робітників-іммігрантів, проти їх вилучення з профспілкового життя.

Ленінська позиція щодо ставлення робітничого руху і його організацій до проблеми міграцій досі не втратила своєї актуальності. Переселення робітників продовжується, залишається проблема захисту прав трудящих іммігрантів, їх залучення до антимонopolістичної боротьби.

Досвід останніх років збагатився новими формами міжнародного співробітництва у вирішенні цих проблем. Прикладом цього є укладена 1965 р. між Французькою та Італійською комуністичними партіями угода про роботу серед італійців, що перебувають у Франції²³. Французькі комуністи взяли на себе відповідальність за політичне й організаційне керівництво боротьбою італійських робітників. У свою чергу Італійська компартія рекомендувала своїм членам, що емігрували до Франції, вступати в ряди ФКП. Існують також контакти між прогресивними профспілковими центрами цих країн. Загальна конфедерація праці Франції вимагає докорінної реформи законодавства про становище робітників-іммігрантів, законодавчої охорони їх прав.

Увага великого вождя пролетарських мас до долі мільйонів трудящих-переселенців була закономірним виявом властивої йому турботи про знедолену людину праці. Він також визначив їх місце у лавах борців проти всевладдя капіталу. Разом з тим у ленінських оцінках і виступах видно глибоке теоретичне проникнення у природу міграційних процесів.

²² В. І. Ленін. Твори, т. 13, стор. 60. На жаль, у загалом корисній, змістовній праці «Ленин и международное рабочее движение» (М., 1969), де є спеціальний розділ про Штутгартський конгрес II Інтернаціоналу, ні ця резолюція, ні ленінська оцінка її не наводяться.

²³ Рабочий класс и антимонopolістическая борьба, стор. 121.

МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКА МЕТОДОЛОГІЯ ТА АРХЕОЛОГІЧНА НАУКА

3

історичної точки зору минуло зо-
всім небагато часу відтоді, як марксистсько-ленінські ідеї стали інтен-
сивно впливати на розвиток гуманітарних наук. Наприкінці 20-х і в
першій половині 30-х років в СРСР відбувалася ломка старих дослід-
ницьких традицій і в галузі археології. В Державній Академії істо-
рії матеріальної культури, створеній за декретом, підписаним В. І. Ле-
ніним, утворився центр істориків-марксистів, які повели рішучий на-
ступ на методологічні й методичні основи археології, що багато в чому
займала тоді дореволюційні позиції. Зокрема, вони піддали гострій
критиці емпіризм, указували на приниження і викривлення матеріалі-
стичної методології, на невиправдане панування формально-типологіч-
ного методу в історико-археологічному аналізі, суворо засуджувал
расизм у всіх його проявах, а також інші ідеалістичні течії в науц
Тоді ж була звернута увага на недоліки в галузі польових дослідів -
ігнорування соціальної топографії населених пунктів і могильників
роз'єднаність польових розвідок та невідповідність їх новим за-
данням.

Процес теоретичних перетворень зачепив насамперед наукові цен-
три Російської Федерації та України, оскільки в інших союзних ре-
спубліках археологічна наука у ті роки тільки-но зароджувалася.

У виданнях Державної Академії історії матеріальної культур
(ДАІМК), Інституту історії матеріальної культури (ІІМК АН СРСР
а також Інституту історії матеріальної культури АН УРСР системати-
чно друкувалися статті, матеріали дискусій, полемічні огляди, в які
містилася критика тогочасних археологічних досліджень. З'явили-
також численні праці, де викладалися погляди основоположників
марксизму-ленізму на методологію історії, зокрема, на докапіталі-
стичні формації, робилися спроби застосовувати матеріалістичні пол-
ження до археології та інших суміжних дисциплін.

В ході розробок археологічної проблематики було опубліковано
багато досліджень про становлення і зміст соціально-економічних фо-
рмацій, характеристику способів виробництва, основні суперечності
розвитку докапіталістичних суспільств. У них порушувалися також п-
тання виникнення різних соціально-економічних інститутів — прав-
вих, сімейно-родових, племінних, релігійних тощо, висвітлювали-
проблеми, пов'язані з походженням людського суспільства, мови і ми-
лення, роллю праці в біологічному і соціально-економічному відноше-
нях, теорією етногенезу. Розгорнулися широкі дискусії про виникне-
ня і зміст вотивних уявлень на різних історичних етапах, походжен-
ня мистецтва і т. д. В 20—30-х роках у досить великому обсязі друк-
лася перекладна література, яка хоч не завжди була марксистською
методологічними принципами, але багатством фактичних даних спри-
ла розвитку матеріалістичного розуміння сутності історичного процесу.

Таким чином, 20-і — перша половина 30-х років — це той період
коли визначився новий етап у розвитку вітчизняної археології, пов'-
заний з освоєнням і першими спробами застосування марксистськ

ленінської ідейної спадщини в практиці археологічних досліджень. Він мав велике значення для розвитку майбутніх досліджень, але містив ряд серйозних хиб і помилок, що виникали у сфері загалом правильно поставлених завдань і мали місце в дослідженнях. Багато з цих недоліків, відзначених спершу ЦК ВКП(б) 1932 р., а 1934 р. постановою Раднаркому Союзу СРСР і ЦК ВКП(б) «Про викладання громадсько-історичної в школах СРСР», були властиві не тільки тогочасній історичній, але й археологічній науці. Це, насамперед, так званий соціологічний схематизм, що знаменував собою відокремленість викладу загальних теоретичних положень від об'єкта дослідження, ігнорування фактів, механічне суміщення різних за природою джерел, а також безпідставне теоретизування, вульгаризація й нігілістичне ставлення до попередніх досягнень археології. Проте, долаючи труднощі, радянська археологічна наука твердо йшла курсом засвоєння марксистсько-ленінської методології, від тлумачення вчення класиків наукового комунізму до розроблення їх теоретичної спадщини в конкретних дослідженнях.

У наступні роки (до другої половини 30-х років) у вітчизняній археології відбувалися помітні зрушення у напрямі активного застосування діалектико-матеріалістичної ідеології в практиці наукових досліджень, у тому числі й польових. Теоретичні положення марксизму-ленізму стали дороговказними й орієнтували археологів на подолання догматичних тлумачень історичних питань. Дослідники дедалі більше уваги приділяли власне археологічній проблематиці, вивченню джерел, робили спроби пояснити причинність та закономірність історичних явищ, встановити загальний закон стадіальності, який би пояснив адекватні культурно-історичні прояви у суспільствах, не зв'язаних генетичними узами. Водночас розроблялося важливе положення марксизму-ленізму про різні форми закономірностей, що виникають у неоднакових умовах розвитку історичного процесу і на різних ступенях історії цивілізації.

У тісному зв'язку з цими науковими дослідженнями виходили узагальнюючі, колективні праці. Незадовго до Великої Вітчизняної війни було складено проспекти I і II томів «Всемирной истории»*, написані на основі широкого археологічного матеріалу. 1939 р. вийшов з друку двотомний макет «История СССР с древнейших времен до образования древнерусского государства». Наче у відповідь на критику соціологічного схематизму чи вульгарного соціологізму з 1940 р. стали видаватися капітальні збірки й монографії «Материалы и исследования по археологии СССР»**. Був опублікований перший і готувався до видання другий том підручника для вузів «История первобытного общества» проф. В. І. Равдонікаса***, двома виданнями вийшов у світ учбовий посібник А. В. Арциховського «Введение в археологию». З'явилися монографії, тематичні й інформаційні збірки.

Наступний період розвитку радянської археології припадає на другу половину 30-х — початок 50-х років. Дві важливі ознаки характерні для нього: інтенсивне і дедалі більше застосування марксистсько-ленінської методології в практиці досліджень і бурхливий розквіт археології в союзних республіках, що почався у 30-х роках.

Велика Вітчизняна війна на якийсь час перервала цей процес. На фронтах загинуло чимало талановитих науковців. Багато археологічних

* Обидва томи вийшли в світ у 1955—1956 рр.

** Видано понад 150 томів.

*** Том I, видано 1939 р., другий — 1947 р.

установ були зруйновані й пограбовані фашистськими «культуртреgerами».

Відразу ж після закінчення війни розгорнулася напружена робота по відновленню наукового й матеріального потенціалу археологічної науки. Активізувалися теоретичні пошуки, що відбилося в різних наукових виданнях. Крім відомих довоєнних збірників — «Советская археология», «Материалы и исследования по археологии СССР», «Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР», став друкуватися центральний археологічний журнал — «Советская археология». Продовженням традиції підготовки великих узагальнюючих колективних праць було видання «Очерков истории СССР», а згодом — «Истории СССР с древнейших времен до наших дней», перші томи яких написані переважно на археологічних матеріалах.

На Україні — другому за значенням археологічному центрі країни — після війни також пошавилася наукова і видавнича робота. Серйозні теоретичні розробки та накопичення великого дослідницького матеріалу зумовили появу спеціальних видань: збірника журнального типу «Археологія», наукових публікацій «Археологічні пам'ятки», «Краткие сообщения Института археологии АН УССР».

Великою подією у науковому житті був вихід у світ колективної праці археологів республіки «Нариси стародавньої історії Української РСР», першої капітальної праці з запланованого циклу видань. Чимало цінних досліджень опубліковано Інститутом суспільних наук у Львові. Перше повоєнне десятиріччя відзначено також появою великої кількості тематичних збірників, монографій, довідкових видань. Повсюди в країні, крім кабінетних і лабораторних досліджень, проводилися й польові розвідки. Такий розмах науково-дослідної роботи не міг бути здійснений без потрібних теоретичних розробок та осмислення великого фактичного матеріалу, що безперервно надходив з місць розкопок у зонах новобудов.

У ці ж роки значно підвищився інтерес науковців до етногенетичних проблем. Були запропоновані теоретичні обґрунтування таких категорій, як рід, плем'я, народність, вивчався їх історичний та етнографічний зміст, розроблялися питання релятивної та абсолютної хронології, що конкретизують хронологічне співвідношення і виявляють нерівномірність розвитку суспільств.

У ході підготовки узагальнюючих праць чимало питань, пов'язаних з вивченням природного середовища, історії виробництва, соціальних відносин, розвитку позитивних знань, форм вірувань тощо, доводилося вирішувати заново, на марксистсько-ленінській основі. Але марксистсько-ленінська методологія ще не всюди і не завжди використовувалася повною мірою, а дослідницькі ідеї не у всіх випадках відзначалися діалектико-матеріалістичною ортодоксальністю. Внаслідок прагнення науковців до узагальнень, пояснення складних історичних явищ за допомогою тільки стадіальної теорії в довоєнній і частково повоєнній археології намітилося тяжіння до найпростішої форми еволюціоністичних побудов — автохтонізму, заперечення ролі міграцій, заплзичень, дифузій, сегментацій тощо. Не надавалося належного значення й важливому марксистсько-ленінському положенню про вимушені еміграції, роль тиску надлишків населення на продуктивні сили на їх низькому рівні розвитку. Це спричинило до обмеження розробок проблем виникнення і причинності багатьох важливих явищ, що відбувалися в стародавніх суспільствах — переселень, воєн, утворення

* Оpubлікованс близько 120 випусків.

нових суспільних об'єднань. Втім, такі відхилення від діалектико-матеріалістичного пізнання історичних закономірностей мали менше поширення й негативний вплив, ніж, наприклад, вульгарний соціологізм.

На початку 50-х років у розвитку вітчизняної археології настав третій період. Наука здобула можливість значно ширше, ніж раніше, запроваджувати природничі й технічні методи в дослідженнях. Природничонаукова й технічна революція вплинула і на археологію, яка тісніше за інші гуманітарні дисципліни зв'язана з такими природничими науками, як геологія, палеонтологія, палеоботаніка, хімія, фізика і т. д. Цей вплив проявився насамперед на запровадженні нових і удосконаленні старих перевірених практикою методів дослідження археологічних матеріалів. Так, для встановлення абсолютної хронології стали використовувати радіовуглецеве, корелюючі й релятивне датування, колагеновий та дендрологічний методи і т. д. У вивчення стародавнього матеріалознавства чимало нового привносять спектральний, металографічний і петрографічний аналізи. Удосконалюються рентгенологічний і трасологічний методи. В практиці польових дослідів застосовуються пошукові прилади, засновані на геофізичних принципах дії. Все це збагачує археологічну науку, значно розширює кордони пізнання, а, отже, зміцнює її марксистсько-ленінську методологію.

Проте якими б плідними не були результати, досягнуті за допомогою нових природничих і технічних методів, останні не можуть заслонити соціальну сутність археологічної науки, оскільки є тільки допоміжними. Археологія і нині перебуває в ряду соціальних наук, завданням яких є пошук закономірностей розвитку докапіталістичних формацій, вивчення господарських і громадських форм у стародавніх суспільствах. При цьому основним джерелом, об'єктом дослідження її залишаються пам'ятки матеріальної культури.

* * *

Протягом останніх років з'явилося чимало праць описового характеру, досліджень локального історичного плану, природничоісторичних і технологічних статей. Можливо, таке послаблення уваги до розробки великомасштабних теоретичних проблем сталося внаслідок «технологізації» археології, яка приховує в собі нові імпульси для узагальнень. Проте, як би не пояснювати деякий спад інтересу до загальних теоретичних проблем, фактом є те, що пошук нових напрямів у сфері археологічних досліджень ведеться недостатньо активно.

Правда, відносно недавно, у зв'язку з надходженням великої наукової інформації, стало необхідним обрати єдиний, заснований на принципах історичного матеріалізму, погляд на ряд важливих проблем. Насамперед це стосується встановлення основних методологічних реперів у самій археологічній науці, що відповідали б її специфіці. Потребує теоретичного обґрунтування поняття «археологічна культура», передусім у його соціологічному аспекті. Слід також розробити й уніфікувати наукову термінологію, з тим, щоб вона точно відображала зміст досліджуваних явищ¹. Такі, очевидно, основні напрямки майбутніх розробок, і вони, в основному, вже визначені.

¹ Ю. М. Захарук. Проблеми археологічної культури. — Археологія, XVII, К., 1964; його ж. Новобудови республіки і розвиток археологічних досліджень на Україні. — Археологія, XIX, К., 1965; його ж. О методологии археологической науки и ее проблемах. — «Советская археология», 1964, № 3.

Загальновідома роль ленінських положень у розробці складних питань, пов'язаних з історією людського суспільства, первісних форм свідомості, виникнення і соціального змісту релігійних вірувань, його праць у вивченні феодалізму, аграрних відносин, становлення та розвитку капіталізму. Однак радянські історична й археологічна науки ще далеко не повною мірою використали ті можливості, які містяться у глибокому змісті, методологічній цілісності та матеріалістичній цілеспрямованості творів В. І. Леніна. Перспективність археологічних досліджень у розв'язанні важливих проблем на основі марксистсько-ленінської методології можна продемонструвати, розглядаючи деякі проблеми, що набувають нині великої актуальності.

Опорним положенням історичного матеріалізму є теза про вирішальне значення економічних факторів у суспільному прогресі, тому соціально-економічні формації — ці основні історичні категорії — визначаються за характером і способом виробництва. Відомо, що історія розвитку господарських форм поділяється на два великі періоди. Перший з них — доба привласнювання продуктів природи через полювання і збирання. Другий — панування землеробства і скотарства, тобто відтворювальних форм господарства.

Перший і частково другий періоди характеризуються первіснообщинним чи архаїчним способом виробництва. Це перша історична ланка, для якої визначальними показниками були колективні виробництво, власність і споживання. Теоретична непорушність самої формули первіснообщинного способу виробництва очевидна, але в практиці досліджень вона нерідко залишається абстракцією, що інколи ілюструється конкретними прикладами з галузі виробництва, розподілу, соціальних відносин і т. д.

Звужуються завдання археологічних досліджень і при розробці історії економіки. Так, зміст поняття економіки, тобто сукупності виробничих відносин даного суспільства, підмінюється визначенням роду занять його членів. Наприклад, при вивченні суспільства, основним джерелом існування якого є полювання, встановлюються лише форми останнього (облавне чи індивідуальне), його засоби (прийоми, зброя) і об'єкт. Скотарство також розглядається за різними його формами — відгінне чи приосельне, кочове чи напівкочове. При цьому обов'язково зазначається й склад стада. Вивчення землеробства припускає виявлення способів оброблення землі: за допомогою мотики, рала або плуга з використанням тяглової сили. Визначаються системи землекористування — підсічна, перелогова, дво-трипільна, з урахуванням зон і ландшафтів, а також культур, що культивувалися.

Таким чином, археологічні дослідження, як правило, дають уявлення не про економіку даних суспільств, а про вид занять, насамперед тих, що забезпечували їх життєдіяльність. При такому підході до змісту предмета економіки, наголос, природно, робиться на вивченні еволюції господарських форм, технічної устаткованості, удосконаленні трудових процесів. Об'єктами синтетичного дослідження залишається історія техніки відтворення засобів життя, галузей виробництва, видів діяльності стародавньої людини. В зарубіжній буржуазній археології також спостерігаються тенденції розуміння давньої економіки як активного впливу людини на природу з метою задоволення своїх життєвих потреб за допомогою дедалі удосконалюваних технічних засобів. Правда, в радянській та зарубіжній археології нині помітні ознаки наближення до розв'язання завдань економічного профілю. Йдеться про приклади економічних розрахунків на споживання продукту, регіональні підрахунки густоти населення, розмірів освоєння

виробничих площ і т. д. Підрахунки, зв'язані з економічними цілями, містяться в працях радянських науковців В. І. Довженка, М. Ю. Брайчевського, В. М. Массона, Н. Я. Мерперта, В. П. Шилова, І. М. Хлопіна, С. С. Березанської, П. П. Толочка, М. І. Будики, І. Г. Підоплічка, М. К. Верещагіна та інших.

Модна нині на заході течія — дослідження екосистем, — що, мабуть, бере початок в ідеях Е. Реклю, також сприяє глибокому розумінню палеоекономіки. Це помітно в працях Г. Кларка, Р. Брайвуда, Ч. Ріда, Б. Саудського, К. Габеля, Е. Дівея, Ф. Хоула, К. Фланнері та інших.

Однак слід зазначити, що в економічних дослідженнях відсутній пошук загальних закономірностей, а в їх процесі нерідко випадають такі розділи, як взаємодія чи взаємозв'язок між окремими видами виробництва (наприклад, між землеробством і скотарством); визначення обсягу й економічного потенціалу виробництв на певному ступені розвитку техніки; демографічні розрахунки (чисельність і густота населення); обчислення біологічної норми потреб населення в необхідному продукті; розміри використання виробничих площ; форми організації праці та розподілу матеріальних благ; соціальні відносини як похідне економічного стану суспільства і т. д.

До важливих елементів, що доповнюють вивчення продуктивних сил, можна віднести й результати дослідження функцій знарядь праці за слідами їх застосування, визначення тимчасової оборотності цих знарядь у процесі виробництва, відновлення за допомогою ретроспективного методу розташування господарського начиння і обстановки в житлі й поселенні, встановлення функцій та обчислення місткості посудин, знайдених у господарських і побутових комплексах тощо.

Встановлення оптимальних методів розв'язання завдань палеоекономічних досліджень приведе до нових теоретичних розробок та організації цілеспрямованих і широких польових дослідів. Тільки комплексне дослідження дасть змогу розкрити палеоекономічні закономірності. Поки що археологічна наука лише переступає межу, коли головна увага приділяється не тільки техніці виробництва, але й економіці.

В своїй першій з відомих праць В. І. Ленін, досліджуючи економічну диференціацію в середовищі селянства у другій половині XIX ст., вказував на необхідність групувати його «за відмінностями в самому характері їх господарства (розуміючи під характером господарства особливості не техніки, а економіки)»². Пізніше в праці «Аграрне питання в Росії на кінець XIX століття» він знову звернув увагу на структуру селянської громади та зазначив, що в присвяченій їй літературі часто плутаються «дві різні сторони питання: агрикультурна і побутова, з одного боку, і політико-економічна, з другого»³. Ці зауваження В. І. Леніна стосуються класового суспільства, але їх методологічна спрямованість має не менше значення і для більш ранніх періодів історії, насамперед для суспільств з відтворювальними формами господарства, оскільки вказують на необхідність вивчення не тільки технічних і побутових сторін життя їх членів (чим, по суті, займається археологічна наука), але й зобов'язують досліджувати економічне становище даних суспільств. Таким чином, піднесення дослідження палеоекономіки на вищий ступінь і в світлі марксистсько-ленінського вчення стає терміновою справою.

У цьому зв'язку слід згадати іншу, ще дуже недостатньо розроб-

² В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 31.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 71—72.

лювану археологами проблему — наукове дослідження закону народонаселення. Поки що, стосовно до докапіталістичних формацій, справа обмежується лише теоретичними тлумаченнями цього закону, зокрема, дії його в умовах античності та більш ранніх суспільних утворень. При цьому не враховується дуже важлива обставина — необхідності знання системи господарства чи економіки досліджуваного суспільства. У своїй праці «До характеристики економічного романтизму: В. І. Ленін, полемізуючи з Сісмонді та Ефрусі, вказав, що «ставити питання про населення на соціально-історичний ґрунт» значить «досліджувати закон народонаселення кожної історичної системи господарства окремо і вивчати його зв'язок та співвідношення з даною системою»⁴.

Якщо археологія справді спроможна детально і всебічно вивчати системи господарства (а про це свідчать результати перших палеоекономічних дослідів моделювання), то вивчення законів народонаселення повинно набути в ній реальне наукове спрямування. Необхідна умова цього — широкі польові досліді, уточнення методів синхронізації, удосконалення статистичних розрахунків, картографування і т. д.

Можна згадати чимало проблем, які потребують теоретичних розробок перш, ніж виявляються причини виникнення і розвитку тих чи інших конкретних історичних явищ. Так, історією ремесла як певної форми організації виробництва, особливо в період феодалізму і раннього капіталізму, займалося багато науковців. Проте класовий зміст ремесла і його значення в процесі складання капіталістичних відносин розкрито тільки в працях класиків марксизму-ленінізму. У вивченні історії виробництва і соціальних відносин дослідження ремесла має вияткове значення. Виділення його з землеробства знаменувало, як відомо, другий великий суспільний поділ праці, що привело до виникнення товарного виробництва, майнової нерівності та поділу суспільства на класи.

Ремісничє виробництво за своїм технічним і соціальним станом не залишалося однотипним, а пройшло ряд фаз розвитку. Якщо не враховувати випадкове ремесло, відзначене Ф. Енгельсом ще для камінного віку, то першою його фазою було виготовлення продукції «для себе», другою — «на замовлення» і третьою — «на ринок». Ця схема розвитку ремесла стала вже хрестоматійною. Якщо останні дві фази вивчені більш-менш повно, особливо — феодалізму і раннього капіталізму, то початки першої з них, а також найраніших форм організації і розвитку ремісничого виробництва, ще потрібно всебічно дослідити.

В яких же умовах виникло ремесло і які його форми відображають тогочасний процес суспільного поділу праці? Питання ці не нові, але, по суті, і не розроблені. Щодо часу виникнення ремесла, то в рамках археологічної хронології воно, як вважають, припадає на початок залізного віку. Однак накопичення нових археологічних матеріалів і розгляд їх у світлі марксистсько-ленінських положень дає змогу зовсім по-новому визначити час виникнення та установалення ранніх форм ремісничого виробництва. Наприклад, всебічний розгляд ремесла, яке побутувало в середовищі носіїв відомої трипільської культури, поширеної в III—IV тисячоліттях до н. е. на Правобережжі і за західними кордонами України, пересвідчує, що на півдні Східної Європи ремісничє виробництво бере початок щонайменш в епоху енеоліту*.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 152.

* Важливим джерелом з історії ранніх ремісничих виробництв можуть служити і пам'ятки енеоліта Подунав'я, Балкан, Східного Середземномор'я, Близького і Середнього Сходу, а також Закавказзя та Середньої Азії. Проте тут ці пам'ятки залиша-

Трипільське ремесло, його організація і місце в суспільному виробництві, як і будь-яке інше, може бути з'ясоване тільки на тлі загального економічного становища суспільства, частиною якого є саме ремісничє виробництво.

Ще зовсім недавно трипільська община змальовувалася в літературі як мирна співдружність землеробів, які мотикою обробляли свої лани і в житті керувалися матриархальними правопорядками. Виявлені протягом останніх десятиріч археологічні матеріали докорінно змінили старі уявлення про цю культуру. Нині можна вважати встановленим, що для неї характерне орне землеробство з перелоговою системою. Трипільці культивували всі основні злакові рослини, застосовували озимі та ярові посіви. Їхні стада складалися з великої і дрібної рогатої худоби, свиней. Землеробство і скотарство було, очевидно, достатньо продуктивним і знаходилося в гармонійному економічному поєднанні. Поселення трипільців зручно сплановані. Глинобитні помешкання різних розмірів залежно від кількості родин, що проживали в них, з метою кращого захисту розташовувалися у вигляді кола чи концентричних кіл. Часто поселення будувалися в зручних для оборони місцевостях, інколи зміцнювалися ровами і валами. Число жителів у таких селищах наближалося до 500 і більше чол. В інших поселеннях (типу Володимирівки на Південному Бугу) мешкало понад 2 тис. чол.

Як показали спеціальні дослідження трипільської економіки, земля і робоча худоба були власністю громади. В основі соціальних відносин лежали патріархально-родові порядки⁵. Релігійні уявлення в середовищі трипільців уніфіковані по всій території їх розселення.

Слід додати ще дві важливі ознаки, що характеризують дане суспільство,— наявність у деяких поселеннях спеціалізованих виробничих майстерень та скарбів у помешканнях. Поблизу м. Жванця на Дністрі на території трипільського поселення недавно було знайдено кілька розташованих неподалік один від одного великих і складних за конструкцією горнів для випалювання керамічних виробів⁶. Ще раніше подібні майстерні знайдено в Хабашешті та Валя-Лупулуй (Румунія), Варварівці (Молдавія). У Гребенях на Дніпрі під подом однієї великої випалювальної будови був замурований невеликий горщик. Щось подібне побачив Ю. М. Захарук при розкопках горна для виготовлення керамічних плиток поблизу с. Кунисівці Івано-Франківської області. Ці знахідки, вотивне значення яких безсумнівне, указують на культ, пов'язаний з керамічною майстерністю. Біля с. Цвіклівці в гирлі р. Смотрич в одному з помешкань Т. Г. Мовшою знайдено багато кремінних свердл, що, мабуть, належали майстру-деревобробнику.

Під час розкопок трипільських поселень неодноразово зустрічалися інші свідчення наявності у їх мешканців ремесла. Наприклад, біля с. Поливанив Яр на Дністрі в Чернівецькій області був виявлений креміннооброблювальний комплекс, виробнича потужність якого набагато перевищувала місцеві потреби. Подібне спостерігалось і в поселенні біля с. Незвісько в Івано-Франківській області. На горі Білій поблизу

ються майже недослідженими з погляду змісту і розвитку ранніх форм ремесла як соціально-економічного явища. В даному випадку залучається трипільське ремесло як певний історичний еталон, з яким можуть бути зіставлені аналогічні за рівнем розвитку продуктивних сил усі інші енеолітичні культури Старого Світу, особливо зони теплих морів.

⁵ С. Н. Библиков. Хозяйственно-экономический комплекс развитого Триполья (Опыт изучения первобытной экономики).— «Советская археология», т. 1, 1965, № 5.

⁶ Т. Г. Мовша. Раскопки трипольского поселения в с. Жванец.— Археологические исследования на Украине в 1967 г., вып. I, К., 1968, стор. 95—97.

с. Студениця Хмельницької області збереглися штольні, де в трипільські часи видобували кремій. За своїми розмірами ці вироби були досить великі і, мабуть, давали майстрам десятки тонн сировини, необхідної для виготовлення знарядь, бо було виїнято сотні тонн гірничої породи. Зважаючи на досить численні знахідки мідних виробів, у тому числі й складних за виробленням спіральних браслетів і бойових сокир, можна припустити, що вони могли виготовлятися тільки в спеціальних майстернях з заготовок і сировини, що надходили з Карпато-Балканського міднедобувного центру. Проте, очевидно, ці майстерні розташовувалися за межами території, заселеної трипільцями.

Чимале значення для характеристики цього суспільства набуває і виявлення скарбів, дбайливо захованих трипільцями у своїх житлах. Такі скарби, що складаються з мідних, кам'яних і кістяних прикрас, амулетів, намиста, пронизок, а інколи й предметів озброєння, знайдені в ряді поселень біля с. Городниці на заході України⁷, с. Рингач у Чернівецькій області⁸, с. Цвіклівці на Поділлі⁹, Хабашесті в Румунії¹⁰ і т. д. Особливо цінним є Карбунський скарб з Молдавії, в якому налічується 852 предмети¹¹, з них 444 — мідні.

Таким чином, для трипільського суспільства властиві риси первіснообщинного ладу — колективна власність на землю і робочу худобу та розподіл продукту суспільної праці по сім'ях. Можливо, саме в такому середовищі побутували й інші первіснообщинні норми звичаєвого права, що поширювалися на колективне будівництво укріплень, утримання громадських будов і скотного двору, очистку і коптаж водоймищ та інші форми суспільної праці. Але вже тоді були наявні деякі риси, що свідчили про послаблення і початок розкладу первіснообщинних відносин. В умовах досить високої організації економіки, а також розподілу праці, що визначився, з'явився надлишковий продукт, а, отже, став розвиватися обмін.

Аналіз жител трипільців дає підставу стверджувати, що поряд з багатосімейними помешканнями, поділеними на приміщення для кожної родини, споруджувалися окремі будівлі, які часто входили в загальне планування селища. Приналежність їх одній сім'ї, що територіально виділялася з великої, навряд чи може бути заперечена.

Скарби, що, безперечно, належали сім'ям, є надійним свідченням початку накопичення багатств, прояву приватновласницьких тенденцій. Ф. Енгельс відзначав такий прояв ще в первісних общинах, правда, обмежуючи поширення приватної власності лише на деякі предмети¹².

Як же розглядати ремесло в соціально-економічному середовищі, подібному до того, що склалося в трипільському суспільстві? В ньому досить виразно простежуються два види ремесла — домашнє й общинне. Перше з них задовольняло повсякденні домашні потреби у виробках з тканин, шкіри, дрібних предметів з міді, кісток, раковин і т. п. і було справою кожної сім'ї. Матеріальні сліди дрібних домашніх виробництв постійно трапляються під час розкопок жител. Це — гру-

⁷ T. Sulimirski. Copper Hoard from Horodnica on the Dniester. *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien*, XCI, Wien, 1961.

⁸ В. Г. Збенович. Древнейшие медные топоры в Восточной Европе. — «Советская археология», 1969, № 3, стор. 139.

⁹ Т. Г. Мовша. Скарб прикрас з пізньотрипільського поселення в с. Цвіклівці. — *Археологія*, т. XVIII, К., 1965.

¹⁰ Hăbășești. *Monografie arheologică*, București, 1954, стор. 435—440.

¹¹ Г. П. Сергеев. Раннетрипольский клад у с. Карбуна. — «Советская археология», 1963, № 1.

¹² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 155.

зила від ткацьких станків, прясла, кочедики для плетення, кремінні свердла і скребачки, мідні заготовки. В трипільському поселенні в Гребенях в одному з кутків житла знайдено виробничі інструменти — камінне коваделко, молоток з рогу, кілька округлих крем'янистих конкрецій-відбійників.

Другий вид первісного ремесла — *общинний* — технічним і соціальним змістом якісно відрізняється від першого. До общинного ремесла відносяться керамічне, каменеоброблювальне, а можливо, і будівельне виробництво, що потребували особливих навиків й майстерності. Керамічне виробництво, за своєю спеціалізацією, складається з комплексу трудових процесів, заснованих на глибоких практичних знаннях технології. Важко припустити, щоб складними будівельними прийомами, пов'язаними з умінням використовувати глину, кераміку, дерево в дуже непростих конструкціях жител, володів кожний працездатний трипільець, а не фахівець. Слід віддати належне В. В. Хвойку, який припускав, що трипільці мали професійну спеціалізацію¹³.

Виявлені в їх поселеннях керамічні та кременеоброблювальні майстерні, подекуди винесені за межі житлових площ (Лука-Врублевська, Жванець), дають підставу говорити про початок виділення цих ремесел безпосередньо із сфери сільськогосподарського виробництва. Те ж саме можна припускати і щодо будівельного ремесла. Конкретні дослідження покажуть, де, коли і який продукт виготовлявся і обмінювався, які групи населення потребували ті чи інші вироби, що служило еквівалентом. На деякі з цих питань уже нині можна дати обґрунтовані відповіді.

Сам факт виділення ремесла у трипільців мав важливі наслідки, але в рамках первіснообщинних відносин, де основні засоби праці були усупільнені, ремісниче виробництво зберегло общинний характер. Воно не було ще товарним, хоч певна частина його продукції, очевидно, призначалася і для обміну. Продукт виготовлявся в міру потреб населення, можливо, не одного, а кількох родових поселень. Одержуваний в результаті обміну продукт-еквівалент надходив у громадське користування. Майстри за свою працю одержували нагороду з громадського запасу на правах членів общини — учасників суспільної праці. У зв'язку з цим становить інтерес думка, висловлена К. Марксом з приводу виникнення обміну та його соціального змісту. Він, зокрема, писав, що обмін продуктів відбувався у пунктах, де стикалися різні сім'ї, племена, общини, тому що на початку людської культури не окремі індивідууми, а сім'ї, племена, роди і т. д. вступали між собою у відносини як самостійні одиниці¹⁴.

Етнічно й територіально єдине трипільське суспільство становило найкраще середовище для розвитку обміну, що дедалі більше посилювався в міру розширення суспільного розподілу праці. Оскільки воно, однак, залишалося в своїй основі первіснообщинним, то й праця його членів здебільшого була усупільнена. Тому дуже важливе значення мають теоретичні положення К. Маркса про общинну працю, яка в своїй первісній формі розвивалася «на порозі історії», у всіх народів: «Тут суспільний характер праці явно опосереднений не тим, що праця окремої особи набирає абстрактної форми загальності, або, що її продукт набирає форми загального еквіваленту. Община..., що є передумовою виробництва, не дозволяє праці окремої особи бути приватною працею і продукту її бути приватним продуктом; навпаки, вона

¹³ В. В. Хвойка. Древние обитатели Среднего Приднепровья в доисторические времена (по раскопкам), К., 1913, стор. 20.

¹⁴ Див. К. Маркс. Капитал, т. I, М., 1937, стор. 334.

зумовлює те, що праця окремої особи виступає безпосередньо як функція члена суспільного організму»¹⁵.

Дослідження ремесла у трипільців матимуть важливе значення для розуміння економіки та соціальних відносин не тільки у їхньому середовищі, але й в інших суспільствах, аналогічних за рівнем розвитку продуктивних сил. Але і сама історія трипільського суспільства містить ще багато неясних і нерозроблених питань, що мають загальноісторичне наукове значення. Так, очевидно, потрібно переглянути соціальну організацію трипільців у територіальному й організаційному аспектах, оскільки кровноспоріднена побудова (сім'я — рід — плем'я) вже не відображає всієї складності соціальної організації трипільського і подібного до нього суспільств.

Трипільське суспільство, мабуть, на всіх ступенях своєї історії становило єдине етнічне чи етнографічне утворення. В різні періоди його члени займали різну за розмірами територію, що поступово розширювалася з заходу на схід, в межах України від Прута до Дніпра. На цій великій площі основні риси їхньої культури проявлялися сильніше, ніж регіональні відмінності. Цілком правдоподібно і обгрунтовано археологічними фактами, що трипільське селище складалося з малих і великих сімей, які становили рід. Таким чином, кожне поселення належало якомусь роду. Досліджуючи тотожність матеріальної культури в межах окремих регіонів, наприклад у Подніпров'ї, можна припустити, що родові поселення входили до складу племінних організацій. Етнографічна єдність трипільців на всій території їх розселення дає підставу припускати існування і більш розвинених форм об'єднань — фратріальних, союзу племен і навіть типу народності.

В останні десятиріччя значно змінилися погляди на розвиток історичного процесу в період неоліту — енеоліту. Нині встановлено факт інтенсивної урбанізації в південній половині Старого Світу ще у IV тисячолітті до н. е. На території Правобережної України, пов'язаної у ті часи з Східним Середземномор'ям і Малою Азією, також відбувалася інтеграція трипільського населення у пунктах, що мали важливе економічне і, мабуть, політичне значення. Таким чином виникали поселення типу Володимирівки на Південному Бузі, в якому було понад 200 будівель і 2 тис. чол. населення. За допомогою аерофотозйомок, проведених К. В. Шишкіним, на Уманщині виявлене ще одне поселення, що складалося з сотень помешкань, розміщених у вигляді концентричних кіл. Такі прототипи міст не могли існувати без привізного продукту, ремісничих виробництв і обміну. Це відповідає методологічній вказівці В. І. Леніна про те, що ремесло становить необхідну частку міського побуту. Проте, тодішнє ремесло мало архаїчні риси, що подекуди зберігалися і в пізніші часи і були відзначені Володимиром Іллічем, зокрема при аналізі ним ремісничого товаровиробництва, яке передувало продажу¹⁶.

Розглянуті в цій статті проблеми дослідження палеоекономіки, закону народонаселення, процесів становлення і первісних форм ремісництва впливають з методологічних основ матеріалістичного пізнання загальноісторичних закономірностей. В цьому і є їх велике пізнавальне значення.

¹⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 13, стор. 19.

¹⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 282, 283, 284 (Див. літературу, вказану В. І. Леніним у підрядкових примітках).

Методологія та методика історичних досліджень

В. Г. САРБЕЙ

ПРО ПРИНЦИПИ НАУКОВОГО ДОСЛІДНИЦЬКОГО МЕТОДУ В. І. ЛЕНІНА

Наукова робота В. І. Леніна невіддільна від його революційної діяльності. Володіючи розвинутим у процесі багаторічної творчої праці дожовтневого часу природним даром ученого-дослідника, Володимир Ілліч і на посту глави Радянського уряду науково опрацьовував величезний потік інформації, який надходив у вигляді всіляких доповідних записок, повідомлень, статистичних зведень, листів тощо. Проаналізовані геніальним теоретиком факти набували особливої значущості в його статтях, доповідях і промовах.

В. І. Ленін вів напружену творчу діяльність часто тоді, коли, здавалось, для цього не було ніяких умов — в петербурзькій тюрмі, сибірському засланні, поблизу від Петрограда в лісовому курені (там, до речі, в період безпосередньої підготовки соціалістичної революції була написана геніальна праця «Держава і революція», без якої сьогодні не може обійтись жоден марксистський правознавець, історик, філософ). Навіть в останні роки життя, прикутий до ліжка тяжкою хворобою, Володимир Ілліч, коли стан його здоров'я на короткий час поліпшувався, жадібно поглинав різноманітну наукову літературу і створював нові теоретичні праці, що давали відповідь на основні, найактуальніші запити реального життя, розкривали перспективи його дальшого розвитку.

В. І. Ленін ніколи не належав до категорії «кабінетних» вчених, які прагнуть будь-що відгородитися від життя. Навпаки політична діяльність Володимира Ілліча як вождя всеросійського пролетаріату збагачувала його і як дослідника. Живі розмови з людьми про серйозні громадські і звичайні повсякденні справи були важливим джерелом фактів для Леніна-революціонера і для Леніна-мислителя.

Історія не знає іншого вченого, який би міг зрівнятися з ним за продуктивністю праці. З 1893 р. до лютого 1917 р. Володимир Ілліч написав понад 4700 творів, а в наступні шість років дав ще близько 6 тис. праць. При цьому він використав понад 16 тис. книг, брошур, статей, періодичних видань, документів, листів тощо, з яких понад 4 тис. іноземними мовами¹ (при підрахунках бралася до уваги лише література, що її Ленін цитував або згадував у своїх творах; насправді, як свідчать загальні згадки в спогадах рідних і соратників Володимира Ілліча і як доводять радянські дослідники, джерельна основа його праць була набагато більшою). Зібрані нині в 55 томах п'ятого Повного зібрання твори вождя становлять невичерпне ідейно-теоретичне багатство. До ленінської спадщини незмінно звертаються як до ме-

¹ Сокровищница великих идей ленинизма. О Полном собрании сочинений В. И. Ленина. М., 1966, стор. 176.

тодологічного керівництва в своїй дослідницькій роботі радянські науковці, зокрема історики.

У своїх працях В. І. Ленін зробив ряд загальних основоположних висновків щодо матеріалістичного розуміння історичного процесу, насамперед з питань взаємодії базису і надбудови, ролі суб'єктивного фактора в розвитку суспільства, тобто тих питань, які заповідав марксистам розробляти Ф. Енгельс незадовго до своєї смерті.

В. І. Ленін створив нову теорію соціалістичної революції, розвинув вчення К. Маркса про диктатуру пролетаріату, відкривши її державну форму — Радянську владу, науково розробив національне питання, як складову частину загального питання про міжнародну пролетарську революцію, розкрив об'єктивні закономірності народження нового соціалістичного ладу. Виходячи з історичних особливостей світового історичного процесу і з переміщення центру міжнародного революційного руху в Росію, Володимир Ілліч відкрив закон нерівномірного розвитку капіталізму в період його монополістичної стадії, довів, що ця стадія є переддень соціалістичної революції. Він теоретично обґрунтував нові форми і закономірності буржуазно-демократичних переворотів періоду імперіалізму, розкрив вирішальну роль союзу робітничого класу з селянством у переможній боротьбі за свободу. Величезне історичне значення має розробка Ленінінм вчення про керівну роль пролетаріату у визвольному русі, про переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну.

Великий вклад вніс В. І. Ленін у розвиток марксистського вчення про суспільно-економічні формації. Слідом за К. Марксом він визначив кожен суспільний лад як цілісний соціальний організм, що характеризується певним способом виробництва, власним базисом і надбудовою.

Підкреслюючи вирішальне значення в зміні суспільно-економічних формацій їх матеріальної основи — способу виробництва, що включають продуктивні сили і виробничі відносини, В. І. Ленін вказував на велику роль у розвитку суспільства надбудовних явищ, зокрема політики та ідеології. Обстоюючи матеріалістичне розуміння історії, Володимир Ілліч викрив спроби буржуазних соціологів ототожнювати марксизм з вульгарним економічним матеріалізмом. У праці «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» він писав, що марксизм у вивченні історичного процесу вимагає аналізування не однієї економічної, а всіх сторін суспільного життя². Приділяючи дуже багато уваги економічним питанням, В. І. Ленін велике місце відводив у своїх працях і вивченню надбудовних явищ.

Як К. Маркс і Ф. Енгельс, він наголошував на ролі народних мас як рушійної сили історії. Володимир Ілліч вчив при оцінці тієї чи іншої історичної події враховувати масштаби участі в ній трудящих мас, тим більше, коли йдеться про революційні перевороти. Політичні події тільки тоді набирають значення соціальної революції, «коли десятки мільйонів людей в однастайному пориві піднялись як один»³. Не настрої окремих осіб і угруповань є вирішальними чинниками історичного процесу, а маси, які тільки й можуть, керуючись вказівками пролетарської партії, робити політику в серйозному смислі слова. В зв'язку з цим В. І. Ленін підкреслював важливість для дальшого ідейно-теоретичного озброєння робітників пізнання ними суті, цілей і завдань, умов і практичних форм пролетарського руху⁴. Узагальнюючи

² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 139.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 460.

⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 350.

свої спостереження над внеском народу в галузі духовної культури, Володимир Ілліч і тут відзначив, що «розум десятків мільйонів творців створює щось незмірно вище, ніж найбільш велике і геніальне передбачення»⁵.

Рішуче виступаючи проти ідеалістичних теорій про нібито вирішальну роль в історичному процесі окремих «героїв», В. І. Ленін разом з тим відбивав нападки соціологів-ідеалістів, які обвинувачували марксистів в ігноруванні діяльності видатних осіб. «...Ідея історичної необхідності,— пояснював Володимир Ілліч,— зовсім не підриває ролі особи в історії: історія вся складається саме з дій осіб, що безперечно являють собою діячів»⁶. В. І. Ленін спеціально розробив питання про умови, за яких ці діячі досягають успіху. Він указував, що успіх забезпечується тоді, по-перше, коли особа діє на основі певних виробничих відносин; по-друге, коли вона зв'язана з певним класом; по-третє, коли вона підтримує зв'язок з його партією, зокрема, якщо йдеться про пролетаріат, то з партією робітничого класу; по-четверте, коли діяльність особи відбувається на основі пізнання нею законів суспільного розвитку.

В. І. Ленін нерідко звертався до розгляду питань, пов'язаних з найвіддаленішими епохами людства, здавалося б, найбільш відірваними від революційної практики, на службу якій була поставлена марксистсько-ленінська теорія. Але вивчення минулого допомагало йому виявляти загальні закономірності суспільного розвитку, особливості прояву їх в даних конкретних умовах і на основі цього давати правильний напрям революційної боротьби пролетаріату та його партії. Без знання історії Володимир Ілліч не уявляв свідомої діяльності пролетарської партії.

Бути істориком-марксистом, за В. І. Леніним,— це значить не тільки вивчати шлях, пройдений людським суспільством, але й активно брати участь у його перебудові. Життя і творчість В. І. Леніна дали блискучий взірець такого сполучення. Вже в одній з своїх перших праць — «Економічний зміст народництва і критика його в книзі пана Струве» (1895 р.) він прямо стверджував, що в Росії марксизм «не ґрунтується ні на чому іншому, крім як на фактах російської історії і дійсності»⁷. А в книзі «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» В. І. Ленін навіть конкретизував основні напрямки дослідницької роботи у галузі марксистського висвітлення вітчизняної історії. Вона повинна бути спрямована, зазначав Володимир Ілліч, «на конкретне вивчення всіх форм економічного антагонізму в Росії, вивчення їх зв'язку і послідовного розвитку; вона повинна розкрити цей антагонізм скрізь, де він прикритий політичною історією, особливостями правових порядків, усталеними теоретичними передсудами. Вона повинна дати цілну картину нашої дійсності, як певної системи виробничих відносин, показати неминучість експлуатації й експропріації трудящих при цій системі, показати той вихід з цих порядків, на який вказує економічний розвиток»⁸. В розробку сформульованих тут завдань найвищачніший вклад вніс сам В. І. Ленін.

Праці вождя, в яких події минулого переплітаються з сучасністю, теоретичні узагальнення — з фактами живої дійсності, по-науковому розкривають зміст, значення та перспективи багатьох, незначних, на перший погляд, історичних фактів. Органічне поєднання пристрасної

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 425.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 136—137.

⁷ Там же, стор. 358.

⁸ Там же, стор. 265.

партійної публіцистичності з об'єктивною науковістю — характерна са ленінських досліджень. Історико-публіцистичні твори В. І. Ленін являють собою шедевр матеріалістичної історіографії. Незважаючи на значний нагромаджений в наш час фактичний матеріал про ті події, висвітлюються в його працях, ленінські висновки, зроблені на основі глибокого аналізу, та науково-теоретичні узагальнення повністю зрігають свою історико-пізнавальну, а також революційно-практичну цінність.

Володимир Ілліч підкреслював, що навчитися писати історію «частини можна, лише оволодівши марксистською теорією, яка ставить усі питання на історичний ґрунт, «не в розумінні самого тільки подання минулого, але й у розумінні безбоязного передбачення майбутнього і смислової практичної діяльності, спрямованої до його здійснення»⁹. Від вчених-марксистів В. І. Ленін вимагав постійно звертатися до «історії сучасності» з тим, щоб сприяти розв'язанню практичних питань революційної боротьби пролетаріату та його партії. Під час першої російської революції 1905—1907 рр. В. І. Ленін спеціально відзначив важливість постійного правдивого висвітлення подій, сучасних процесів, підкресливши необхідність писати так, «щоб наше побутове писання приносило посильну допомогу безпосереднім учасникам руху і героям-пролетарям там, на місці дій,— писати так, щоб сприяти розширенню руху, свідомому вибору засобів, прийомів і методів боротьби, здатних при найменшій затраті сил дати найбільші і найміцніші результати»¹⁰.

Історичну науку В. І. Ленін цінив за те, що вона є невичерпним джерелом для виховання патріотичних почуттів і пролетарського інтернаціоналізму. В зв'язку з цим Володимир Ілліч вимагав від марксистів «і в наукових своїх працях не випускати з уваги читача-робітника» «старатися писати *просто*, без тих непотрібних хитросплетень стилю, без тих зовнішніх ознак «вченості», які так чарують декадентів і титулованих представників офіційної науки»¹¹. Ця вимога писати наукові праці ясною і дохідливою мовою актуальна і в наші дні.

Характерною рисою всіх ленінських творів є глибокий історизм, яким пройнятий їх зміст. При постановці найактуальніших проблем марксистської теорії і революційної практики В. І. Ленін всяке вивчення дійсності в її конкретних проявах починав з історії питання. В кожному суспільному та соціально-економічному явищі Володимир Ілліч старався знайти як його корені, так і тенденції його розвитку. В галузі суспільної науки найважливіше у дослідницькій роботі, вчить він «не забувати основного історичного зв'язку, дивитись на кожне питання з точки зору того, як певне явище в історії виникло, які головні етапи в своєму розвитку це явище проходило, і з точки зору цього його розвитку дивитись, чим дана річ стала тепер»¹². Вивчення минулого у Володимира Ілліча — ключ до розуміння теперішнього і майбутнього. Цю характерну рису ленінського наукового аналізу історичного матеріалу вірно помітив О. М. Горький, який сказав: «Володимир Ілліч Ленін так добре знав історію минулого, що міг і вмів дивитися на нього ніше з майбутнього»¹³.

Без конкретного історичного аналізу питання не можна правильно зрозуміти його суті, підкреслював В. І. Ленін. Полемізуючи з Г. В. Пле

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 52.

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 82.

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 130.

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 421.

¹³ А. М. Горький. Соч., т. 24, М., 1953, стор. 377.

хановим у 1906 р. з приводу ставлення до кадетів — партії ліберальної буржуазії, він критикував Плеханова за помилкові погляди, саме за те, що останній ігнорував історичний підхід до вирішення даного питання. По-перше, конкретну оцінку Плеханов підміняв абстрактним міркуванням, по-друге, зовсім неісторично розглядав буржуазну демократію, не беручи до уваги, що вона змінюється в міру розвитку революції¹⁴.

В. І. Ленін викривав неспроможність претензій окремих громадських діячів і науковців видавати себе за надкласових або позакласових ідеологів у буржуазному суспільстві. «Нейтральних», «позапартійних» політиків (як і істориків) не може бути в класово-антагоністичному суспільстві. В. І. Ленін скинув з буржуазної науки маску безсторонності, якою ідеологи панівного класу намагалися приховати від трудящих захист інтересів капіталу. «Чекати безсторонної науки в суспільстві найманого рабства,— писав В. І. Ленін,— така ж дурненька наївність, як чекати безсторонності фабрикантів у питанні про те, чи не слід збільшити плату робітникам, зменшивши зиск капіталу»¹⁵.

Буржуазному об'єктивізму, який уникає узагальнень і класовий аналіз підміняє грою в часткові, нетипові приклади, факти і фактики, «доводячи» таким шляхом те, що вигідно буржуазії, Володимир Ілліч протиставляє принцип справді наукової, єдино об'єктивної комуністичної партійності. Остання «не обмежується вказанням на необхідність процесу, а виявляє, яка саме суспільно-економічна формація дає зміст цьому процесові, який саме клас визначає цю необхідність»¹⁶.

Принцип партійності невіддільний від теорії діалектичного матеріалізму — методологічної основи марксистської історичної науки. В. І. Ленін вказує, що матеріалізм передбачає партійність, що зобов'язує при оцінці історичної події прямо і відверто ставати на точку зору певної суспільної групи. Твори вождя є зразком застосування цього принципу при аналізі найскладніших суспільних явищ. Партійний класовий підхід до оцінки історичних подій — одна з найхарактерніших рис ленінських праць.

Важливою умовою успішного дослідження історичних процесів В. І. Ленін вважав найповніше використання вченим фактичного матеріалу. Володимир Ілліч був рішучим противником абстрактно-соціологічних побудов. Марксистська історіографія, вказував він, повинна давати «живу картину певної формації при строго науковому поясненні її»¹⁷.

Загальники, які не спираються на міцний фундамент беззаперечних фактів, ніколи всерйоз не бралися до уваги В. І. Леніним. Він вважав просто шкідливим підходом до розробки тієї чи іншої теми, якщо автор обмежувався загальними фразами, абстрактним теоретизуванням. У цьому відношенні дуже повчальним для історика-дослідника є докладний розбір В. І. Леніним тез Преображенського до XI з'їзду РКП(б). Формулювання тут досить різкі і водночас дуже ясні й цілеспрямовані: «Голо і абстрактно», «Всі тези т. Преображенського архі-і пере-академічні; інтелігентщина, гуртківщина, літературщина», «припущення, без даних», «це треба вивчати..., а загальні фрази *пусті*», «переважають загальні місця. Це ні до чого. Повторювати їх так голо — шкідливо; викличе нудоту, нудьгу, злість проти жуйки», «Не той підхід

¹⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 10, стор. 415.

¹⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 3.

¹⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 364.

¹⁷ Там же, стор. 120.

до теми. Шкідливий підхід. Нудить усім від загальних фраз», «Весь не годиться. Загальні місця. Фрази»¹⁸.

В. І. Ленін вимагав поважного ставлення до конкретних даних, привчав не ігнорувати їх, а рахуватися з ними при формулюванні загальнюючих висновків. «Марксизм стоїть на ґрунті фактів, а не можливостей»¹⁹, — підкреслював Володимир Ілліч. Показовим щодо лєнінського ставлення до фактичної основи будь-якої теоретичної праці є також документ, вперше опублікований у п'ятому Повному зібранні творів В. І. Леніна. Йдеться про оцінку ним брошури Бєли Куна «Від революції до революції» (1920 р.). Незважаючи на цілком правильні ідейно-теоретичні положення, викладені автором, Володимир Ілліч визнав працю вкрай слабою через майже повну відсутність в ній конкретного матеріалу. Він навіть приблизно визначив співвідношення, яке було потрібне в брошурі обсягом 55 сторінок: 40 сторінок наповнити точними фактами, а 15 залишити для оціночних положень²⁰.

Разом з тим Володимир Ілліч засуджував так званий «ілюстративний метод» історичного дослідження, коли для підтвердження того чи іншого висновку відбирається один або кілька прикладів, без зіставлення їх з іншими подібними або протилежними відомостями, що стосувалися даної проблеми: «Добрати приклади взагалі — річ зовсім не важка, але й значення це не має ніякого, або чисто негативне, бо вся справа в історичній конкретній обстановці окремих випадків»²¹. В. І. Ленін вчив, що тільки тоді наукові докази мають тверду силу переконливості, якщо вони спираються не на окремі факти, а на сукупність тих з них, які пов'язані з даним питанням. Справжнє знання предмета досягається на основі вивчення всіх його сторін, усіх зв'язків і «опосереднень». Правда, тут же, ніби застерігаючи від абсолютизування такого підходу, Володимир Ілліч додає: «Ми ніколи не досягнемо цього повністю, але вимога всебічності убезпечить нас від помилок і від омертвіння»²².

Однак В. І. Ленін застерігав і проти нескінченного нагромадження фактичного матеріалу без глибокого його аналізу, без проникнення в суть. У праці «Розвиток капіталізму в Росії» Володимир Ілліч висміяв народницьких дослідників Віхляєва і Черненкова саме за їх захоплення цифровим матеріалом. «Замість вивчення типів селянського господарства (поденник, середній селянин, підприємець) вони вивчають, — писав В. І. Ленін, — як любителі, нескінченні стовпці цифр, наче поставивши собі за мету здивувати світ своїм арифметичним зав'язкам»²³.

В. І. Ленін ніколи не був простим збирачем фактів. Кожен з них піддавав науково-критичному аналізу, в основу якого був покладений марксистський принцип класовості соціальних явищ в антагоністичних формаціях. Вчинки і висловлювання політичних діячів та ідеологів Володимир Ілліч пов'язував з найважливішими подіями суспільного життя і класової боротьби.

В. І. Ленін вчив, що сама особа, яка відстоює ту чи іншу політику, не так важлива, бо капіталізм може найняти або купити скільки завгодно адвокатів, письменників, навіть депутатів, професорів, попів тощо. Він вказував, що буржуазні погляди хтось може захищати про-

¹⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 202, 203, 204.

¹⁹ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 49, стор. 319.

²⁰ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 52, стор. 41.

²¹ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 252.

²² В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 70.

²³ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 118.

сто через недомислення. Тому не таке значення має, хто проводить певні погляди, а те, кому вони служать. «Є такий латинський вислів *«sui prodest»* (куї продест),— «кому вигідно?»,— пише В. І. Ленін. — Коли не відразу видно, які політичні або соціальні групи, сили, величини відстоюють певні пропозиції, заходи і т. п., слід завжди ставити питання: «Кому вигідно?»²⁴.

Наполегливо вимагаючи від марксистів засвоєння і переосінки здобутків «учених прикажчиків класу капіталістів», В. І. Ленін указував на необхідність при цьому *«вміти відсікти їх реакційну тенденцію, вміти вести свою лінію і боротися з усією лінією ворожих нам сил і класів»*²⁵. У ленінських працях даються найяскравіші класичні зразки всебічної, справді наукової і глибоко партійної критики всіляких антимарксистських теорій в суспільній науці взагалі й в історіографії зокрема. Водночас В. І. Ленін не раз застерігав від зарозумілості і верхоглядства в розробці тих чи інших питань, різко засуджував прояви зневажливо-нігілістичного ставлення до культурних надбань минулого, вимагав дбайливого використання всього кращого з наукової спадщини дорадянської епохи.

При вивченні суспільно-політичної спадщини її положення слід пов'язувати з актуальними завданнями сучасності, з боротьбою пролетаріату та його партії за соціалізм і комунізм — таким був заповіт В. І. Леніна. Не заради обивательського славослов'я, за виразом Володимира Ілліча, вивчаються культурні й наукові здобутки минулого сьогоднішніми дослідниками, а з метою точно визначити місце того чи іншого історичного діяча в розвитку людства, взяти все цінне з скарбниці знань, що може придатися в наші дні.

При цьому марксистський дослідник не повинен ошукуватися оцінками, які намагаються утвердити ідеологи панівних експлуаторських класів, виставляючи реакційних діячів минулого як прогресивних і задушовуючи передові ідеї в поглядах демократів і революціонерів. В. І. Ленін викрив властивий буржуазному суспільству трюк ідеологічної «канонізації» прогресивних і революційних діячів після їх смерті. Спроби перетворити їх у нешкідливі ікони, надати певну славу їх імені, роз'яснював Володимир Ілліч, мають своєю підступною метою «втїштити», духовно роззброїти пригноблені класи, обдурити їх, подавши вихолощену, опошлену штучною благообразністю, пригладжену під існуючі експлуаторські порядки спадщину. Ленінське кредо щодо цього було проголошено рішуче і недвозначно в статті «Про демонстрації з приводу смерті Муромцева» (1910 р.): «Пролетаріатові потрібна *правда* і про живих політичних діячів і про мертвих...»²⁶.

Ця і всі інші ленінські методологічні та методичні вимоги є незмінною теоретичною основою радянської історичної науки з перших же етапів її існування.

Вивчаючи твори В. І. Леніна, радянські дослідники оволодівають його методологічними і методичними прийомами історичного підходу до аналізу подій і явищ минулого та сучасного. Масове видання праць В. І. Леніна, вихід у світ багатотомних зібрань його творів дали змогу якнайширшому колу істориків-фахівців прилучитися до ленінських першоджерел, які не тільки допомагають розв'язувати найскладніші конкретно історичні проблеми, а й навчають керуватися основоположними принципами ведення наукових досліджень.

²⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 32.

²⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 14, стор. 315.

²⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 280.

Повідомлення

ФОРМУВАННЯ МАРКСИСТСЬКИХ ПОГЛЯДІВ В. І. УЛЬЯНОВА-ЛЕНІНА *

Р. І. НАФІГОВ

Історики Радянського Союзу зібрали значний матеріал по формуванню марксистських поглядів В. І. Леніна. Але й останнім часом спеціалісти відшуковують нові факти, які дають змогу маленькими штрихами повніше розкрити біографію великого вождя.

Досліджуючи це питання, необхідно звернути увагу, насамперед, на симбірський період життя Володимира Ілліча, на виховання дітей у сім'ї Ульянових, дати характеристику діяльності Іллі Миколайовича, Марії Олександрівни та родичів. Без сумніву, висококультурні, освічені батьки мали великий вплив на виховання дітей. Останнім часом у періодичній центральній і місцевій пресі висвітленню цього питання приділяється багато уваги. Вийшла також монографія проф. А. І. Кондакова про Іллю Миколайовича Ульянова, де показано його великий моральний вплив на своїх дітей. До цього можна додати, що часто батько вів розмови з старшими дітьми на гострі політичні теми.

Ілля Миколайович був просвітителем, а не революціонером. Однак, будучи людиною передових поглядів і переконань, вірною ідеалам 60-х років, він протягом усього життя підтримував певні зв'язки з тими, що боролися за їх здійснення. Виявлені останнім часом архівні матеріали дозволяють ставити питання про те, що Ілля Миколайович знав про революційне підпілля Росії набагато більше, ніж досі вважалося. У 70-х роках він листувався з своїм добрим знайомим В. І. Фармаковським з Вятки, два брата й сестра якого, як зараз встановлено, входили до вятського підпільного революційного гуртка, підтримували зв'язки з діячами таких же організацій Центральної Росії, наприклад, з Троцьким, були знайомі з Мошковським. Під час арешту на початку 1874 р. у них було виявлено революційну літературу. Чи знав про все це Ілля Миколайович? Питання закономірне й потребує вирішення.

До розмов батька з старшим братом Олександром, а також останнього з своїми двоюрідними братами й сестрами, що навчалися в Петербурзькому та Казанському університетах, уважно прислухався Володимир Ульянов. Він прагнув зрозуміти і якнайбільше взяти про ті події, що відбувалися в Росії у 80-х роках минулого століття. З розмов старших він міг почути про арешти його двоюрідного брата Олександра Ардашева за участь у сходках (1882 і 1886 рр.), про вбивство

* Скорочений текст лекції, прочитаної автором 17 вересня 1969 р. на Всесоюзному семінарі лекторів.

царя в 1881 р. і відгук на цю подію казанських студентів. Вони в ніч з 2 на 3 березня розкидали на вулицях міста віддруковані на гектографі листівки з закликом до боротьби проти царизму¹.

Необхідно встановити також те, чи знав юнній Володимир Ульянов про Симбірське революційне підпілля і про діяльність гуртків В. Авер'янова та братів П. і К. Фадеевих. Це питання закономірно ставлять автори нарисів про Ульяновську партійну організацію. Для його вирішення історикам треба організувати широкий пошук матеріалів. Тим паче, що вказівки на участь гімназиста Володі Ульянова в одному з засідань таємного гуртка є у спогадах П. Фадеева.

Відомо, який значний вплив на Володимира Ілліча в дитинстві справляв його старший брат Олександр — людина з широким кругозором, сповнена ненависті до самодержавства. Не виключено, що саме від нього дізнався юнній Володя про діяльність народників у Росії, через нього ознайомився з революційною літературою. Певним підтвердженням цьому є те, що Олександр знав про захоплення свого брата вивченням соціально-економічних питань. Є дані, що в 1886 р. Володимир Ульянов спільно з товаришами хотів вивчати перший том «Капіталу» К. Маркса. Хоча його юнацькі погляди й переконання ще вивчено недостатньо, але можна твердити, що вони були антиурядовими, просякнуті ненавистю до самодержавного ладу. Про це свідчать і рідні В. І. Леніна. Страта старшого брата ще більше посилила ці почуття. Його слова: «Ні, ми підемо іншим шляхом» — доводять, що уже тоді Володимир Ульянов не поділяв поглядів народників щодо індивідуального терору. Очевидно, він ішов до марксизму.

Не правильно вважати, що лише література мала вплив на формування світогляду Володимира Ілліча в юнацькі роки. Велику роль відігравали також життєві враження симбірського періоду. На це він сам указував в одній із своїх праць. Але уже тоді вождю було притаманне сприйняття тогочасної дійсності всієї Росії. То були роки не тільки жорстокої реакції, але й розуму, думки, пошуків.

Звичайно, вивчення творів російської класики, зокрема Чернишевського, Добролюбова, Писарева також мало значний вплив на формування поглядів і переконань Володимира Ульянова.

Важливе місце в житті Володимира Ілліча посідає період навчання в Казанському університеті. В той час Казань була центром революційного руху в Поволжжі. Особливо широко революційні ідеї поширилися серед студентства, на яке значний вплив мало казанське підпілля. Тоді у місті вели революційну боротьбу ті, що знали особисто Желябова, Перовську, Кибальнича. Наприклад, О. Сахарова була подругою С. Перовської. Вона підтримувала зв'язки з тими гуртківцями, що й Володимир Ульянов. Але чи він був особисто з нею знайомий, встановити не вдалося. В останній рік перебування в Казані В. І. Ленін став переконаним марксистом і палким пропагандистом цього вчення.

В. І. Ленін, зустрічаючись у Симбірську, Казані, Самарі з революціонерами 70—80-х років, прагнув почерпнути від них якнайбільше фактичного матеріалу про розвиток революційного руху в Росії. Свої глибокі знання з цього питання він з успіхом використав для написання праці «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?».

Під час навчання в Казанському університеті Володимир Ульянов

¹ Центральний державний архів Татарської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки, ф. 89, оп. 1, спр. 1643, арк. 1, 5; ф. 977, оп. 1, спр. 1915, арк. 56.

входив одночасно до двох організацій — земляцтва і гуртка М. О. Мотовилова. В останньому перебував М. П. Подбельський, що підтримував дружні стосунки з П. О. Голубевим, який у свою чергу був знайомий з М. Є. Федосєєвим. М. О. Мотовилов передав для гуртка М. Є. Федосєєва програму занять, за якою певний час займалися і члени підпільних організацій Самари. Це говорить про те, що між революціонерами існували тісні зв'язки. Члени гуртків були настроєні революційно. Визнаючи необхідність боротьби проти царизму, вони прагнули виробити правильну революційну теорію, а на її основі — програму дій. Це вже були не народницькі гуртки, хоча дехто в них ще продовжував захищати старі віджилі ідеї народництва. Ці гуртки перебували на шляху до марксизму. Їх члени уже вивчали окремі твори К. Маркса, Ф. Енгельса і Г. В. Плеханова.

Але 1887 р. внаслідок розгрому казанського підпілля багатьох революціонерів було заарештовано й вислано. Проте не всіх. Дехто продовжував активно працювати. Це, зокрема, М. Листов. Він учився в інституті і разом з В. Ульяновим брав участь у сході 4 грудня 1887 р. Це важливо. Заперечувати їх знайомство неможливо. Вони обоє прибули з Симбірська. До того ж, М. Листов добре знав О. Ульянова і на його арешт разом з В. Карбишевим 6 березня 1887 р. відповів листівкою, де вмістив заклик до боротьби з царизмом. У травні він мав намір випустити ще одну листівку. Тоді ж з Москви до Казані було переправлено марксистську літературу, зокрема рукопис праці Ф. Енгельса «Бакуністи за роботою». Її міг прочитати кожен, хто входив до революційного підпілля.

Від підпільників молодий Володимир Ульянов дізнався про персону Морозовського страйку, а також про перших революціонерів з місцевих робітників, наприклад, С. К. Волкова — одного з засновників «Північного союзу російських робітників». Про нього писав також Г. В. Плеханов у своїй праці «Російський робітник у революційному русі». З групою О. Ульянова був зв'язаний інший робітник — П. Є. Столяров. Він за своїми кресленнями створив портативний друкарський станок, яким користувалися також революціонери Москви. Робітник мав серед казанських підпільників значний авторитет.

Таким чином, у Казані у 80-х роках минулого століття студентський і робітничий рухи розвивалися паралельно, інколи тісно переплітаючись. Уже тоді передові робітники прагнули створити свої робітничі організації, як, наприклад, «Північний союз російських робітників». Її програма розповсюджувалася не лише в Казані, а і в інших містах, зокрема Саратові.

У Казанському підпіллі, у тих гуртках, до яких входив В. І. Ленін читали марксистську та іншу революційну літературу — «Капітал» «Наймана праця і капітал», «Розвиток соціалізму від утопії до науки» «Маніфест Комуністичної партії», газету «Робочий», що видавалася групою Д. Благоева, тощо. Перед приїздом Володимира Ілліча до Казані підпільники створили свою друкарню і перевидали частину революційної літератури, розповсюдивши її серед студентів. Так, праці К. Маркса і Ф. Енгельса потрапили й до університету, де вивчалися у студентських гуртках. Це був важливий фактор у формуванні марксистської переконаності В. І. Леніна.

Студент В. Ульянов входив до союзної ради земляцтва, яка відіграла вирішальну роль у підготовці й проведенні сходки 4 грудня 1887 р. З понад 900 студентів університету в ній безпосередню участь взяло близько 300 і стільки ж стояло перед університетом. Отже близько $\frac{2}{3}$ усіх студентів пішли за закликом підпілля. Це говорить

про його вплив і авторитет. Під час сходки між студентами університету й ветеринарного інституту існували тісні зв'язки, що підтверджують узгодженість їх дій. Слід вказати на роль членів гуртка П. Точинського (він входив до Самаро-Сімбірського земляцтва) в організації й проведенні сходки. У ній взяли участь представники різних національностей — росіяни, українці, поляки, білоруси і т. д. Це сприяло формуванню свідомості учасників сходки, зокрема Володимира Іллїча, у дусі інтернаціоналізму, усвідомлення необхідного виступу проти самодержавства всіх трудящих, незалежно від національної приналежності.

До останнього часу дослідники вважали значення сходки студентів Казанського університету суто локальним. Але це неправильно. Адже листівки і прокламації, складені студентами, дійшли до Сибіру, а звістка про казанські події 4 грудня 1887 р. — до Парижа, Москви, Києва. Російські й польські студенти, що навчалися в Парижі, вітали своїх казанських товаришів. Відповідь у Париж від імені всіх студентів Казані склали і 1 січня 1888 р. надіслали члени федосєєвського гуртка М. Задоріна та В. Яковлева.

Паризм жорстко переслідував учасників сходки. Так, 5 грудня вперше зазнав арешту Володимир Іллїч, а 7 — його було вислано в Кокушкіно. Цей період у житті вождя досліджено найгірше. Відомо лише, що він багато читав, зокрема твори Чернишевського та інших російських революційних демократів. Незважаючи на суворий поліцейський нагляд, В. І. Ленін часто приїздив до Казані. Там він зустрічався з своїми товаришами, які повідомляли йому останні новини політичного життя Росії. До Володимира Іллїча в Кокушкіно таємно приїжджали також друзі з Казані, наприклад, П. Пчелін (травень 1888 р.). Дещо Володимир Іллїч міг почерпнути також з місцевих газет. Вони певний час перебували під впливом революційно настроєних людей. Про це говорить той факт, що, скажімо, в газеті «Волжский вестник» було вміщено передову, написану членом федосєєвського гуртка П. М. Скворцовим, а також замітку самого М. Є. Федосєєва. У періодичній казанській пресі друкувалися статті, спрямовані проти ліберального народництва.

На початку вересня 1888 р. В. І. Ленін з дозволу урядових властей переселився в Казань, де вступив до федосєєвського гуртка. З того часу почався якісно новий період формування його світогляду — оволодіння маркsenzмом. Зараз установити склад гуртка надзвичайно важко, тому що було гарно налагоджено конспірацію. Однак весною 1889 р. у Казані відбулися арешти. Але Володимир Іллїч тоді вже перебував у Самарі. Провівши ґрунтовний аналіз усіх арештів у Казані весною 1889 р., можна встановити склад гуртка, до якого входив В. І. Ленін. Але це зробити надзвичайно важко тому, що кількість тих, що притягалися до відповідальності, досягає 1 тис. чол. Проте, обравши правильний напрямок пошуків, це коло можна звужити. Досі дослідники якось не звертали увагу на таку досить важливу деталь, що Володимира Іллїча поліція й жандармерія Казані включили до двох справ — № 2 і № 4, по яких проходили члени федосєєвських гуртків. Але пошук ускладнюється тим, що окремі члени тих гуртків проходили й по інших справах — № 13, № 14, № 17 і № 18. Детальний аналіз показав, що по справах № 2 і № 4 проходять лише 6 чол. — В. Ульянов, В. Беляєв, П. Лебедев, К. Осінін, О. Любимов і Ю. Биковська. Ця обставина дозволяє їх виділити в окрему групу.

Щоб краще зрозуміти обстановку, в якій відбувалося формування світогляду В. І. Леніна, необхідно також ґрунтовно проаналізувати опубліковані в тогочасній місцевій пресі статті учасників казанського

підпілля. Наприклад, О. Подосьонова, яка входила до одного гуртка з Володимиром Іллічем, у своїх статтях висловлювалася проти індивідуального терору, який ще продовжували відстоювати народники, підтверджуючи свої думки цитатами з творів великого російського революційного демократа М. В. Шелгунова.

Починаючи з 1887 р. в місцевій пресі з серією статей виступав П. М. Скворцов, який мав певний вплив на М. Є. Федосєєва. Однак пізніше він припустився грубої помилки, виступивши з начотницькою критикою геніальної роботи В. І. Леніна «Розвиток капіталізму в Росії». Але тоді Скворцов виступав з марксистськими статтями, спрямованими проти ліберального народництва. Він піддав різкій критиці праці Пругавіна, викривав ілюзії народників щодо розвитку общини «О, вона багато дає,— говорив він.— Викинувши «гуляти» по Росії частину своїх членів, община знову з гідною подиву справедливістю розподіляє землю між своїми членами, звичайно тими, що залишилися в общині. І після цього, по Пругавіну, в общині «гармонія інтересів...» («Волжский вестник», цензорський екземпляр, № 263, 1888 р.).

Боротьба з ліберальним народництвом велася також безпосередньо в гуртках М. Є. Федосєєва. Там зачитувалися реферати, влаштовувалися дискусії про общину, викривалися народницькі догми і вироблялися положення на підтримку поглядів Плеханова. Це мало важливе значення для формування марксистських поглядів і переконань у членів підпільних гуртків, сприяло накопиченню фактичного матеріалу, ознайомленню з літературою.

Однак, треба відзначити, що в цілому ідейних статтях П. М. Скворцова подекуди зустрічалися неправильні висловлювання, за які автор зазнавав товариської критики з боку гуртківців.

Часто до статей, що друкувалися в місцевій пресі, додавалися посилання на літературу про народників. Ознайомившись з нею, можна було зробити певні наукові узагальнення. Зокрема, в одній з статей були посилання на працю В. Распопіна, члена московської групи перекладачів і видавців. Пізніше на неї посилався і В. І. Ленін. Можна вважати, що, наприклад, для написання «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» частково було використано і казанські матеріали, які накопичувалися й узагальнювалися у боротьбі проти ліберального народництва під час дискусій у гуртках. Уже в той час Володимир Ілліч уважно стежив також за розвитком марксистської філософської думки в Росії. До такого висновку могла дійти після ознайомлення з листом В. І. Леніна до М. Горького від 25 лютого 1908 р.: «...Стежив я завжди за нашими партійними дебатами з філософії уважно,— починаючи з боротьби Плеханова проти Михайловського і К⁰ в кінці 80-х і до 1895 року...»².

Саме наприкінці 80-х років широка дискусія з народниками з окремих питань філософії й природознавства розгорнулася на сторінках казанської преси. Вперту боротьбу вели гуртківці також за теоретичну спадщину М. Г. Чернишевського. Певно це була головна причина того, що в середині жовтня 1888 р. Володимир Ілліч звернувся з листом безпосередньо до революційного демократа за поясненням окремих питань.

Таким чином, формування марксистських поглядів і переконань В. І. Леніна відбувалося головним чином у федосєєвському гуртку, члени якого вивчали марксистську літературу і вели вперту боротьбу з ідеологією народників, підтримуючи тісні зв'язки з робітниками.

² В. І. Ленін. Твори, т. 13, стор. 395.

ПРОГРЕСИВНА ПРЕСА ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ ПРО В. І. ЛЕНІНА

М. М. ОЛЕКСЮК

Все передове, прогресивне, революційне на західноукраїнських землях у 20—30-х роках, тобто в період їх окупації буржуазно-поміщицькою Польщею, відчуло на собі благотворний вплив великих ленінських ідей. Вони вже в середині 90-х років минулого століття стали надбанням трудящих не лише Росії, а й інших країн. Їх поширенню на західноукраїнських землях сприяв ряд обставин. По-перше, традиційні зв'язки «Союзу російських соціал-демократів» та групи «Визволення праці» з галицькою соціал-демократією; по-друге, поширення марксистського вчення в другій половині XIX ст. і, по-третє, тісні зв'язки петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» та інших марксистських груп в Росії з передовою частиною західноукраїнського суспільства в період виходу «Искры».

В серпні 1896 р. у журналі «Життя і слово» була надрукована стаття Г. В. Плеханова «Робітничий і революційний рух», у якій автор згадував про окремі нелегальні відозви й статті, написані В. І. Ульяновим. І. Франко в спеціальній примітці вказував, що Володимира Ілліча як одного з керівників петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» 9 грудня 1895 р. було заарештовано. Це перша відома на сьогодні згадка про В. І. Леніна на сторінках галицької преси.

Винятково важливу роль у пропаганді й популяризації марксистсько-ленінського вчення на західноукраїнських землях, в ознайомленні трудящих з боротьбою вождя за згуртування російського пролетаріату й утворення марксистської революційної партії відіграла газета «Искра», яку доставляли в Росію через Галичину. У Львові її систематично отримували Іван Франко і М. П. Павлик.

На початку XX ст. ніякі репресії австрійського уряду й галицьких властей не змогли перешкодити поширенню марксизму-ленізму на західноукраїнських землях, де твори В. І. Леніна набули широкого розповсюдження. Про це свідчать каталоги книг і брошур, що друкувалися в окремих газетах, переважно соціал-демократичного напрямку.

З перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції, яка знаменувала собою ліквідацію капіталістичного й побудову соціалістичного суспільства, вчення вождя стало прапором боротьби всього нового, революційного проти старого, реакційного. Члени КПЗУ були активними пропагандистами й популяризаторами ленінізму, цього найреволюційнішого вчення епохи імперіалізму й пролетарських революцій. В постанові II з'їзду КПЗУ (жовтень 1925 р.) записано: «Ленінізм на основі революційного досвіду виробив цілу систему поглядів на питання партбудівництва, поглядів, які для більшовицької партії мають надзвичайно велике значення. Справжня ленінська комуністична партія є партією боротьби й чину і завдання, котре ставить вона перед собою,— це мобілізація та провід мас до боротьби за соціальну революцію, за диктатуру пролетаріату»¹.

¹ Постанови II з'їзду КПЗУ, Львів, 1925, стор. 36.

В 20—30-х роках трудящі західноукраїнських земель відзначали свято «трьох Л», присвячене пам'яті В. І. Леніна, К. Лібкнехта Р. Люксембург. Робітники й селяни на мітингах і зборах заслуховували реферати про життя й революційну діяльність вождя. У спеціальних листівках вміщувався заклик оволодівати його вченням, йти шляхом Великого Жовтня. Польська поліція, проводячи масові арешти й обшуки, конфісковувала всі видання, в яких хоча б згадувалося ім'я В. І. Леніна. У січні 1932 р., повідомляла газета «Сіла» від 4 лютого, у Львові було заарештовано 50, Перемишлі — 30, Ковелі — 10 Ковельському повіті — понад 100 чол.

Однак ні арешти, ні тюрми не могли перешкодити проникненню ленінських ідей на західноукраїнські землі. Цьому сприяла прогресивна, насамперед, комуністична преса, яка друкувала на своїх сторінках уривки з творів і окремі статті В. І. Леніна, матеріали про його життя й революційну діяльність. На західноукраїнські землі проникали видання, що виходили в СРСР. Питання, пов'язані з життям і вченням вождя, висвітлювали також прогресивні журнали та газети, що друкувалися в Празі, Відні, Парижі, Нью-Йорку, Вінніпегу.

В умовах жорсткої цензури, коли газети й журнали закривалися лише за згадку про В. І. Леніна, КПЗУ організувала ряд нелегальних видань, у яких ленінська тематика була провідною. Великою заслугою КПЗУ потрібно вважати те, що вона взяла під контроль ряд друкованих органів прогресивних партій та організацій (УСДП, Сель-Робу УСО), вміщуючи в них ґрунтовні статті про ленінське вчення та висвітлюючи вирішальну роль вождя в творчому розвитку революційного марксизму.

Уже в перших повідомленнях про перемогу пролетарської революції в Росії, надрукованих у галицьких газетах, говорилося і про утворення Робітничо-селянського уряду на чолі з В. І. Леніним. 10 листопада 1917 р. у краківській газеті «Напшуд» підкреслювалася рішучість Володимира Ілліча в боротьбі з ворогами марксизму і висловлювалася впевненість, що найавторитетніший соціаліст у Росії, керівник більшовиків і голова нового уряду вживе всіх заходів до збереження влади в руках російського пролетаріату й трудового селянства. Через кілька днів «Напшуд» вмістила ряд біографічних даних про життя й революційну діяльність вождя. «Ленін — це людина, — писала газета, — яка сьогодні імпонує усьому світові способом рятує честь соціалістичного прапора, відроджує в масах віру в соціалістичний ідеал міжнародного братання визволених народів»². Тут же наголошувалося, що Володимир Ілліч гнівно засуджував світову імперіалістичну війну, закликаючи трудящих перетворити її в громадянську, у війну проти експлуататорів. «Вісник Драгомановської організації» в третьому випуску (січень 1918 р.) опублікував основні положення ленінського Декрету про землю.

На сторінках газети «Галицький комуніст» було надруковано виступ В. І. Леніна на IX з'їзді РКП(б), його тези з національного питання тощо. З нагоди 50-ти річчя від дня народження вождя газета опублікувала статтю «Дорогій ювілей», а в кількох наступних номерах вміщувала добірку матеріалів «До ювілею Леніна».

Важливу роль у поширенні на західноукраїнських землях ленінських ідей відіграв визвольний похід Червоної Армії влітку 1920 р. В той час В. Затонський як голова Галревкому підтримував зв'язки з В. І. Леніним, доповідав йому про перші кроки Радянської влади в

² «Naprzód», 14 листопада 1917 р.

краї. Вождь радив галинцким комуністам, як про це пише в своїх спогадах В. Затонський, «робити все, що можливе, щоб широкі маси робітників і біднішого селянства негайно і наочно відчули, що Радянська влада несе їм життя»³.

В. І. Ленін завжди з прихильністю ставився до громадських діячів, що працювали в Західній Україні. Так, 1919 р. вождь мав розмову з одним із представників лівого крила галинських соціал-демократів Сіяком, якому пізніше навіть дав рекомендацію для вступу в РКП(б). На II конгресі Комінтерну вождь після розмови з делегатом М. Левницьким написав у його блокноті: «Привет галинцким коммунистам. 29.VII.1920. В. Ульянов (Ленин)». Все це свідчить про велику увагу В. І. Леніна до розгортання революційних подій на Західній Україні.

На початку 20-х років ряд праць Володимира Ілліча, надрукованих українською мовою закордонними організаціями КПСГ в т. зв. «Комуністичній бібліотеці», розповсюджувався серед населення західноукраїнських земель. Це «Держава і революція», «Чергові завдання Радянської влади», «Третій Інтернаціонал і його історичне значення», «Пролетарська революція і ренегат Каутський», «Маніфест II конгресу Комуністичного інтернаціоналу». Переклад праці «Держава і революція» зробив П. Дятлов, який вмістив у книзі також коротку біографію вождя. Він називав Володимира Ілліча одним з найвидатніших представників революційного марксизму, що мужньо відстоював великі ідеї К. Маркса і Ф. Енгельса в боротьбі проти найрізноманітніших опортуністів і ренегатів, а також підкреслював значення ленінських ідей для трудящих мас України.

Окуповані військами буржуазно-поміщицької Польщі західноукраїнські землі в 20—30-х рр. переживали найстрашніші дні своєї історії. Трудящі краю повели революційно-визвольну боротьбу проти грабіжницької політики, за соціальне й національне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною. Комуністи налагоджують видання марксистсько-ленінської літератури, організовують її перевезення з-за кордону, особливо з Радянської України. Важливу роль у популяризації марксистсько-ленінського вчення серед західноукраїнських трудящих відіграла щотижнева газета закордонного комітету КПСГ «Наша правда» (9 квітня 1921 р. вийшов перший її номер), яка стала бойовою, революційною трибуною комуністів. У ній було надруковано статтю «Карл Маркс і його значення для пролетаріату», промова В. І. Леніна на III конгресі Інтернаціоналу тощо. Тут систематично вміщувалися матеріали про розробку Володимиром Іллічем стратегії й тактики революційної боротьби, викладалися його ідеї вирішення національного питання і т. д. Серед них заслуговують на увагу статті П. Куликівського «Революція, горжанська війна і збройне повстання», С. Павлишина «Ленін і селянство» тощо.

У серпні 1921 р. у Відні почав виходити молодіжний журнал «Наш стяг», у якому під рубриками «З науки Карла Маркса», «З науки Леніна» публікувалися уривки з творів основоположників марксизму-ленінізму, зокрема стаття В. І. Леніна «Соціалістична революція і право націй на самовизначення». Введення в Радянській країні нової економічної політики журнал вважав позитивним явищем, яке кінець кінцем приведе до перемоги соціалізму над капіталізмом. В рецензії на працю В. І. Леніна «Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму» наголошувалося, що Володимир Ілліч є вождем світового пролетаріату.

³ КНЗУ — організатор революційної боротьби, Львів, 1958, стор. 45.

геніальним мислителем і політиком. Автор статті «Наші освітні завдання» підкреслював гостру потребу вивчати ленінську теоретичну спадщину, оскільки без цього не можна зрозуміти жодного питання сучасного філософського й суспільно-політичного життя.

Журнал «Нова культура» (згодом «Культура») друкував статті вождя, його висловлювання про релігію і т. д. Тут було схарактеризовано В. І. Леніна як видатного революційного марксиста, який у складних умовах першої світової війни зайняв єдино правильну позицію щодо війни. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції нерозривно пов'язувалася з ім'ям цього найвидатнішого стратега робітничого класу й біднішого селянства. Журнал вважав ленінізм далшим розвитком марксизму в умовах імперіалізму. «Ленін уперше спробував прикласти марксизм до життя. З перших кроків своєї діяльності він памітив не просто переказ, перероблення, поглиблення марксизму, а перетворення його в життя. Отже, це він саме виконав заповіт Маркса. Те, чого Маркс не міг зробити через особливі умови, що в них він працював, в часи відсутності масового класового руху,— те зробив Ленін»⁴.

Смерть В. І. Леніна була тяжкою втратою для трудящих усього світу, в тому числі й західноукраїнських земель. Буржуазно-клерикальна преса намагалася довести, що в СРСР почнеться відродження капіталізму, що соціалізм поступово відступатиме, прогресивна ж наголошувала, що й після смерті вождя Країна Рад впевнено йтиме ленінським шляхом будівництва соціалізму й комунізму.

Ряд спеціальних листівок пам'яті В. І. Леніна видала КПЗУ, закликаючи трудящих до згуртування в боротьбі проти гнобителів й оволодіння ленінськими ідеями. «Якщо справді хочете вшанувати свого вождя і пророка Ілліча,— писалося в одній з таких листівок,— то гуртуйтеся до активної боротьби за повалення існуючого ладу. До цього закликає вас ваша компартія, яка поставила своєю метою здійснити лозунги Леніна на нашій ґрунті. Честь і хвала товаришу Леніну!»

Центральний орган УСДП газета «Вперед» 25 січня 1924 р. на першій сторінці вмістила портрет вождя і статтю про його діяльність. «Цілу земну кулю,— читаємо в ній,— облетіла вістка про смерть вождя і вчителя світової пролетарської революції, керманіча першої пролетарської держави Володимира Ілліча Ульянова — Леніна... В історії пролетарських змагань, в історії людства не стало великого комуніста...»⁵. З 26 січня на її сторінках під спеціальною рубрикою друкувалися відгуки трудящих світу на смерть В. І. Леніна.

З лютого 1924 р. велику статтю про революційну діяльність і вчення В. І. Леніна вмістила також газета «Воля народу», яка в річницю смерті вождя підкреслювала винятково важливе значення його ідей для розгортання революційно-визвольної боротьби пригноблених мас.

В 1924 і 1925 роках КПЗУ видавала спеціальні журнали й бюлетені, в яких розглядалися питання ленінської теоретичної спадщини про суспільний розвиток, соціалістичну революцію, диктатуру пролетаріату, союз робітничого класу й селянства тощо. Так, в лютому 1925 р. у журналі «Ленініст» було надруковано три великі статті. У першій давалася загальна характеристика революційної та наукової діяльності вождя. «Всі поневолені,— писав автор,— клонять голови перед тим невтомним борцем за права та волю пролетаріату, а тим самим і всього

⁴ П. М. Керженцев. Марксизм і ленінізм. «Культура», 1927, № 1—2, стор. 1.

⁵ «Вперед», 25 січня 1924 р.

людства, клоняють голови перед вічним революціонером, який ціле своє життя, цілого себе всеціло віддав справі визволення пролетаріату з пут буржуазії»⁶. В другій гострій критиці було піддано троцькізм, який заперечував ряд важливих істотних ленінських положень. У третій розкривалося ленінське вчення про інтелігенцію та її роль в суспільно-політичному житті в епоху імперіалізму.

В лютому 1925 р. ЦК КПЗУ видавав «Партійний бюлетень». На першій сторінці першого номера великими літерами було віддруковано слова: «Ленін вмер, але живе ленінізм! Боротьба за перемогу всесвітньої соціальної революції — хай стане на могилі Великого Вождя!» В журналі вміщувалися статті з ленінської тематики: «В річницю смерті великого вождя», «Ленін і Маркс», «Ленін і Комуністичний Інтернаціонал», «Ленін і партія», «Ленін і селянство» та «Ленін і поневолені народи». У першій з них Володимир Ілліч характеризувався як «вождь всесвітнього пролетаріату», «творець і провідник Комуністичної партії», «геніальний тактик, стратег». Він уособлює в собі, вказувалося в статті, мужність, силу, розум, волю найпередовішого і найреволюційнішого класу — пролетаріату. Його вчення увійшло в душу кожного робітника, кожного селянина, кожного трудового інтелігента, вказуючи шлях до перемоги.

В статті «Ленін і Маркс» підкреслювалося, що протягом усього свідомого життя В. І. Ленін був полум'яним пропагандистом і популяризатором учення К. Маркса і Ф. Енгельса, водночас творчо розвиваючи й поглиблюючи це найпередовіше вчення у відповідності з новою обстановкою. «По смерті Маркса, — читаємо в статті, — не було ні одної людини, яка так високо держала би знам'я революційного марксизму, так безпощадно боролася би з його зловживанням і ухилом — як це робив Ленін...»⁷.

У статті «Ленін і Комуністичний Інтернаціонал» розвінчується твердження, нібито вчення В. І. Леніна має виключно російський національний характер. Докладно висвітлювалася також роль Володимира Ілліча в утворенні справді марксистської революційної партії робітничого класу. Ленінське вчення про союз робітничого класу і трудящего селянства в ході революційно-визвольної боротьби роз'яснювалося в статті «Ленін і селянство».

Програма з національного питання ґрунтовно досліджувалася в статті «Ленін і поневолені народи». Тут підкреслювалося, що саме з цього питання вождю доводилося вести найгострішу боротьбу з ревізіоністами, опортуністами, шовіністами й націоналістами. Так, газета «Наша земля» писала: «Національна політика Леніна, його теорія розв'язки національного питання виросла в боротьбі на два фронті. Ленін вів безпощадну й безкомпромісову боротьбу з одного боку з великодержавним, всеросійським шовінізмом, з другого боку — з усякою націоналістичною ідеологією в лавах працюючих мас, уярмлених царатом націй»⁸.

Роль ленінізму в революційно-визвольній боротьбі трудящих західноукраїнських земель висвітлювалася в статтях, що друкувалися у «Бюлетенях ЦК КПЗУ». Тут вказувалося, що дотримання ленінської стратегії й тактики, а також організаційної побудови партії дасть змогу КПЗУ уникнути ряду помилок, вірно орієнтуватися в складній обстановці.

⁶ «Ленініст», 1925, № 1, стор. 1.

⁷ «Партійний бюлетень», 1925, № 6, стор. 1.

⁸ «Наша земля», 17 вересня 1933 р.

У статті «Ленінізм чи троцькізм?», надрукованій у 5-му номері «Інформаційного листка» від 5 грудня 1926 р., троцькізм розглядався як заперечення ленінізму в теорії й на практиці. У центральному органі Української партії праці газеті «Праця» гостро засуджувалася діяльність Бухаріна та інших представників «правого» ухилу в ВКП(б), що виступали проти колективізації сільського господарства. Газета підкреслювала, що це виступ проти ленінізму, бо саме Володимир Ілліч вказував, що шлях селянина до соціалізму лежить через колективізацію.

Наприкінці 20-х років певну роль у популяризації на західноукраїнських землях ленінських ідей відіграла газета «Наше слово», яка висвітлювала вирішення в СРСР національного питання, підкреслюючи, що національного визволення можна досягти лише шляхом повалення капіталістичного суспільства і побудови соціалістичного, що національно-визвольна боротьба є одним з моментів класової, соціальної боротьби пролетаріату.

У статті «Про значення і завдання селянсько-робітничої освіти» увага читача акцентувалася на словах Володимира Ілліча, що трудящі прагнуть знання, яке їм потрібне для перемоги⁹. До п'ятої річниці від дня смерті В. І. Леніна «Наше слово» вмістило фото вождя й коротку біографію, в якій наголошувалося на заслугах організатора й керівника першої в світі соціалістичної держави перед російським і міжнародним пролетаріатом. Після смерті вождя, писала газета, залишилася велика спадщина — ленінізм, який житиме вічно.

1929 р. на сторінках газети «Земля і воля» (орган КПЗУ) було надруковано статтю «Десять років III-го Комуністичного Інтернаціоналу», який, «народившись на ґрунті міжнародного руху, оснований геніальним проводирем соціалістичної революції В. І. Леніним, та скріпившись в завзятій, безкомпромісній боротьбі проти капіталістичних лакеїв II-го Інтернаціоналу, є єдиною організацією, що продовжує революційні заповіді Маркса та проводить їх у життя»¹⁰. У передовій «За правильну ленінську лінію в партії» («Земля і воля», січень 1928 р.) О. Васильков підкреслював, що комуністам Західної України потрібно вчитися стратегії й тактики боротьби у В. І. Леніна, який завжди як зіницю ока оберігав єдність Комуністичної партії.

1930 р. у статті М. Карева «Історичний матеріалізм як наука», вміщеній у легальному теоретичному журналі КПЗУ «Освіта», висвітлювалася роль К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна в обґрунтуванні основних положень історичного матеріалізму і їх значення для розвитку людського суспільства.

На початку 30-х років ряд матеріалів, присвячених В. І. Леніну, було вміщено в нелегальному органі КПЗУ газеті «Сила». В січні 1931 р. на її сторінках з'явилася стаття «Ленін — Лібкнехт — Люксембург», у якій підкреслювалася роль В. І. Леніна в розвитку революційного руху в Росії і всього світу та в закріпленні союзу між пролетаріатом і селянством в революційно-визвольній боротьбі за перемогу соціалізму.

У січні 1932 р. на сторінках «Сель-Робу» (орган партії «Української Селянсько-Робітничої Соціалістичної єдності») друкувалися біографічні дані про Володимира Ілліча, «керівника робітничо-селянської соціалістичної держави — Радянського Союзу. Будівничий цієї держави — Володимир Ілліч Ленін», — вказувала газета¹¹. В березні у ній

⁹ «Наше слово», 11 листопада 1927 р.

¹⁰ «Земля і воля», 1929, № 1, стор. 3

¹¹ «Сель-Роб», 17 січня 1932 р.

було вміщено доповідь вождя на конференції московських робітниць.

З квітня до жовтня 1933 р. під безпосереднім керівництвом КПЗУ виходила щотижнева газета «Гарт», що закликала трудящих вивчати марксистсько-ленінську теорію і вміло застосовувати її в своїй практичній роботі, висвітлювала ленінське розуміння ролі передової літератури в боротьбі за перемогу соціалізму тощо.

Серед періодичних видань, що друкувалися за кордоном, широкого розповсюдження набув суспільно-політичний журнал «Нова громада» (виходив у 1923—1924 рр. у Відні за редакцією С. Вітика). На смерть В. І. Леніна він відгукнувся передовою статтею «Ленін і Україна», де докладно висвітлювалася роль вождя в утворенні Радянської України і наголошувалося, що вождь більш рішуче відстоював право українців на самовизначення ніж українська буржуазія: «В часи тяжкої боротьби революційного пролетаріату з польськими поміщиками Ленін заєдно і цілою душею інтересувався революційною боротьбою в Галичині. Справа визволення Галичини, Бесарабії й інших поневолених українських земель була для Леніна справою визвольної боротьби всіх поневолених народів як Європи, так і Далекого Сходу... Ленін помагав закованим українським масам рвати... кайдани»¹².

Певну роль у пропаганді ідей ленінізму відіграв журнал «Нове життя», який виходив у Празі. Одна з його передових називала Володимира Ілліча однією з найвизначніших постатей в історії людства, людиною, яка відкрила нову еру в людському суспільстві: «Ленін — зворотний пункт історії людства. Він розкрояв два світи й поклав підвалини соціалістичного будівництва. Він символ визволення поневолених і рушій та будівничий нового життя. СРСР — перша цеглина того життя, форпост, звідки засяяло його ім'я понад цілим світом»¹³. Пам'ятником великому В. І. Леніну буде побудова нового соціалістичного суспільства в усьому світі, вказувалося в статті.

Важливе значення для боротьби проти ідеології українського буржуазного націоналізму й клерикалізму, для розгортання революційно-визвольного руху на західноукраїнських землях у 20—30-х роках мала популяризація й пропаганда ленінізму прогресивною, насамперед, комуністичною, пресою, що виходила на Україні. Саме завдяки їй на західноукраїнських землях кінець кінцем перемогла пролетарська ідеологія, що сприяло возз'єднанню всіх українських земель в єдиній державі.

¹² «Нова громада», 1924, № 2-4, стор. 7.

¹³ «Нове життя», 1927, № 2, стор. 1.

Соратники В. І. Леніна на Україні

Д. З. МАНУЇЛЬСЬКИЙ

Революціонер, більшовик, державний і партійний діяч, видатний діяч міжнародного робітничого руху, вчений — в цих скупих словах відбито основні сторони багатогранної діяльності члена партії з 1903 р. Дмитра Захаровича Мануїльського. Син свого народу, друг і соратник В. І. Леніна Дмитро Захарович з юнацьких років став до лав революційних бійців ленінської гвардії і разом з іншими товаришами-однодумцями жив і боровся за втілення в життя світлих ідеалів людства — побудови соціалістичного суспільства.

Формування світогляду молодого Мануїльського проходило в умовах всезростаючого революційного руху російського пролетаріату. Перші кроки в революцію юнак зробив у студентські роки, коли до м. Острога, де він вчився в гімназії, дійшла звістка про кишинівський погром*. Дмитро Захарович дав клятву, що ніколи «не буде у згоді з урядом, який робить такі справи»¹.

Через кілька років він в столиці російської імперії — Петербурзі. Тут життя Дмитра Захаровича проходило у вирі політичних подій, які тісно перепліталися з діяльністю Володимира Ілліча Леніна. Юнак веде агітаційну роботу, бере участь в демонстраціях пітерського пролетаріату, виконує доручення окружної організації Петербурзького комітету РСДРП. Він стає на життєвий шлях професіоналів-революціонерів, і як пізніше згадував, доводилося «проходити» пішки верст двадцять за добу, ночувати кожну ніч в іншому місці, не мати особистого притулку» і в ім'я великої мети — служіння робітничому класу він згоден був віддати «по краплі все своє життя за нього»².

Партія, керована Володимиром Іллічем Леніним, доручала важному більшовику-агітатору найвідповідальніші завдання. Він вів роботу серед матросів і солдатів, робітників, несучи в гущу народних мас ленінські ідеї, готуючи їх для нового наступу на царизм. Підпілля, переслідування, арешти, втеча — стали чудовою школою ідейно-політичного змужніння революціонера.

1907 р. за наказом партії Д. З. Мануїльський нелегально виїхав за кордон, де він прожив близько десяти років спочатку у Франції, а з 1915 р. — в Швейцарії. За кордоном, далеко від Батьківщини Дмитро Захарович вперше зустрівся з вождем партії Володимиром Іллічем. Це було в Парижі, куди закинула доля В. І. Леніна в найтяжчі роки реакції. Безпосередні зустрічі з Володимиром Іллічем під час товариських дискусій, на демонстраціях французьких робітників, на мітингах і масових походах до Стіни комунарів на кладовищі Пер-Лашез,

* 6—7 (19—20) квітня 1903 р. в Кишиневі поліцейські власті організували єврейський погром, під час якого було вбито 40 чол., тяжко поранено 80 чол.

¹ Дело членов Центрального Комитета Украинской партии социал-революционеров Голубовича, Петренко, Лызанивского, Часныка, Ярослава и др. Стенографический отчет под редакцией Д. З. Мануильского и С. С. Лукельского, Харьков, 1921, стор. 412.

² «Коммунист», 1 травня 1922 р.

виступи вождя російських більшовиків на сторінках періодичної преси проти опортуністичної поведінки французьких соціалістів і на зборах російських політичних емігрантів в пролетарському районі на авеню Шуазі, на зборах більшовицької групи на авеню де Орлеан стали для Д. З. Мануїльського школою більшовизму. А ленінська товариська критика його одзовістських помилок, чуйне дружнє відношення вождя стали тим дороговказом, який допоміг Дмитру Захаровичу прийти в ряди бійців пролетарської революції.

1917 р. застав Д. З. Мануїльського в Швейцарії. В цей час він стояв на більшовицьких позиціях³ і разом з іншими товаришами по партії виїхав на Батьківщину, де зразу ж поринув у вир революційних подій. Дмитру Захаровичу довелося безпосередньо зустрічатися з вождем партії, вчитися в нього.

Роки революції, громадянської війни були для революціонера-більшовика роками навчання. Д. З. Мануїльський вчився у В. І. Леніна стилю роботи, ленінського підходу до справи, мистецтву керівництва масами. Партія направляла його на передові рубежі.

Одна з яскравих сторінок біографії Дмитра Захаровича зв'язана з боротьбою українського народу за становлення і зміцнення Української Радянської Соціалістичної Республіки, з діяльністю Комуністичної партії України у 1919—1924 рр.

За дорученням партії, керованої В. І. Леніним, Д. З. Мануїльський у тяжкий для долі пролетарської революції період боротьби з Денікіним очолював політичний комітет оборони Києва, якому В. І. Ленін надавав виключного значення⁴. Комуністична партія України, виконуючи директиву вождя, піднімала трудящих на боротьбу з контрреволюцією. Дмитро Захарович виступав разом з іншими відповідальними працівниками на мітингах на заводах, у військових частинах, виступав на сторінках газет про становище в укріпрайоні⁵, організував забезпечення бійців 12-ї армії продовольством та обмундируванням.

На осінь 1919 р. радянські збройні сили при допомозі робітничо-селянських мас розгромили зовнішніх і внутрішніх ворогів і майже вся Україна стала радянською. Комуністи республіки приступили до розв'язання важливих політичних і господарських завдань.

Величезну історичну роль в утвердженні і зміцненні Радянської влади на Україні відіграли ленінські праці, які з'явилися наприкінці 1919 р. Володимир Ілліч уважно стежив за подіями на Україні і невтомно працював над питаннями відновлення і зміцнення Радянської влади в республіці, що знайшло своє відбиття у рішеннях VIII Всеросійської конференції РКП(б) (грудень 1919 р.) «Про Радянську владу на Україні», проект якої був написаний В. І. Леніним, і «Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним». В цих ленінських документах дано глибокий аналіз становища в республіці, визначена політика партії щодо відновлення і зміцнення Радянської влади на Україні, вказані основні завдання комуністів і трудящих у здійсненні національної політики, а також аграрної і продовольчої. З промовою про Радянську владу на Україні і заключним словом на конференції виступив В. І. Ленін, а також члени делегації ЦК КП(б)У — Я. А. Яковлев, Д. З. Мануїльський, В. П. Затонський, А. С. Бубнов та ін.

Конференція викрила помилки в земельній політиці, визначила першочергове завдання в цій галузі — остаточна ліквідація поміщиць-

³ «Вопросы истории КПСС», 1961, № 1, стор. 163.

⁴ Див. Ленінський збірник XXXIV, стор. 205.

⁵ «Коммунист», 28, 29 серпня 1919 р.

кого землеволодіння, а також висловила за обмеження будівництва радгоспів і суворе дотримання добровільності при організації земельних господарств, за дальше зміцнення союзу робітничого класу з трудящим селянством. Рекомендації, вироблені на конференції, і резолюцію «Про Радянську владу на Україні» Д. З. Мануїльський кваліфікував як «здоровий, розумний перелом»⁶. Далі у своїй промові він зазначив, що «Радянська влада без російських комуністів, без петроградських і московських робітників на Україні організована бути не може»⁷.

В нових історичних умовах необхідно було перебудувати існуючі тоді центральні органи Радянської влади на Україні. 11 грудня 1919 р. було створено Всеукраїнський революційний комітет у складі голови Г. І. Петровського, членів Д. З. Мануїльського, В. П. Затонського, Г. Ф. Гринька та ін. 22 грудня на засіданні Всеукрревкому Г. І. Петровському доручили займатися внутрішніми справами, В. П. Затонському — освітою, а Д. З. Мануїльському — земельними та продовольчими справами.

Комуністична партія, В. І. Ленін, посилаючи Дмитра Захаровича на роботу на Україну, враховували, що він тут починав свій шлях революціонера, знав потреби українських трудящих, особливості і труднощі будівництва нового життя в республіці. Те, що саме Д. З. Мануїльському доручили ведення найвідповідальніших ділянок роботи свідчило про те, з якою ретельністю Володимир Ілліч добирав кадри для державної і партійної роботи.

Ленінські настанови, директиви партії лягли в основу земельної політики КП(б)У і Уряду Української РСР у наступний період.

Дмитру Захаровичу довелося всебічно вивчити всі ділянки дорученої роботи, ліквідувати серйозні недоліки у розв'язанні аграрного питання, допущені на початку 1919 р., коли в умовах не ліквідованого до кінця поміщицького землеволодіння на перший план висувалось завдання розвитку соціалістичних форм у землеробстві, на що орієнтував партійні осередки республіки і III з'їзд КП(б)У (березень 1919 р.), в резолюції якого «Про земельну політику» вказувалося, що найголовніше завдання у цій галузі — «перехід від одноособового господарства до товариського»⁸.

При розв'язанні нових завдань по перебудові відносин у землеробстві Комуністична партія України і Уряд УРСР керувалися ленінськими документами, які давали відповідь на всі складні питання при проведенні земельної політики, вказівкою вождя ставитися до цієї справи «з особливою увагою до інтересів земельного господарства бідного і середнього селянства»⁹.

Приступаючи до відбудови сільського господарства, зруйнованого війною і хазяйнуванням білогвардійців та петлюрівщиною, доводилося все це робити при нестачі коштів, відсутності кадрів спеціалістів сільськогосподарського виробництва. Д. З. Мануїльський часто виїжджав у губернії, виступав на зборах, волосних селянських конференціях, роз'яснюючи політику партії. Він працював над підготовкою важливих програмних документів про земельну політику на Україні. Серед них «Програма і план роботи земельної комісії Укрревкому», «Основні начала земельних справ — закон про землю», які лягли в основу

⁶ VIII Всероссийская конференция РКП(б), М., 1934, стор. 105.

⁷ Там же, стор. 108.

⁸ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій К., 1958, стор. 35.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 143.

земельного закону від 5 лютого 1920 р. І в цій складній справі Дмитро Захарович разом з іншими керівними працівниками республіки завжди радився з Володимиром Іллічем. Про цей період діяльності пише в своїх спогадах Г. І. Петровський: «Двічі... ми їздили до В. І. Леніна і лише після третього питання затвердили його для всієї України»¹⁰.

В. І. Ленін найбільше дбав про здійснення правильної земельної політики, він при цьому підкреслював, щоб перший документ з цього питання на Україні відповідав інтересам селянства, особливо біднішого. Про турботу Ілліча свідчить той факт, що він при всій завантаженості державними і партійними справами знаходив час, щоб приділити увагу редагуванню земельного закону, над підготовкою якого працював Д. З. Мануїльський. Так, при редагуванні його по телефону В. І. Ленін запропонував замінити слово «декрет» — «законом», бо воно, підкреслив він, «зрозуміліше, звичніше та кріпше селянинові»¹¹.

Після копіткої, напруженої роботи Пленум ЦК КП(б)У 4 лютого 1920 р. схвалив проект закону, а 5 лютого Всеукраїнським видав закон про землю. Одночасно було розроблено «Інструкцію про попередній поділ колишніх нетрудових земель України в користування трудового землеробського населення». Ці документи відновлювали чинність положень ленінського Декрету про землю, накреслювали заходи по остаточній ліквідації допущених в 1919 р. помилок у проведенні земельної політики Радянської влади. Комуністична партія України при допомозі місцевих організацій вела велику роботу серед селянських мас по роз'ясненню земельної політики Радянської влади, суті закону від 5 лютого 1920 р. і порядку проведення його в життя. Виняткову роль у цій справі відіграла партійна преса — газети «Коммунист» (орган ЦК КП(б)У), «Селянська біднота» (орган відділу по роботі на селі при ЦК КП(б)У), на сторінках яких виступав Д. З. Мануїльський з роз'ясненням земельної політики та аграрних законів Радянської влади. Широкою популярністю користувалася брошура Дмитра Захаровича «Що дає новий земельний закон селянству»¹², в якій викладено популярно зміст цього важливого документа. При цьому автор брошури наголошував на тому, що для того, «щоб земельний закон був здійснений треба, щоб селянство взяло в свої руки його перетворення в життя, щоб всно повірило в свої сили, в свою перемогу»¹³.

Наслідки партійної роботи серед селянських мас блискуче проявилися на безпартійних селянських конференціях, що відбулися на початку 1920 р. Трудяще селянство України в більшості активно підтримувало аграрну політику партії.

Значну роботу провадили відділи по роботі на селі, а також відряджені для роботи на селі комуністи, які подавали величезну допомогу у розв'язанні першочергових господарських і політичних завдань, які стояли перед сільським господарством. Д. З. Мануїльський написав для посланців партії «Порадник волосного організатора Радянської влади. З додатком відповідного законодавства»¹⁴. Автор брошури зробив особливий наголос на добір людей, підкресливши, що вони

¹⁰ Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні. Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції, К., 1957, стор. 43.

¹¹ «Земельник», 1925, № 2, стор. 1.

¹² Дмитро Мануїльський. Що дає новий земельний закон селянству?, Харків, 1920 р.

¹³ Там же, стор. 3.

¹⁴ Д. Мануїльський. Порадник волосного організатора Радянської влади. З додатком відповідного законодавства, Харків, 1920 р.; «Вісті», 16, 17, 18 червня 1920 р.

повинні бути добре обізнаними з радянським будівництвом, могли дати пораду селянам, щоб вони своїм особистим прикладом показували приклад комуністичного ставлення до справи, тоді вони завоюють «повагу на селі до комуністів і до комунізму»¹⁵.

На III сесії ВУЦВК нарком земельних справ УРСР Д. З. Мануїльський* у своїй доповіді відзначив, посилаючись на чисельні резолюції безпартійних селянських конференцій, схвалення земельного закону.

В ході ліквідації поміщицького землеволодіння ще більше загострюються суперечності між біднотою і куркульством. Без подолання куркульського засилля не можна було здійснити втілення в життя декретів Радянської влади. Комуністична партія України і Радянський уряд, використовуючи вказівки В. І. Леніна, досвід діяльності комбідів у Росії, приступили до організації класових організацій без земельного і малоземельного селянства — комітетів незаможного селянства (КНС). У травні 1920 р. ВУЦВК УРСР ухвалив закон про КНС, який був схвалений IV Всеукраїнським з'їздом Рад. Партія звернулася з закликом до робітничого класу зміцнити союз з незаможним селянством і допомогти йому в організації КНС. Володимир Ілліч уважно стежив за розвитком комнезамів, приймав делегатів від незаможного селянства, уважно проглядав матеріали, надіслані з України про динаміку росту цих класових організацій селянства вождь партії і держави застерігав партійних, радянських працівників про небезпечність куркуля¹⁶. Проти утворення КНС виступали «децисти», які твердили, що об'єднати бідноту і середняків можна лише через Ради. Мануїльський на сторінках республіканської газети «Коммунист» в статтях «В чому помиляються прихильники «середняцької ідилії» та «Про людей, які забули економіку» викрив шкідливість децистської позиції. КНС стали міцною опорою партосередків у проведенні політики Радянської влади, а їх боротьба проти куркулів забезпечила зміцнення органів влади на місцях.

Глибока партійна принципсвість у відстоюванні генеральної лінії партії характерна всій діяльності Д. З. Мануїльського. Коли наприкінці 1920 р. троцькісти нав'язали партії дискусію, відволікаючи її від розв'язання назрілих господарських завдань, Дмитро Захарович разом з іншими членами ЦК КП(б)У взяв найактивнішу участь в організації відсічі опозиційним групам, відстоюючи ленінську лінію партії. В статті «Навколо дискусії про профспілки»¹⁷ він викрив політичні корені цих відщипенців партії, а також виступав проти українських буржуазно-націоналістичних елементів. У січні 1921 р. на загальних зборах комуністів Харківської міської організації у доповіді про роль і завдання профспілок він розкрив суть ленінської платформи з цього питання, вказав на шкідливість політики троцькістів та інших опозиційних груп, які своєю діяльністю прагнули підірвати єдність партії¹⁸. На IV Харківській губпартконференції (16—19 лютого 1921 р.) Д. З. Мануїльський підкреслив, що опозиціонери всіх мастей не зустріли підтримки, як у КП(б)У, так і серед трудящих Радянської України.

¹⁵ «Вісті», 18 червня 1920 р.

* 19 лютого 1920 р. Президія ЦВК УРСР визнала доцільним замість Всеукраїнському знов утворити Раду Народних Комісарів Української РСР. Народним комісаром земельних справ призначили Д. З. Мануїльського.

¹⁶ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—13, од. зб. 168, арк. 93.

¹⁷ «Коммунист», 1921, № 6.

¹⁸ «Коммунист», 28 січня, 1 лютого 1921 р.

Х з'їзд РКП(б) (березень 1921 р.), делегатом якого був Д. З. Мануїльський, одностайно схвалив резолюцію В. І. Леніна про єдність партії, а документи, прийняті з'їздом про введення нової економічної політики, мали величезне значення для справи соціалістичного будівництва, дальшого зміцнення союзу робітничого класу і селянства. Історичне значення мала і розробка при безпосередній участі В. І. Леніна рішення по національному питанню, спрямованого на ліквідацію фактичної нерівності раніше пригноблених царизмом народів Росії, на зміцнення дружби і співробітництва трудящих усіх національностей.

Рішення з'їзду стали керівництвом до дії для всієї партії і КП(б)У зокрема. З'їзд дав ряд принципіальних вказівок щодо діяльності КП(б)У в питаннях державного, господарського і культурного будівництва на Україні, а також підкреслив на неухильне проведення національної політики партії.

Проводячи генеральну лінію партії, накреслену Х з'їздом РКП(б), Д. З. Мануїльський роз'яснював широким масам трудящих важливість рішень з'їзду, виступав на зборах, мітингах, партконференціях, на сторінках періодичної преси.

Шоста конференція КП(б)У (грудень 1921 р.) підбила перші підсумки перебудови роботи партійних, радянських і господарських органів по відбудові народного господарства республіки на основі нової економічної політики і накреслила заходи, спрямовані на даліше проведення в життя рішень Х з'їзду РКП(б). На Пленумі ЦК КП(б)У, який відбувся після конференції, Д. З. Мануїльського було обрано першим секретарем Центрального Комітету Комуністичної партії України.

Комуністи України, керуючись вказівками В. І. Леніна, мобілізували трудящих на відбудову народного господарства. Назрілі життєві питання їм доводилося розв'язувати в складних умовах розрухи й голоду, у боротьбі з класовими ворогами. Основним рубежем господарського фронту на той час був Донбас, який привертав до себе увагу всієї партії і особисто Володимира Ілліча. «Донбас...,— говорив В. І. Ленін на XI з'їзді РКП(б),— це — центр, справжня основа всієї нашої економіки. Ні про яку відбудову великої промисловості в Росії, ні про яке справжнє будівництво соціалізму не може бути й мови, бо його не можна побудувати інакше, як через велику промисловість, якщо ми не відбудуємо, не поставимо на належну висоту Донбас»¹⁹.

Значний вклад у відродження кам'яновугільної промисловості Донецького басейну внесли комуністи української парторганізації. У своїй діяльності вони керувалися вказівками В. І. Леніна, висловленими у привітальній телеграмі VII Всеукраїнському з'їздові Рад, що «підняття Донбасу, нафти і металургії до передвоєнної продуктивності — це основне завдання всього нашого господарства, на розв'язання якого повинні бути спрямовані всі наші зусилля»²⁰.

Д. З. Мануїльський виїжджав часто у вугільний промисловий центр, детально знайомився з станом справ на місцях, подавав необхідну допомогу, вживав заходів по усуненню недоліків на цій ділянці роботи. Наприкінці грудня 1921 р. Політбюро РКП(б) ухвалило постанову про зняття Пятакова з поста голови Центрального правління кам'яновугільної промисловості (ЦПКП) за серйозні недоліки і призначило В. Я. Чубаря. Водночас ЦК РКП(б) доручив Г. К. Орджо-

¹⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 258.

²⁰ Там же, стор. 401.

нікідзе, а ЦК КП(б)У — Д. З. Мануїльському простежити за виконання настанов партії. І в наступні роки Донбас був в центрі уваги партії. Особливе значення мали рішення XI з'їзду РКП(б) (березень — квітень 1922 р.). З'їзд зобов'язав партійну організацію України і її ЦК і далі боротися за піднесення народного господарства республіки і особливі заходи в Донецького басейну. Д. З. Мануїльський у своєму виступі на з'їзді і особистих бесідах з Володимиром Іллічем приділив значну увагу щокам'яновугільного басейну²¹.

Полум'яний пропагандист і організатор він завжди був в гущі народних мас, роз'яснював чергові завдання, політично виховував трудящих.

Кінець 1922 р. позначився видатними подіями в житті радянського народу. X Всеросійський з'їзд Рад (23 грудня 1922 р.) одностайно схвалив резолюцію про створення СРСР. 30 грудня повноважні делегати радянських соціалістичних республік підписали історичний документ — Договір про об'єднання республік в єдиній державі — Союзі Радянських Соціалістичних Республік, а I з'їзд Рад СРСР, який відбувся того ж дня, затвердив Декларацію і Договір про створення СРСР і обрав Центральний Виконавчий Комітет Союзу РСР.

Нові форми державних зв'язків вироблялися в процесі детального обговорення в національних республіках під керівництвом компартії і ЦК РКП(б). Значну роботу в цьому напрямі провела і партійна організація республіки. Слід зазначити, що в ході обговорення цього питання Д. З. Мануїльський спочатку підтримав ідею Й. В. Сталіна про «автономізацію». Своє ставлення він висловив 17 листопада 1922 р. на сторінках газети «Известия ВЦИК». В спеціальній анкеті щодо нових взаємовідносин між республіками автор статті писав, що «новий період повинен бути періодом автономізації»*. Тільки енергійне втручання Володимира Ілліча застерегло від серйозних помилок у розв'язанні цього питання. В. І. Ленін не тільки викрив хибність проєкту «автономізації» республік, а запропонував нову форму об'єднання незалежних республік в Союзі Радянських Соціалістичних Республік на основі повної рівноправності²².

Безпосередні зустрічі і бесіди Д. З. Мануїльського з Володимиром Іллічем, його принципиальна партійна критика хибності поглядів ідеї автономізації дали можливість Дмитру Захаровичу стати на правильну ленінську позицію і на I з'їзді Рад СРСР голосувати за історичний документ створення єдиної союзної держави — СРСР. Д. З. Мануїльського разом з групою керівних діячів України було обрано до складу ЦВК СРСР.

«Пригадую,— пише в своїх спогадах Г. І. Петровський,— Володимир Ілліч запитав у тов. Мануїльського, яка його думка про автономію України. Мануїльський твердо заявив про неприйнятність цієї пропозиції. Ленін запитав й мою думку... Виявилось, що Ленін просто перевіряв наше ставлення до питання, яке він давно вже продумав для себе як лінію на союз рівноправних радянських республік»²³.

Дмитро Захарович брав активну участь у розробці Конституції СРСР. Комуніст, борець ленінської партії він виконував ряд доручень ЦК РКП(б) та Виконкому Комінтерну. Він був членом ВУЦВК, чле-

²¹ Одиннадцатый съезд РКП(б). Стенографический отчет, М., 1961, стор. 116—117

²² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 36, стор. 548.

* Ця особиста точка зору Мануїльського йшла в розріз з думкою більшості членів ЦК КП(б)У.

²³ «Труд», 5 грудня 1956 р.

ном Політбюро ЦК КП(б)У. На XI з'їзді ВКП(б) його обрали кандидатом, на XII і до XVIII був членом ЦК ВКП(б). Щоб він не робив, він віддавав весь запал своєї душі, енергію, знання. Так було і тоді, коли він працював редактором республіканської газети «Коммунист». Зброєю журналіста допомагав будувати нове життя. Літературна спадщина Мануїльського — це літопис революційного пафосу народу, будівника нової соціалістичної держави. Публіцистична діяльність його чекає на своїх дослідників.

1924 р. 21 січня помер В. І. Ленін. Останню шану біля труни вождя, учителя, друга віддав разом з іншими соратниками Ілліча і Д. З. Мануїльський.

Про ці скорботні дні він розповів в статтях «Збережемо заповіти Леніна», «Біля труни Ілліча», «Ленін і сучасники» та ін. В них безмежна любов трудового народу до вождя, до його ідей, які нині переможно крокують по планеті. «Ми одержали від свого вождя,— писав Дмитро Захарович,— велику спадщину. Зберегти її, збагатити, довести розпочату їм справу до кінця — ось те завдання, яке стоїть перед партією»²⁴. Найкращим вшануванням пам'яті Володимира Ілліча він вважав буде вивчення всіх його праць. «Нехай вся наша партія перетвориться в один інститут по вивченню Леніна», наголошував він в статті «Увічнити Леніна»²⁵.

Наступні роки відкрили нову сторінку в діяльності Д. З. Мануїльського. 1924 р. він перейшов на роботу в Комінтерн²⁶. Близько 20 років він працював над згуртованістю і зміцненням єдності прогресивних сил світу, організації міжнародного антифашистського руху, боровся проти гітлерівського фашизму.

Після розпуску Комінтерну Д. З. Мануїльський працював на відповідальній роботі в апараті ЦК ВКП(б), а згодом в Головному політичному управлінні Радянської Армії. З 1944 і до 1953 Дмитро Захарович працював на Україні міністром закордонних справ УРСР і заступником Голови Ради Міністрів Української РСР, брав активну участь в громадсько-політичному житті, а також вів науково-педагогічну роботу. Ця сторінка його діяльності чекає свого висвітлення.

Д. З. Мануїльський залишив значну літературну спадщину — сотні праць, статей, промов. Це — літопис сучасника ленінської школи. Автор розповідає про переможну ходу ідей Леніна і перетворення їх в життя, про людину нового комуністичного суспільства — полум'яного патріота Батьківщини, гідного продовжувача справи Ілліча.

Дмитро Захарович прийшов в революцію юнаком, понад півстоліття він віддав партії, російському пролетаріату, міжнародному комуністичному і робітничому рухові свій розум, серце, життя.

Батьківщина високо оцінила його заслуги. Він був нагороджений трьома орденами Леніна та іншими орденами і медалями.

Життя більшовика-ленінця стало взірцем для нових поколінь будівників комунізму.

В. П. БУЛКІНА

²⁴ «Коммунист», 24 січня 1942 р.

²⁵ «Коммунист», 20 липня 1923 р.

²⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 648, арк. 66.

Замітки

А. Д. ЯРОШЕНКО
МАЛОВІДОМА СТОРІНКА
БІОГРАФІЇ ІЛЛІЧА

(До історії рефератів, виголошених
В. І. Леніним у Лейпцігу в 1914 р.)

Надаючи великого значення усній пропаганді й агітації, виступам перед масами, В. І. Ленін особисто брав активну участь у цій роботі, був невтомним трибуном пролетарської революції. Неабиякий науковий інтерес мають, зокрема, його реферати з національного питання, виголошені під час перебування в еміграції напередодні першої світової війни. Тоді Володимир Ілліч посилено працював над розробкою та обґрунтуванням марксистської теорії і програми з національного питання. Кілька рефератів про національне питання він виголосив на початку лютого 1914 р. в Лейпцігу, під час своєї нелегальної поїздки до цього міста.

Останнім часом у радянській історичній літературі з'явився ряд ґрунтовних праць, що висвітлюють революційну діяльність В. І. Леніна під час його перебування в еміграції, в тому числі і його виступи з рефератами і доповідями¹. Однак питання про реферати з національного питання, виголошені Володимиром Іллічем у Лейпцігу на початку лютого 1914 р., ще не знайшло належного розкриття. Немає відповідних даних і в матеріалах та біографічній хроніці Повного зібрання творів В. І. Леніна. Єдиною згадкою про ці реферати є таке коротке повідомлення в біохроніці 24-го тома (стор. 554): «Між 21 і 24 січня (3 і 6 лютого) Ленін читає реферат у Лейпцігу на тему «Національне питання». Але не подається ні точної дати рефератів, ні зазначення приміщень, де вони проголошувались, скільки разів і перед ким.

Слід зазначити, що деякі дані про реферати, зачитані В. І. Леніним у Лейпцігу на початку 1914 р., можна знайти у спогадах ветеранів німецького робітничого руху, а також в окремих працях істориків НДР². Проте і тут є чимало нез'ясованих питань, зокрема, нічого не говориться про реферат, виголошений 6 лютого 1914 р. в одному з лейпцігських ресторанів на зборах російських політемігрантів і студентів. Із спогадів ветеранів комуністичного руху в Німеччині, зібраних і опублікованих Інститутом марксизму-ленінізму при ЦК СЄПГ, відомо, що той приїзд

¹ Н. Е. Королев. Ленин и международное рабочее движение 1914—1918 М., 1968; Я. Г. Темкин. Ленин и международная социал-демократия 1914—1917 М., 1968; А. Черненко. В. И. Ленин и закордонні більшовицькі організації, К. 1969; Ленин и международное рабочее движение, М., 1969, та ін.

² Незабываемый Ленин. Воспоминания немецких товарищей, М., 1958, стор. 13—15, 22—24; Фридрих Донат. Ленин в Лейпциге, Лейпциг, 1955, стор. 10—11; Ксавер Штреб. Ленин в Германии, М., 1959, стор. 43—47; путівник «Ленинские памятные места в Лейпциге», Лейпциг, 1969, стор. 5—6, 25—26, 31.

В. І. Леніна в Лейпціг відбувся «на початку лютого 1914 року» і що Ілліч прожив тоді в місті нелегально «кілька днів»³.

У праці німецького історика партії К. Штреба говориться, що В. І. Ленін під час свого перебування в Лейпцігу з 3 по 6 лютого 1914 р. «виступав з рядом доповідей на тему «Національне питання». Одну з цих доповідей він виголосив 4 лютого 1914 р. у «Зібен-Меннерхауз», поблизу Баварського вокзалу»⁴. Таке повідомлення має особливий інтерес, оскільки свідчить не про один, а про кілька виступів В. І. Леніна у Лейпцігу.

У спогадах німецьких комуністів розповідається також і про те, що в той приїзд Володимир Ілліч проживав у російського політемігранта-більшовика В. М. Загорського, який наймав кімнату у Курта Ремера на Елізенштрассе, 45.

В ході збирання матеріалу для дослідження теми «В. І. Ленін і революційний рух на західноукраїнських землях» автору даної замітки вдалося знайти деякі інші джерела, що допомагають докладніше висвітлити історію ленінських рефератів у Лейпцігу, зокрема, реферата, зачитаного 6 лютого 1914 р. У львівській українській буржуазно-ліберальній газеті «Діло» за 17 лютого 1914 р. її лейпцігський кореспондент, якийсь «Ю. Ч.», у замітці «Два виклади про українські справи» розповідає:

«Цими днями мали ми нагоду почути тут два виклади про українські справи: говорив Ленін і Парч. Прошу не дивуватися, що ставимо звисного соціал-демократичного теоретика і вождя російських більшовиків Леніна поруч Парча, ученого географа, професора в липським (так галицька преса називала Лейпціг) університеті. Один і другий заговорили перед липською аудиторією про українське питання і то майже в однім і тім самім часі».

Кореспонденція має ряд цінних свідчень, що проливають світло на важливі подробиці і факти. По-перше, вона повідомляє назву реферата: «Націоналізм і соціал-демократія». У біохроніці 24 тома Повного зібрання творів В. І. Леніна, а також у спогадах і працях німецьких товаришів подається інша назва — «Національне питання». Можливо, даний кореспондент перекутив назву ленінського реферата «Національне питання і соціал-демократія».

По-друге, кореспондент дає точну дату виступу В. І. Леніна — 6 лютого 1914 р. і з цього приводу говорить: «Се (тобто виступ В. І. Леніна.— А. Я.) було ввечері 6 лютого. На другий день рано заговорив звисний учений географ професор Парч».

Наведена цитата допомагає точніше визначити і дату повернення Володимира Ілліча з Лейпціга до Кракова. У біохроніці 24 тома Повного Зібрання творів В. І. Леніна зазначається, що це було 6 лютого 1914 р. Ясно, що тут допущено неточність. Якщо В. І. Ленін ввечері 6 лютого ще виступав з рефератом у Лейпцігу, то він ніяк не міг того ж дня повернутися до Кракова, розташованого більш як за 700 км від Лейпціга.

Очевидно, В. І. Ленін був у Лейпцігу і першу половину дня 7 лютого, коли закінчувався диспут, і тільки надвечір виїхав, прибувши до Кракова не 6, а 8 або 9 лютого 1914 р. Це підтверджує і той факт, що у своєму листі з Кракова до Петербурга в редакцію газети «Путь Правды», датованому 9 лютого 1914 р., В. І. Ленін писав: «Приїхавши тільки що додому після поїздки «в службових справах», я переглянув усі випущені №№№...»⁵.

³ Незабываемый Ленин, стор. 22—24.

⁴ Ксавер Штреб. Назв. праця, стор. 45—46.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 36, стор. 228.

Великий інтерес має також наведений у кореспонденції «Ю. Ч.» виклад змісту згаданого реферата. Як відомо, його текст не зберігся. Тому варто хоч коротко зупинитись на викладі його газетою. Кореспондент свідчить, що цей виступ Ілліча був «характерним», і Ленін зазначив, що «у всесвітній соціальній демократії є дві школи щодо національного питання». Одна з них є «історико-економічна, що вважає творення націй і національного питання наслідком розвитку капіталізму в його першій стадії... Друга школа — це австрійська, або, як її Ленін називає, психологічна, теоретиками якої є Шпрінгер, Реннер і Отто Бауер. Вона вважає націю союзом одиниць, зв'язаних духовними цінностями». Виклавши основні положення національної програми більшовицької партії, В. І. Ленін, «заговорив обширніше про українське питання», зокрема, зазначив, що воно «чимраз сильніше вибивається на перше місце російської політики» і що українці становлять 22% населення Росії при 43% великоросів. Як відомо, у праці «Критичні замітки з національного питання» зазначено, що в Росії було «43% великоросів..., 17% — українців»⁶. Мабуть, процент українського населення указаний в кореспонденції неточний.

На запитання — як має бути розв'язане українське національне питання, В. І. Ленін відповів, що «з перемогою демократії над царатом і українське питання могло би бути порішеним».

Закінчуючи виклад змісту ленінського реферата, кореспондент «Діла» розповів і про те, що В. І. Ленін назвав «недоречним і реакційним змагання за національно-культурну самостійність та боротьбу проти великоруської культури в ім'я самостійної української чи польської культури. А се з тої причини, що нині культури не можна замикаати в тісні національні рамки». Реферат був зачитаний «перед численною аудиторією, зложеною з росіян, вірменів, грузинів, євреїв, українців та інших» і викликав активну дискусію. Свій виклад кореспондент закінчує висновком про те, що виступи В. І. Леніна і буржуазного націоналіста Парча були «два голоси із двох таборів, які між собою нічого спільного не мають».

Так одна з львівських газет розповіла на своїх сторінках західно-українським читачам про важливий політичний виступ В. І. Леніна на захист свободи і прав українського народу, повідомила про той двобій, в який довелося вступити Володимирі Іллічу, щоб викрити підступну пропаганду українських націоналістів, цих вірних агентів і слуг австро-німецького імперіалізму.

Кореспонденція «Два виклади про українські справи» дає підстави для нових пошуків документів і матеріалів про одну з яскравих сторінок життя і революційної діяльності нашого великого вождя і вчителя В. І. Леніна.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 4.

І. Л. ХОМЕНКО
ЛЕНІНСЬКІ ДНІ
НА ЗАКАРПАТТІ
(1924—1938 рр.)

Вся історія визвольного руху на Закарпатті ХХ ст. нерозривно пов'язана з ученням великого Леніна. Різними шляхами проникали сюди праці та ідеї Володимира Ілліча.

1919 р. в періодичній пресі Угорської Радянської Республіки, зокрема російською і українською мовами, були опубліковані десятки творів В. І. Леніна. У Закарпатському краєзнавчому музеї зібрані унікальне

видання творів Володимира Ілліча, наприклад, «Держава і революція», випущена в Берліні 1919 р. українською мовою (її зберігав комуніст Ю. Ю. Балог з с. Давидкове Мукачівського району), книжки з ленінської бібліотеки, надрукованої в Празі видавництвом «Правда» в 1921—1922 рр., видання Мюнхена, Швейцарії, Австрії, Радянського Союзу. Особливий інтерес становлять дешеві ленінські бібліотеки, що в 20—30-х роках виходили в Ленінграді, Москві, Києві, Харкові і подаровані робітничими колективами цих міст комуністам Закарпаття. Останні зберегли дорогі книжки в роки німецько-угорської окупації. Зокрема, І. Мокан з сел. Солотвина, І. Лукач з сел. Буштина, П. Лях з с. Імстичове та багато ін.

З ряду причин комуністи Закарпаття не змогли організувати видання творів Володимира Ілліча, але вони робили все, щоб трудящі краю виховувались у дусі ленінських ідей. Газети «Карпатська правда» (офіційний орган Закарпатського крайкому Компартії Чехословаччини), «Мункаш уйшаг» («Робітнича газета» — орган Закарпатського крайкому, виходив угорською мовою), а пізніше — «Карпатський пролетар» (орган крайового союзу червоних профспілок), «Карпатська іскра» (комуністична газета, виходила в Празі в 1934—1935 рр.), «Працююча молодь» (орган Закарпатського крайкому комсомолу), «Голос життя» (орган бідняцького селянства) та ін., систематично друкували статті і промови В. І. Леніна, тематичні добірки з його творів під рубрикою «Заповіді В. І. Леніна».

Особливу роль у пропаганді ленінської теоретичної спадщини на Закарпатті відіграли «Прилоги», «Читанки» й «Календарі» «Карпатської правди», де друкувалися спогади про вождя, його соратників і сучасників, окремі статті Володимира Ілліча або короткий зміст його праць. Майже в кожному збірнику вміщувалися фотографії Ілліча та присвячені йому вірші російських і українських радянських письменників.

Смерть В. І. Леніна глибоко вразила трудящих Закарпаття. 26 січня 1924 р. російською й угорською мовами вийшов екстрений випуск «Карпатської правди» з короткою біографією Леніна та звернення крайкому КПЧ до трудящих Ужгорода й околиць узяти участь у траурній процесії по місту 27 січня. «Любив і шанував його російський пролетаріат точнісінько так само, як і наш закарпатоукраїнський, угорський чи чеський пролетар, і в критій соломою колибі верховинець, і в берегівській дерев'яній хаті угорець, — однаково тепло говорив про нього», — писала газета. Траурні дні були проведені також у Мукачевому, Береговому, Перечині, Сваляві, Солотвині, Великому Бичкові та інших великих населених пунктах.

Виступаючи на зборах робітників та інтелігенції м. Берегового, присвячених пам'яті В. І. Леніна, секретар партійного комітету Бела Кашеляк сказав: «Ленін помер, але ідеї і дух великого вождя живуть і вічно житимуть у серцях трудящих». Він закликав трудящих наслідувати приклад Радянської Росії та України в боротьбі проти капіталу. Закінчилися збори співом «Інтернаціоналу»¹.

Відповіддю трудящих Закарпаття на ленінський призов стала перемога комуністів на парламентських виборах (16 березня 1924 р.), коли вони одержали близько 40 % усіх голосів (аграрна партія — тільки 15 тис., соціал-демократична і народно-соціалістична — по 20 тис. кожна). В окремих округах комуністи здобули абсолютну більшість голосів. Так, у Свалявському окрузі 5970 з 9410, Перечинському — 5339 з 9010². Від

¹ Закарпатський обласний державний архів (далі — ЗОДА), ф. 13, оп. 1, спр. 453, арк. 15.

² Календар «Карпатської правди» на 1925 р., Ужгород, 1924, стор. 146.

Компартії до парламенту з Закарпаття було послано 6 чол.— 4 депутат і 2 сенатори.

З 1924 р. Ленінські дні на Закарпатті, як і по всій Чехословаччині, стали традиційними. 1925 р. комуністи організували перший ленінський тиждень, під час якого розповсюджували комуністичну пресу і твор В. І. Леніна, залучали в партію передових робітників і селян³. У всіх містах Закарпаття та в більшості великих населених пунктів відбулися збори трудящих, збір коштів на комуністичні газети. 18 січня крайком КПЧ організував в Ужгородському міському театрі збори робітників та трудової інтелігенції, на яких було присутніх понад 300 чол. 21 січня на збори, присвячені пам'яті В. І. Леніна у Береговому прийшло понад 400 чол.⁴.

На другу річницю від дня смерті В. І. Леніна урочисті траурні збори відбулися в усіх містах, робітничих селищах і великих селах. Любов шана трудящих Закарпаття до великого вождя виявилась у тому, що його іменем були названі вулиці: на робітничій околиці Ужгорода — Радванці в селищі солекопів Солотвиному, в сс. Великий Бичків, Теребля, Липча Великі Береги, Великі Лучки, Грушеве та ін.⁵.

За пропозиціями комуністів численні збори трудящих ухвалювали резолюції з вимогою до чехословацького буржуазного уряду негайно припинити випадати проти першої в світі робітничо-селянської держави — СРСР та юридично визнати Радянський Союз, встановивши з ним дружні відносини. Під час Ленінського тижня 1926 р. до лав Комуністичної партії вступило 507 робітників і селян, було створено 13 нових партосередків, на 74 чол. збільшилася кількість передплатників на «Карпатську правду», на 67 — на «Мункаш уйшаг». В 16 населених пунктах вулиці названо іменем Леніна. «Це говорить про те, — зазначала «Мункаш уйшаг», — що Комуністична партія міцніє, незважаючи на переслідування й арешти її керівників, незважаючи на розпуск і заборону її зборів»⁶. Посилаючись на успішне проведення Ленінського тижня, газета «Карпатська правда» зазначала, що ідеї, проголошені Комуністичною партією, пустили глибоке коріння в серця робітників і трудящих селян, і немає такої сили, яка могла б знищити цю партію⁷.

1926 р. за рішенням ЦК КПЧ розпочалися безпосередні контакти комуністичних організацій Закарпаття з партосередками СРСР і, зокрема Радянської України. Комуністи великих промислових центрів Радянського Союзу шефствували над Закарпатською комуністичною організацією. Вони надсилали сюди дружні адреси, різноманітну літературу й підручники російською та українською мовами. Того ж року СРСР відвідала перша велика делегація закарпатських селян, кілька десятків комуністів краю навчалася в Радянському Союзі. Кияни подарували Закарпатській крайовій парторганізації шовковий червоний прапор, що його, як дорогоцінну реліквію, два десятиріччя зберігали старі комуністи Ужгорода й Мукачєвого. Нині прапор — реставрований і експонується в Закарпатському краєзнавчому музеї. Разом з прапором радянські патріоти надіслали тепле послання, де, зокрема, говорилося: «І особливо нам, Київській організації КП(б)У, київському робітництву та селянству близька та боротьба, яку вам, як комуністам, як провідникам трудящих Закарпаття, доводиться втілювати в життя в умовах Чехословацької буржуаз-

³ «Карпатська правда», 25 січня 1925 р.

⁴ ЗОДА, ф. 63, оп. 1, спр. 640, арк. 2—3.

⁵ «Карпатська правда», 26 січня 1926 р.; ЗОДА, ф. 29, оп. 3, спр. 483, арк. 103.

⁶ «Munkásújság», 19 лютого 1926 р.

⁷ «Карпатська правда», 21 лютого 1926 р.

ної республіки. Пам'ятайте, дорогі товариші, що ми тут, на вільних землях Радянської України, пильно стежимо за вашою боротьбою...

Ми розділені не так горами, як політичними кордонами, польськими та чеськими, але зв'язані з вами, дорогі товариші, однією комуністичною ідеологією, однією політичною лінією, що властива всім комуністичним партіям усього світу... Пам'ятайте, що наші серця б'ються в одному темпі з вашими. В своїй визвольній боротьбі ви продовжуєте розпочату нами революцію, ми ж будемо радянську республіку не тільки для себе, а й для вас»⁸.

Відповідаючи на це дружнє послання, делегати 7-ої крайової конференції від імені всіх комуністів Закарпаття заявили: «Клянемося продовжувати боротьбу доти, поки не побачимося з вами у возз'єднаній навіки Радянській Україні — складовій і невід'ємній частині СРСР»⁹.

Лозунгом Ленінського тижня 1927 р. став заклик Компартії Чехословаччини до дальшого згуртування трудящих під прапором ленінізму і до посилення революційної боротьби. Комуністи Закарпаття видали десятки листівок та інших пропагандистських матеріалів, що роз'яснювали окремі положення марксистсько-ленінської теорії, а також висвітлювали досягнення СРСР та Радянської України. В ряді міст і великих населених пунктів відбулися аматорські концерти. Зібрані кошти йшли у фонд комуністичної преси.

Під час Ленінського тижня 1928 р. крайком провів кампанію по прийому в члени партії та залученню нових передплатників на «Карпатську правду», оголосив конкурс на кращого розповсюджувача комуністичних газет. Тоді в партію було прийнято 50 нових членів, 200 трудящих області стали новими передплатниками «Карпатської правди»¹⁰.

В результаті внутрішньої кризи, що її зазнала тоді Компартія Чехословаччини, Ленінські дні у 1928 і 1929 рр. були менш показовими, ніж у попередні роки. Революційне крило КПЧ вело боротьбу за подолання цієї кризи, за більшовизацію партії, за рішучий поворот від опортуністичної пасивності до більшовицької активності. З допомогою товариської критики Компартія Чехословаччини і її Закарпатська крайова організація вийшли з кризи боєздатними¹¹. Це мало величезне значення в зв'язку з новим піднесенням революційного руху в країні, викликаним новим наступом буржуазії на трудящих в період світової економічної кризи 1929—1933 рр. Ленінські дні в Закарпатті перетворилися в дні мобілізації мас на боротьбу за революційний вихід з кризи, на зрив планів імперіалістів організувати «хрестовий похід» проти Радянського Союзу. В зв'язку з розмахом роботи замість Ленінських тижнів стали проводитись Ленінські місячники.

1930 р. Закарпатська організація КПЧ провела перший місячник, охопивши заходами майже всі великі села¹². В агітаційно-пропагандистській роботі велике місце займало викриття наклепів на СРСР, роз'яснення історичного значення успіхів у будівництві соціалізму. Газета «Працююча молодь», наприклад, писала, що Ленін помер, але залишив світовому пролетаріатові свою науку — ленінізм, озброївшись яким, робітники швидкими кроками йдуть уперед. «Слова Леніна втілені в метал, у бетон, у трактори і великі колгоспи. В капіталістичних країнах

⁸ «Карпатська правда», 5 грудня 1926 р.

⁹ Там же.

¹⁰ Звіт про роботу Закарпатського крайкому КПЧ 8-й крайовій конференції, Ужгород, 1928, стор. 13.

¹¹ Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації, т. I, Ужгород, 1968, стор. 126.

¹² «Закарпатська правда», 19 січня 1930 р.

виросли, зміцніли комуністичні партії, що ведуть трудящих по ленінському шляху до переможних боїв»¹³. Трудящі поневоленого краю раділи з успіхи своїх братів і сестер на Радянській Україні, боролися за возз'єднання з ними в єдиній Українській РСР. «Всьому світові відомо,— писав журнал «Коммунистический Интернационал»,— що не лише природні почуття спільності є потягом мас Закарпатської України до їх братів у Радянському Союзі, але насамперед прагнення визволитись від економічних і соціальних злиднів, які є їх долею в Чехословаччині, шляхом революційної боротьби. Політична програма трудящих мас Закарпатської України полягає в приєднанні до Радянської України»¹⁴.

В дні Ленінського місячника 1931 р. на Закарпатті побачили світ невеликі збірники праць В. І. Леніна українською та угорською мовами, віддруковані ротаторним способом у підпільній друкарні (в зв'язку з невеликими розмірами збірників (48—50 стор.). більшість праць друкувалася з скороченнями у вигляді уривків або цитат). Ці невеличкі книжечки були для закарпатських комуністів першими підручниками політграмоти.

Ленінський місячник 1932 р. супроводжувався небувалим в історії Закарпаття вибухом класової боротьби безробітних і безземельних селян, викликаним загостренням економічної кризи, що привела до масового голоду. Місячник проходив під знаком мобілізації сил трудящих на боротьбу за хліб, працю, землю й волю, за соціальне і національне визволення¹⁵. Масові мітинги, голодні походи і демонстрації, розпочаті в січні, не припинялись і в лютому. Всього взимку 1932 р. на Закарпатті відбулось, як зазначала XII крайова партійна конференція, 140 великих демонстрацій, в яких взяло участь близько 60 тис. трудящих¹⁶. На допомогу трудящим Закарпаття прийшов світовий пролетаріат і його організація МОПР, яка надіслала голодуючим десятки вагонів продовольства. В організації допомоги знедоленому краю брали участь відомі діячі культури й антифашисти: Клара Цеткін, Ромен Роллан, Зденек Неєдлі, Людвіг Ренн, Давид Гамільтон та багато інших. Уряд Чехословаччини змушений був вжити термінових заходів до врятування життя десяткам тисяч голодуючих. Це підняло авторитет комуністів.

Перелякана реакція в 1933—1934 рр. посилила терор проти Комуністичної партії, навіть домоглася її заборони. Але, спираючись на підтримку мас, комуністи відбили цю атаку.

1935 р. світова демократична громадськість широко відзначала 65 річчя від дня народження В. І. Леніна. Для комуністів Закарпаття то був день боротьби проти опортуністичних збочень, за чистоту партійних рядів і мобілізацію сил для перемоги в травні на виборах до чехословацького парламенту (тоді вони одержали понад 80 тис. голосів з 310 тис. — 25,8%). Такої кількості голосів не зібрала жодна буржуазна партія¹⁷.

Підготовка і проведення Ленінського місячника в 1936 р. співпала з районними конференціями КПЧ, присвяченими рішенням VII конгресу Комінтерну та підготовці VII з'їзду КПЧ. Місячник проходив під гаслом боротьби за перетворення в життя історичних рішень і постанов VII конгресу про боротьбу з загрозою фашизму і війни на основі тактики єдиного народного фронту.

Комуністам удалося згуртувати під прапором народного фронту основні маси робітників, селян та прогресивної інтелігенції краю. За три місяці (грудень 1935 — лютий 1936 рр.) тільки в дев'яти районних конфе

¹³ «Працююча молодь», 26 січня 1930 р.

¹⁴ «Коммунистический Интернационал», 1930, № 6, стор. 28.

¹⁵ Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації, стор. 178.

¹⁶ Б. Співак. Нариси історії революційної боротьби трудящих Закарпаття в 1930—1946 рр., Львів, 1963, стор. 96.

¹⁷ «Карпатська правда», 26 травня 1935 р.

ренціях селян, роботою яких керували комуністи, брало участь понад 6 тис. чол. з 237 сіл¹⁸.

З іменем Леніна трудящі Закарпаття боролися проти капіталістичного рабства, за соціальне та національне визволення і возз'єднання з Радянською Україною. Висловлюючи прагнення трудового люду, «Карпатська правда» писала: «Ленін живе в серці кожного чесного робітника. Ленін живе в серці кожного селянина-бідняка. Хай живе ленінська держава — оплот миру, свободи, захисник малих народів і соціалізму — Радянський Союз!»¹⁹.

Комуністична преса роз'яснювала значення народного фронту в боротьбі за демократію, проти фашизму і війни. «Гітлер і Муссоліні, — писала «Карпатська правда», — стоять з факелом біля порохової бочки, підпалюють її, щоб виникла пожежа. Проти воєнних планів кривавого фашизму бореться Радянський Союз, демократичні сили людства, пролетаріат. Єдиний фронт, народний фронт — це є авангард боротьби за мир, боротьби проти імперіалістичної війни»²⁰.

«Пам'ять Леніна вшануємо тим, що будемо допомагати республіканській Іспанії і Китаю, тим, що залишимося вірними Радянському Союзові, тим, що зміцнимо Комуністичну партію і зміцнимо народний фронт»²¹.

Трудящі Закарпаття відповіли на заклик комуністів масовим вступом у партію. В дні Ленінського місячника 1938 р. в с. Береги вступило в партію 53 чол., в сс. Дубове і Тячеве-Лази — по 17, в с. Олешник — 15, в м. Берегове — 13, в с. Тернове — 13, в м. Мукачевому — 11, в м. Хусті — 10, в с. Вишкове — 10, у Великому Раковці — 9, в Косине — 8, в Волівці, Терєблї, Рокошині і Тересві — по 7, в с. Гать — 6, в Нижньому Селищі — 5 чол. Загалом у ті дні членами партії стали 291 чол.²².

Минули роки, збулися сподівання трудящих Закарпаття про возз'єднання з матір'ю-Вітчизною, здійснено більшість ленінських заповітів. Закарпаття нині покінчило з наслідками капіталістичного минулого — економічною, політичною і культурною відсталістю, стало в ряди передових областей Радянської України. З 1958 р. на прапорі Закарпатської області гордо виблискує орден Леніна — символ революційних заслуг, бойових і трудових звершень, завойованих трудящими краю.

¹⁸ «Карпатська правда», 8 березня 1936 р.

¹⁹ «Карпатська правда», 24 січня 1937 р.

²⁰ Там же.

²¹ «Карпатська правда», 23 січня 1938 р.

²² «Карпатська правда», 5 лютого 1938 р.

Довертаються до надрукованого

ДО ПИТАННЯ ПРО РОЗВИТОК В. І. ЛЕНІНИМ ВЧЕННЯ ПРО СОЮЗ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ І СЕЛЯНСТВА

Серед опублікованих в «Українському історичному журналі» матеріалів до славного ювілею викликає інтерес стаття Б. П. Ковалевського¹, в якій стисло викладається одне з корінних питань марксистсько-ленінської науки — про союз робітничого класу й селянства. Оскільки основну увагу автор статті приділив висвітленню процесу його зміцнення і дальшого розвитку на сучасному етапі комуністичного будівництва, значення ленінської ідеї для дореволюційного періоду залишилося поза увагою дослідника. З огляду на це необхідно зробити деякі доповнення до виступу Б. П. Ковалевського.

Величезна історична заслуга В. І. Леніна полягає в тому, що він, узагальнивши великий фактичний матеріал про економічні та політичні фактори розвитку ряду країн в період імперіалізму, а також досвід міжнародного комуністичного й робітничого руху та соціалістичного будівництва в нашій країні, творчо розвинув і збагатив марксизм новими положеннями і висновками, підніс його на вищий ступінь. Він перший теоретично обґрунтував історичну роль робітничого класу як передового й послідовного борця проти царизму й капіталізму за революційне перетворення суспільства, за перемогу соціалістичної революції. Але в боротьбі проти своїх класових ворогів пролетаріат повинен згуртувати навколо себе демократичні елементи країни, насамперед селянство, яке кровно зацікавлене в знищенні поміщицького землеволодіння й феодально-кріпосницьких залишків. На основі аналізу соціально-економічного розвитку Росії й міжнародного революційного руху В. І. Ленін в праці «Що таке «друзі народу»...» вперше висунув ідею революційного союзу пролетаріату й селянства як вирішальної сили в боротьбі за знищення царського самодержавства і капіталізму в побудові комуністичного суспільства.

Важливе значення для розгрому ліберальних народників, «легальних марксистів» та інших опортуністів, для всебічного й глибокого економічного обґрунтування ідеї союзу робітничого класу і селянства, ідеї гегемонії пролетаріату в майбутній революції мала книга В. І. Леніна «Розвиток капіталізму в Росії». В ній та інших працях того часу він показав, що внаслідок диференціації селянство за своїм економічним становищем в суспільному виробництві під час капіталізму вже не є однорідним, не виступає суцільною масою як клас — стан феодального суспільства. На селі виникають нові групи — сільська буржуазія (товаровиробники) і сільський пролетаріат (наймані робітники)².

Глибоко проаналізувавши соціально-економічні умови і класову структуру суспільства в Росії, В. І. Ленін дійшов висновку, що союзником пролетаріату в буржуазно-демократичній революції, яка називалася в країні, може бути лише селянство, незважаючи на його неоднорідність і нестійкість.

На відміну від селян в Західній Європі, де вже пройшли буржуазні та буржуазно-демократичні революції, російське селянство стояло напередодні загальнонародного демократичного руху і, отже, було зацікавлене в ліквідації царизму і станових привілеїв поміщиків, прагнуло до знищення кріпосницько-поміщицького землеволодіння. Вождь зазначав, що саме в цьому — основа революційних почуттів й інстинктивного демократизму російського селянства³.

Вирішальну роль у залученні селянства на сторону робітничого класу в боротьбі проти царського самодержавства і капіталізму, в створенні бойового союзу пролетаріату й селянства відігравало правильне, з урахуванням конкретних умов революційної боротьби, розв'язання аграрного питання. На різних етапах революції необхідно було

¹ Б. П. Ковалевський. Ленінське вчення про союз робітничого класу та селянства в дії. — УІЖ, 1969, № 5, стор. 14—23.

² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 141.

³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 219.

висувати такі вимоги, які б сприяли піднесенню активності селянських мас та їх згуртуванню навколо робітничого класу. В. І. Ленін вказував: «Суть справи в тому, що ставлення революційного пролетаріату до тяжби між селянами і поміщиками не може бути в усіх випадках і при всіх умовах однаковим при різних перипетіях російської революції»⁴.

У 1902 р. вождь зазначав, що «у такій «селянській» країні, як Росія, аграрна програма соціалістів природно є головним, якщо не виключним, чином «селянською програмою», програмою, яка визначає ставлення до селянського питання»⁵. В аграрній частині програми партії (затверджена II з'їздом РСДРП) ставилися такі головні завдання: залучити до демократичного руху проти царизму всі селянські маси і широко розгорнути класову боротьбу на селі.

Уже в той час В. І. Ленін підкреслював, що більшовицька партія не обмежиться лише поверненням селянам «відрізків», а вимагатиме конфіскації поміщицьких латифундій і націоналізації усієї землі: «Інша річ — націоналізація землі. Ця вимога (якщо розуміти її в буржуазному, а не в соціалістичному значенні) дійсно «йде далі» за вимогу повернути відрізки, і в принципі ми цілком поділяємо цю вимогу. В певний революційний момент ми не відмовимось, розуміється, її висунути»⁶.

Після селянських виступів 1902 р. В. І. Ленін написав брошуру «До селянської бідноти», в якій у популярній формі виклав платформу соціал-демократів з аграрного питання і на конкретних прикладах показав розгортання класової боротьби на селі. Її успіх, зазначав Володимир Ілліч, залежить від зміцнення союзу пролетаріату і селянства.

Під час першої російської революції В. І. Ленін підкреслював, що партія пролетаріату головним своїм завданням вважає внесення політичної свідомості в середовище селянських мас, створення на селі революційних комітетів для здійснення аграрних перетворень. Коли весною 1905 р. у країні почався масовий селянський рух, вождь у статті «Пролетаріат і селянство» вказував, що робітничий клас здобуває союзника в революційному селянстві, і пропонував переглянути програму партії з аграрного питання, зокрема замінити пункт про повернення «відрізків» вимогою конфіскації всієї землі у поміщиків⁷.

В грудні 1905 р. Таммерфорська конференція РСДРП за пропозицією Володимира Ілліча схвалила курс на конфіскацію всіх державних, церковних, монастирських, удільних, кабінетських та приватновласницьких земель. У резолюції підкреслювалася також необхідність самостійної організації сільського пролетаріату. Конференція висловила побажання вилучити з аграрної програми вимогу повернення викупних платежів, оскільки внаслідок революції вони були ліквідовані самим царським урядом⁸.

В. І. Ленін рішуче боровся проти меншовиків і троцькістів, які заперечували революційні можливості селянського руху, і доводив, що необхідною умовою перемоги буржуазно-демократичної революції є союз робітничого класу і селянства при збереженні керівної ролі пролетаріату.

На IV (Об'єднаному) з'їзді РСДРП (квітень 1906 р.) більшовики проголосили нову аграрну програму РСДРП, в основу якої лягли положення, викладені Володимиром Іллічем у брошурі «Перегляд аграрної програми робітничої партії», — конфіскація усіх церковних, монастирських, удільних, державних, кабінетських і поміщицьких володінь, створення виборних селянських комітетів для остаточного знищення поміщицької влади і розподілу землі; націоналізація всіх земель в разі перемоги революції і встановлення демократичної республіки. Однак меншовикам, завдяки своїй більшості на з'їзді, вдалося протягти до нової програми ідею муніципалізації, тобто передачі поміщицьких маєтків органам місцевого самоврядування. Дрібне, в тому числі й надільне, землеволодіння, згідно з програмою, залишалось без змін. Меншовицька муніципалізація — це вирішення аграрного питання не революційним, а реформістським шляхом. Вона не орієнтувала селянські маси на боротьбу проти царизму, і, по суті, об'єктивно вела до компромісу з поміщиками і кадетами. З приводу цього В. І. Ленін писав: «Селянська аграрна революція без повалення самодержавства, ось найреакційніша ідея меншовиків»⁹.

Після поразки революції 1905—1907 рр. вождь вважав за необхідне глибоко вивчити її уроки, зокрема шляхи єднання робітничого класу з селянством. Він підкреслював: «Наша партія твердо стоїть на тій точці зору, що роль пролетаріату є роль вождів в буржуазно-демократичній революції, що для доведення її до кінця необхідні спільні дії пролетаріату й селянства, що без завоювання політичної влади революційними класами не може бути перемоги»¹⁰.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 202.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 87.

⁶ Там же, стор. 114.

⁷ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 200, 204, 216.

⁸ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 10, стор. 68.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 13, стор. 293.

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 332.

Піклуючись про створення й зміцнення союзу пролетаріату з селянством, В. І. Ленін вів наполегливу боротьбу проти численних дрібнобуржуазних партій, яких революційне піднесення виштовхнуло на поверхню політичного життя, насамперед проти соціалістів-революціонерів (есерів) — епігонів ліберального народництва. «Більшовизм, — писав вождь, — сприйняв і продовжував боротьбу з партією, яка найбільше виражала тенденції дрібнобуржуазної революційності, саме з партією «соціалістів-революціонерів»¹¹. Вона була виразником приватновласницької психології селянства, його інстинктів й традицій. Однак її аграрна програма мала антикріпосницьку спрямованість¹². Називаючи себе соціалістами, есери не мали нічого спільного з соціалізмом і марксизмом, оскільки не розуміли природи суспільного розвитку й законів класової боротьби. Але за есерами йшла значна частина селянства, і тому партія більшовиків на різних етапах боротьби проти царизму укладала з ними різні тимчасові угоди, йшла на компроміси.

Новим кроком у розвитку марксистської теорії аграрного питання стала праця В. І. Леніна «Аграрна програма соціал-демократії в першій російській революції 1905—1907 рр.» (написана в листопаді — грудні 1907 р.). У ній, крім глибокого теоретичного обґрунтування більшовицьких позицій у даному питанні, було піддано всебічній критиці аграрні програми поміщицько-буржуазних і дрібнобуржуазних партій, зокрема есерів, та доведено помилковість і шкідливість меншовицької муніципалізації землі.

Дальшого розвитку і конкретизації аграрне питання дістало у виступах Леніна на Квітневій конференції більшовиків (1917 р.). Тут вождь доводив необхідність проведення негайної і повної націоналізації всієї землі. З метою розв'язання революційної енергії та ініціативи селян, Володимир Ілліч закликав їх негайно розпочати конфіскацію поміщицьких володінь, не чекаючи закону. «Якщо ви будете чекати, — говорив Ленін, — поки закон напишеться, а самі не розвинете революційної енергії, то у вас не буде ні закону, ні землі»¹³.

Під час першої російської і Лютневої революцій селянство на власному досвіді переконалося, що воно досягне визволення лише в тісному союзі з робітничим класом. Таким чином, російський пролетаріат завоював на свою сторону вірного союзника. Це сприяло тому, що він під керівництвом більшовицької партії, очолюваної В. І. Леніном, при підтримці революційних солдатів, матросів та найбіднішого селянства здійснив соціалістичну революцію.

Під час штурму самодержавства в жовтні 1917 р. вождь висунув стратегічний лозунг: «...Разом з біднішим селянством, разом з напівпролетаріатом, разом з усіма експлуатованими, проти капіталізму, в тому числі проти сільських багатіїв, куркулів, спекулянтів»¹⁴.

Після завоювання влади пролетаріатом велике значення для дальшого зміцнення його союзу з селянством мав ленінський Декрет про землю, що проголошував конфіскацію і націоналізацію всіх поміщицьких, церковних, монастирських та інших земель. Внаслідок цього декрету було ліквідовано заборгованість селян царському самодержавству, поміщикам, лихварям, куркулям та щорічні орендні платежі. З літа 1918 р. велику роль у розгортанні соціалістичної революції та здійсненні демократичних перетворень на селі відігравали комітети бідноти.

Восени 1918 р. у результаті заходів Радянської влади стався рішучий переворот в настроях середнього селянства. В той час Комуністична партія здійснила перехід від нейтралізації середняка до союзу з ним. Характеризуючи нову політику партії, В. І. Ленін підкреслював необхідність «уміти досягати угоди з середнім селянином — ні на хвилину не відмовляючись від боротьби з куркулем і міцно спираючись тільки на бідноту...»¹⁵. Ці ленінські настанови знайшли втілення в Програмі партії, яка була затверджена VIII з'їздом РКП(б) в березні 1919 р. Вождь так оцінював значення союзу з середняком: «В цьому союзі — вся головна сила і опора Радянської влади, в цьому союзі — запорука того, що справа соціалістичного перетворення, справа перемоги над капіталом, справа усунення всякої експлуатації буде доведена нами до переможного кінця»¹⁶.

Для розвитку і зміцнення зв'язків пролетаріату з середнім селянством в країні було створено всі умови: встановлено диктатуру пролетаріату, яка захищала його інтереси, ліквідовано залишки кріпосництва і феодально-поміщицького землеволодіння, підірвано економічні й політичні позиції куркульства. Радянська влада подавала сільським трударям, всіляку допомогу. Бойовий союз робітничого класу з середнім селянством забезпечив дальше зміцнення позицій диктатури пролетаріату на селі і відіграв важливу роль у розгромі внутрішньої й зовнішньої контрреволюції, а також

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 15.

¹² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 227.

¹³ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 247.

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 270.

¹⁵ Там же, стор. 168.

¹⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 215.

в успішному вирішенні завдань соціалістичного будівництва. В період воєнної інтервенції і громадянської війни (1918—1920 рр.) держава селянам давала землю і захищала їх від поміщиків та куркулів, а робітники одержували від селян продовольство і сировину. Володимир Ілліч вказував: «...Якщо воєнний союз між пролетаріатом і селянством став — і не міг не стати — першою формою їх міцного союзу, то він не міг би держатися і кілька тижнів без певного економічного союзу названих класів»¹⁷.

Після закінчення громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції в інтересах дальшого згуртування робітничого класу і селянства Х з'їзд РКП(б) (1921 р.), за пропозицією В. І. Леніна, прийняв рішення про перехід від політики воєнного комунізму до нової економічної політики, про заміну продрозверстки продподатком. Виступаючи 5 липня 1921 р. на III конгресі Комінтерну з доповіддю про тактику партії, В. І. Ленін говорив: «Від воєнного союзу ми повинні перейти до економічного, і теоретично єдиною основою останнього може бути запровадження натурального податку».¹⁸ Проте для успішного будівництва основ соціалізму необхідними стали не тільки торгові форми змички між містом і селом. Великою перешкодою на шляху дальшого руху нашої країни до соціалізму була наявність дрібних селянських господарств. Ще на I Всеросійському з'їзді селянських депутатів В. І. Ленін у промові з аграрного питання вказував: «...По-старому господарювати не можна. Якщо ми будемо сидіти по-старому в дрібних господарствах, хоч і вільними громадянами на вільній землі, нам все одно загрожує неминуча загибель»¹⁹. Вождь поставив перед партією і народом завдання створити велику індустрію і на її основі поступово залучити селянські маси до соціалістичних методів господарювання. В ряді своїх праць — «Чергові завдання Радянської влади», «Про кооперацію», «Про нашу революцію», «Як нам реорганізувати Робсільінспекцію?», «Краще менше, та краще» Володимир Ілліч розробив геніальний план кооперування селянства. В статті «Як нам реорганізувати Робсільінспекцію?» він писав: «...Кінець кінцем доля нашої республіки залежатиме від того, чи піде селянська маса з робітничим класом, зберігаючи вірність союзів з ним, чи вона дасть «непманам», тобто новій буржуазії, роз'єднати себе з робітниками, розколоти себе з ними»²⁰. Підкреслюючи вирішальне значення дальшого зміцнення союзу робітників і селян для будівництва соціалізму в нашій країні, В. І. Ленін в «Плані брошури «Про продовольчий податок» відзначав, що цей союз є альфа і омега Радянської влади²¹.

Ленінський кооперативний план залучення селян до соціалізму озброїв КПРС теоретично й практично в її боротьбі за здійснення колективізації сільського господарства. Він став основою неухильного зміцнення і розвитку союзу робітничого класу і трудового селянства, успішного будівництва комуністичного суспільства в СРСР.

І. М. БОНДАРЕНКО

¹⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 420.

¹⁸ Там же, стор. 452—453.

¹⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 453.

²⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 428.

²¹ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 292.

Б. О. ТИХОМИРОВ
Про боротьбу В. І. Леніна
з опортунізмом у питаннях
господарського і державного
будівництва
(1920—1923 рр.)

оп. 5, од. зб. 74; оп. 13, од. зб. 23, 52; ф. 1—1, оп. 1—13, од. зб. 73; ф. 26, оп. 1, од. зб. 320), МК і ММК КПРС (ф. 31, копія), оп. 1, од. зб. 85), Ворошиловградського обкому партії (ф. 2, в'язка 12, № 362; ф. 7, оп. 1, в'язка 1, спр. 1; ф. 101, оп. 1, в'язка 1, спр. 1).

Як в дожовтневий, так і в наступний період В. І. Ленін вів уперту й рішучу боротьбу з опортуністичними поглядами на перспективи соціалістичної революції і побудову соціалізму в нашій країні. У цій боротьбі Володимир Ілліч розбив антимарксистські погляди каутськіанців, меншовиків, троцькістів, бухарінців та інших ренегатів і запроданців революційного робітничого руху, які заперечували можливість перемоги соціалізму в одній країні, і накреслив чіткий план соціалістичного будівництва в СРСР.

Важливе місце в ленінських планах займали: неп, який повинен був привести економічну політику Радянської держави у відповідність з соціально-економічним ладом тодішньої Росії і був розрахований на поступове витіснення капіталістичних елементів і перемогу соціалістичного ладу; принципи управління народним господарством, засновані на демократичному централізмі; проблема використання буржуазних спеціалістів у соціалістичному господарюванні, питання державного і національно-державного будівництва. По цих, як і по багатьох інших питаннях будівництва соціалізму, Комуністичною партією велась гостра боротьба з троцькістами, бухарінцями, «децистами», націонал-ухильниками та іншими фракціонерами.

Складною проблемою в діяльності партії і радянського народу було державне будівництво, зокрема удосконалення держапарату Радянської республіки. Найголовнішим засобом його скорочення і здешевлення В. І. Ленін вважав створення контролю-перевірочної системи пролетарської держави. Партія і Радянський уряд докладали всіх зусиль, щоб у центрі уваги цієї системи стояли питання боротьби з бюрократизмом, з усякого роду порушеннями радянських норм життя. Та незважаючи на це, фракціонери всередині партії шляхом фальсифікації фактів заявляли, що ні ЦК партії, ні Радянський уряд не ведуть рішучої боротьби з цим злом.

В. І. Ленін у своїх виступах наприкінці 1920 р. і на початку 1921 р. нещадно викривав наклепницькі вигадки опозиціонерів¹. Він розкрив причину відродження в радянській системі бюрократизму, що кривиться головним чином не в роботі окремих комуністів, які перебувають при владі, а в об'єктивних умовах, в яких розвивалась молода Радянська республіка².

Признавши здоровим у опозиції (Максимовський, Шляпников, Розанов та ін.) сам факт постановки даного питання, В. І. Ленін разом з тим піддав опозиціонерів різкій критиці за легковажний підхід до нього.

У своїх випадках проти ЦК РКП(б) і РНК фракціонери часто прикривались правом «свободи критики». Свобода критики, говорив В. І. Ленін, прекрасна річ, але «якщо свобода критики означає свободу захисту капіталізму, то ми її роздаємо... Свобода критики проголошена, але треба подумати про зміст критики. І тут доводиться визнати дещо сумне, що змісту критики не видно»³.

І дійсно. Критика опортуністів була безпідставною. Максимовський, наприклад, звинувачуючи ЦК РКП(б), ВЦВК та РНК в надмірному захопленні «вермішельними справами»*, які породжували ніби бюрократизм, заперечував право центральних органів партії і Радянської влади проводити державні призначення⁴, чинячи опір

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 364—382; 389—391; т. 32, стор. 42—46, 383—399.

² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 377.

³ Там же, стор. 381.

* Під цим фракціонери розуміли право центральних органів партії і Радянської влади проводити різні державні призначення.

⁴ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 42, стор. 166—168.

безумовному підкоренню нижчих органів вищим. На ділі така «критика» означала скриту вимогу фракціонерів відмовитися від головних лєнінських принципів у роботі партійних і радянських органів — демократичного централізму і керівної ролі РКП(б) в радянському будівництві.

Викриваючи опозиціонерів, які виступали проти партійного керівництва державним будівництвом, В. І. Ленін підкреслював, що доки Комуністична партія залишається керівною, доти ця партія буде вирішувати всі питання про різні призначення. Комуністи не допустять, щоб найважливіші державні призначення робила не керівна партія⁵.

Безпідставними були нападки на ЦК РКП(б) з боку одного із лідерів «робітничої опозиції» Шляпникова, який пропонував поспішно одним ударом покінути з бюрократизмом раз і назавжди. Викриваючи такий псевдореволюційний підхід до вирішення складної проблеми, В. І. Ленін указував: «З бюрократизмом ми будемо боротись довгі роки, і, хто думає інакше, той шарлатанствує і демагогує, бо, для того, щоб побороти бюрократизм, потрібні сотні заходів, потрібна поголовна письменність, поголовна культурність, поголовна участь у Робітничо-селянській інспекції»⁶.

В період профспілкової дискусії (грудень 1920—березень 1921 рр.), коли партія в мирних умовах соціалістичного будівництва брала курс на розгортання робітничої демократії, Троцький, спираючись на підтримку Бухаріна та інших опозиціонерів, своєю пресловутою ідеєю «удержавлення» профспілок намагався нав'язати бюрократичні методи роботи державним і громадським організаціям. Причому виправдання воєнно-бюрократичних методів роботи державних і громадських організацій Троцький шукав у висловлюваннях В. І. Леніна про політику «воєнного комунізму». Намагаючись знайти протиріччя в лєнінській лінії ЦК РКП(б) щодо боротьби з бюрократизмом у 1920—1921 рр., він не відрізняв таких історичних періодів, як не в «воєнний комунізм». Ці ж погляди Троцький відстоював і на X з'їзді партії⁷.

В. І. Ленін у своїх виступах і працях, що стосувалися профспілкової дискусії, — «Про профспілки, про поточний момент і про помилки Троцького» (1920 р.), «Ще раз про профспілки, про поточний момент і про помилки Троцького і Бухаріна» (1921 р.), «Криза партії» (1921 р.) піддав суворій критиці платформу Троцького, «буфер» Бухаріна та інші фракції. Партія взяла на озброєння ідеї лєнінської платформи «десяти», які не залишили каменя на камені від троцькістської ідеї бюрократизації державних і громадських організацій.

В. І. Ленін приділяв багато уваги роботі РСІ. Цей орган, створений на початку 1920 р., хоч і мало, за словами В. І. Леніна, проявив себе, як школа для підготовки до управління державою, все ж був саме тією галуззю, в якій «не завадило б попрацювати і здобути корисні уроки товаришам, які, дійсно, хочуть прискорити справу боротьби з бюрократизмом»⁸. В. І. Ленін підкреслював, що для викорінення бюрократизму треба усунути з державного апарату сотні тисяч буржуазних бюрократів і замінити їх сотнями тисяч і мільйонами трудящих, які пройшли школу Робітничо-селянської інспекції і навчилися управляти державою⁹. РСІ була тим важливим ключем, заволідівши яким партія могла вирішувати дуже складне завдання по ліквідації бюрократизму в радянських установах.

Згодом, працюючи над удосконаленням контрольно-перевірочних органів пролетарської держави, В. І. Ленін в своїх останніх працях «Як нам реорганізувати Робсельінспекцію», «Краще менше, та краще» розробив план створення більш дієвого контрольного органу — ЦКК—РСІ, на основі об'єднання центральних контрольних органів партії і Радянської держави. В результаті об'єднання з ЦКК РКП, НК РСІ, продовжуючи організаційно входити в систему державного управління, разом з тим ставав складовою частиною одного з вищих центральних органів партії. Таке об'єднання забезпечувало дійсно всеохоплююче керівництво Комуністичної партії у системі державних органів, партійний вплив на весь радянський апарат. Лєнінська ідея про створення єдиного партійно-державного контролю була спрямована проти Троцького та інших опозиціонерів, які не визнавали організуючої ролі партії в соціалістичному будівництві і хотіли обмежити її функції в системі диктатури пролетаріату виробленням політичного курсу і агітаційно-пропагандистською діяльністю¹⁰.

XII з'їзд РКП(б) (17—25.IV 1923 р.), поклавши в основу вказівки В. І. Леніна, визнав необхідним підвищити керівну роль партії у всіх сферах діяльності держави і прийняв рішення про створення ЦКК—РСІ. У постанові з'їзду вказувалося: «Органами, які спеціально займатимуться вирішенням завдань реорганізації державного апарату на нових засадах... повинні бути РСІ і ЦКК РКП, організаційно зв'язані

⁵ Див. В. І. Ленін, ПСС, т. 42, стор. 166.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 46.

⁷ Десятий съезд РКП(б). Стенографический отчет, М., 1963, стор. 390—391.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 390.

⁹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 389.

¹⁰ Двенадцатый съезд РКП(б). Стенографический отчет, М., 1968, стор. 817.

між собою на основі виконання покладеного на них завдання удосконалення апарату»¹¹.

Розгромивши різні опортуністичні погляди з питань створення системи партійно-державного контролю, Комуністична партія на чолі з В. І. Леніним найшла дійовий засіб підвищення практичної значущості контрольно-перевірочної діяльності і використання її для зміцнення партії, покращання державного і господарчого апарату використання її як могутнього фактору будівництва соціалізму.

¹¹ Дванадцятий съезд РКП(б), стор. 698—699.

В. Є. МИХАЙЛОВ

3 історії боротьби проти опортунізму між XIV і XVI з'їздами партії

Дніпропетровського (ф. 7, оп. 1, од. зб. 112099), Одеського (ф. 7, оп. 1, од. зб. 1658) обкомів партії, а також друковані праці по темі, зокрема монографію Ф. Шерстюка «Партійне будівництво на Україні в 1926—1929 рр.» (К. 1960), матеріали періодичної преси.

XIV з'їзд ВКП(б), керуючись ленінською вказівкою про можливість побудови соціалізму в нашій країні, взяв курс на побудову фундаменту соціалістичної економіки. Проти цього курсу виступила троцькістсько-зінов'ївська опозиція, яка поширювала капітулянтські ідеї і підривала віру трудящих в реальність планів партії.

Враховуючи ленінські вказівки про додержання ідейної єдності партії, XIV з'їзд висунув як одне з головних завдань — широку виховну роботу по подоланню опортуністичних перекуреннь ленінізму. Необхідно було озброїти партію і всіх трудящих науковою програмою побудови соціалізму. Велика роль у цій справі відводилась партійному навчанню комуністів. Партійні організації України розгорнули велику роботу в цьому напрямі. З кожним роком зростала мережа партійної освіти, в неї втягувалось все більше число комуністів. Якщо у 1925/26 навчальному році у 3673 школах навчалось політграмоті 54% комуністів України, то у 1926/27 р.— 62%, а в 1927/28 р.— 66,8%. Школи політграмоти були в той час основною формою політичної освіти комуністів. Особлива увага приділялась вивченню матеріалів з'їздів, конференцій, пленумів і постанов, які пропагували політику партії, викривали опортуністичну суть антипартійних течій. Наприклад, в Одеській парторганізації 4696 комуністів вивчали матеріали X з'їзду КП(б)У і XV з'їзду ВКП(б) в системі партосвіти. Для тих, хто не був охоплений цією формою навчання, було організовано 165 гуртків, в яких підвищувало свій рівень 4100 комуністів. Всього матеріали з'їздів вивчало 8796 комуністів, або 76,6% членів парторганізації. Глибоке вивчення матеріалів з'їздів сприяло усвідомленню рядовими членами партії правильності лінії партії і поверненню в її ряди значної частини комуністів, які раніше підтримували опозицію.

Поряд з цим практикувались і другі форми ідеологічного впливу на рядових членів опозиції. Наприклад, в партосередку взуттєвої фабрики м. Дніпропетровська деякі комуністи проводили з опозиціонерами бесіди, давали певні матеріали для читання. Крім того були вжиті заходи по залученню опозиціонерів до партійного навчання.

Внаслідок проведеної роботи люди, які випадково піддалися троцькістській ідеології, стали відходити від опозиції.

Оскільки протиріччя між партією і опозицією з тактичних переросли в програмні і троцькістська опозиція не припиняла своєї фракційної антипартійної діяльності, партійні організації України посилили заходи організаційного впливу. Якщо за перше півріччя 1927 р. Контрольними комісіями КП(б)У було притягнуто до відповідальності 37 опозиціонерів, то з 1 липня по 1 листопада 1927 р.— 320. Після XV з'їзду кількість таких заходів збільшилась. Так з 15 листопада по 27 лютого 1928 р. в КП(б)У було притягнуто до відповідальності 564 опозиціонера, з яких 64% було виключено з партії.

Непримиренність до опортуністичних поглядів у В. І. Леніна поєднувалась з винятковим терпінням до тих, хто помилявся. Контрольні комісії враховували, що рядовим комуністам було трудніше розібратися в питаннях внутріпартійної боротьби, тому вони диференційовано підходили до накладення стягнень на рядових членів опозиції. Багато з таких комуністів, визнавши свої помилки, подавали заяви з проханням поновити їх у партії.

Центральна Контрольна комісія КП(б)У враховувала цю обставину і значну

частину робітників, що апелювали, поновлювала в партії. Так з числа виключених місцевими контрольними комісіями ЦКК поновила в партії — 40,5% робітників, а з числа службовців — 4%.

Велике значення в ідейному зміцненні партії мала загальнопартійна дискусія восени 1927 р.

Враховуючи, що опозиція своїми нескінченними нападками на генеральну лінію партії дезорієнтувала деяку частину комуністів, жовтневий (1927 р.) об'єднаний Пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) прийняв рішення про проведення загальнопартійної дискусії напередодні XV з'їзду. З 30 жовтня почав виходити «Дискусійний листок», в якому вміщувались тези ЦК до з'їзду і контртези троцькістської опозиції.

В той час, коли в Тезах ЦК була накреслена велична програма соціалістичного будівництва, контртези опозиції представляли собою не що інше, як убогий наклеп на політику партії. Виступаючи на XII окружній Харківській партконференції, В. Я. Чубар піддав різкій критиці контртези троцькістської опозиції, зокрема їх твердження про уповільнений розвиток промисловості. Випуск промислової продукції у відбудовний період в СРСР збільшувався щороку на 40—50%, а в 1926/27 р. майже на 20%. Звинувачуючи партію в недооцінці електрифікації країни, Троцький, будучи головою Головелектро, в той час виступав проти будівництва Дніпрогесу.

Твердження опозиції, що партія не турбується про покращення становища робітничого класу, також не відповідало дійсності. Так, заробітна плата робітників за 1926 і 1927 рр. на Україні зростає з 26 до 35 крб. за довоєнним курсом. Допомога по безробіттю збільшилась в 2 рази і складала 28 млн. крб. в рік, а затрати на житлове будівництво у містах досягли 90 млн. крб. Були викриті також провокаційні випадки опозиції про неправильну політику партії на селі. Зокрема, виявилися безпідставними дорікання опозиції, що бідноті не подається допомога з боку держави. Троцькістська опозиція зводила наклеп, звинувачуючи ЦК, що в партії відсутня внутріпартійна демократія, що з неї виходять кращі робітники і партію захльостують дрібнобуржуазні елементи. Тимчасом факти говорили про інше.

Під час перевиборів партійних органів на Україні восени 1927 р. окружні комітети були оновлені на 55%, бюро осередків — на 52%, а бюро цехових секцій — на 51%. З 1 липня 1925 р. по 1 липня 1927 р. Українська парторганізація виросла на 42% і налічувала в своїх рядах 177 тис. членів і кандидатів партії, серед яких 71,2% складали робітники. Підсумки загальнопартійної дискусії були плачевні для троцькістсько-зінов'ївської опозиції. В Українській парторганізації з 147 970 комуністів за лінію ЦК голосувало 146 774, проти — 741, або 0,5%. Навіть там, де опозиція мала деякий вплив, зокрема в Києві та Одесі, їй не вдалось зібрати значного числа голосів. У Київській окружній парторганізації з 9 157 комуністів лише 177 голосували проти лінії ЦК і 101 утримався. В Одеській з 7865 комуністів голосували проти 72 і 33 утримались.

Велике значення в боротьбі проти опортуністичних елементів мало поліпшення соціального складу партії. В. І. Ленін вказував, що найбільш надійною гарантією проти проникнення в її ряди нестійких елементів є насамперед пролетарський склад самої партії. За чотири роки (1926—1929) в КП(б)У було прийнято 147 612 нових членів. Більшість з них становили кадрові робітники, кращі виробничники. Внаслідок цього соціальний склад КП(б)У значно поліпшився, що відіграло важливу роль у боротьбі з опортуністичними течіями. Якщо на 1 січня 1926 р. в складі КП(б)У налічувалось: робітників — 68,3%, селян — 20,2%, службовців та інших — 11,5%, то на 1 липня 1930 р. робітників — 73,9%, селян — 16,7%, службовців та інших — 9,4%.

В. І. Ленін неодноразово звертав увагу на необхідність зміцнення партії шляхом чистки, вважаючи її важливим засобом проти антипартійних елементів. У 1920 р. в тезах до II конгресу Комінтерну В. І. Ленін писав, що комуністичні партії тих країн, де комуністи ведуть свою роботу легально, повинні проводити періодичні чистки (перереєстрації) особового складу партійних організацій, щоб систематично очищати партію від дрібнобуржуазних елементів, які неминуче примазуються до неї¹.

Поряд з повсякденною роботою Контрольних комісій КП(б)У по організаційному зміцненню партії, в період між XIV і XVI з'їздами була проведена в 1926 р. часткова перевірка сільських парторганізацій, всесоюзний партійний перепис в 1927 р., перевірка кандидатського складу радянських і вузівських осередків у 1928 р.

Особливо важливе значення у боротьбі з опортуністичними елементами відіграла генеральна чистка партії, яка проводилась в 1929 р., внаслідок якої із складу КП(б)У було виключено 24 204 чол. і на 34 483 накладені партійні стягнення.

Перетворення в життя ленінських принципів боротьби з опортунізмом у практичній діяльності КП(б)У сприяло розгрома троцькістських, правих опортуністів, націонал-ухильників та інших антипартійних течій і груп і стало вирішальною передумовою успішного здійснення планів соціалістичного будівництва.

¹ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 41, стор. 209.

На допомогу викладачу історії

ЛЕНІНСЬКА ТЕМА В ШКІЛЬНОМУ ВИКЛАДАННІ ІСТОРІЇ

Вивчення життя й діяльності В. І. Леніна, боротьби КПРС і радянського народу, народів соціалістичних країн, світового комуністичного руху за виконання ленінських настанов — невід'ємна складова частина комуністичного виховання підростаючого покоління в школі. Учням прищеплюється вірність ленінським заповітам, комуністична переконаність і радянський патріотизм, непримиренність до капіталізму й буржуазної ідеології. Школярі виховуються в дусі дружби й інтернаціональної солідарності з народами соціалістичних країн, з усіма народами, які борються за своє соціальне й національне визволення, за демократію, мир і соціалізм. «Вся наша молодь повинна знати вчення Леніна, уміти жити й боротися по-ленінськи»¹, — так Центральний Комітет КПРС охарактеризував основне завдання комуністичного виховання.

Переходячи з класу в клас, діти в міру свого розвитку ніби піднімаються вгору сходами знань про Леніна та про його справу. Починаючи з простої, зрозумілої навіть першокласнику, розповіді про дитинство і юність Володі Ульянова, з читання коротеньких оповідань про полум'яного борця за свободу і щастя трудящих, школа, невпинно розширюючи кругозір учня, поступово домагається якнайглибшого й найрізноманітнішого осягання учнем життя великої людини.

49 млн. — така «вмісткість» шкільної аудиторії, що на 57 мовах народів СРСР вслухається в слова про вождя всіх трудящих. Не перебільшуючи можна твердити, що саме призначені дітям та юнацтву книги про В. І. Леніна й ленінців виходять найбільшими тиражами і мають найширше розповсюдження.

У переважної більшості дітей уже в дошкільному віці починає складатися уявлення про В. І. Леніна як про людину, що жила й працювала для трудового народу. Запас відомостей про великого вождя в учнів сільських шкіл майже не відрізняється від знань маленьких городян.

Ленінська тема проходить крізь усі початкові класи, охоплює за рекомендацією, даною ще Н. К. Крупською, все життя вождя. Девізом для передових учителів є слова Надії Костянтинівни: «Якомога менше лозунгів, якнайбільше простих, зрозумілих розповідей»². До кінця III класу, коли, по суті, завершується початкове навчання, школярі володіють певною сумою знань про те, де й коли народився В. І. Ленін, за що він боровся, чому називаємо його вождем трудящих.

З четвертого й до останнього класу включно школярі вивчають історію, а у випускному — ще й суспільствознавство. Можна виділити чотири основні, тісно пов'язані між собою напрями розкриття ленінської теми в шкільному викладанні історії.

¹ О 50-летиі ВЛКСМ и задачах коммунистического воспитания молодежи. Постановление Центрального Комитета КПСС, М., 1968, стор. 6.

² Н. К. Крупская. Педагогические сочинения, М., 1959, т. 3, стор. 709.

1. Вивчення життя й діяльності В. І. Леніна — великого продовжувача революційного вчення К. Маркса й Ф. Енгельса; 2. Розкриття учням (у відповідності до змісту програми й підручників) найважливіших ідей марксизму-ленінізму про суспільний розвиток, формування у школярів основ матеріалістичного розуміння історії; 3. Різноманітне й глибоке висвітлення життєвого подвигу соратників та послідовників В. І. Леніна — видатних діячів КПРС й міжнародного комуністичного руху, героїчних революційних, бойових і трудових традицій Комуністичної партії, комсомолу, всього радянського народу, боротьби комуністів планети за втілення в життя ленінських настанов; 4. Організація по силі старшокласників практичної діяльності, що відповідає специфіці історичних знань: участь у невеликих пошукових дослідженнях (переважно краєзнавчого характеру), підготовка рефератів, участь в учнівських теоретичних конференціях, створення шкільних ленінських музеїв, виступи учнів з лекціями, доповідями, повідомленнями для молодших школярів, населення і т. д.

Розглянемо реалізацію цих напрямів у школі. В IV класі учень уперше знайомиться з навчальною книгою з історії Батьківщини. Тут значне місце займають оповіді про визвольну боротьбу пролетаріату Росії, про епізоди революційної діяльності Володимира Ілліча й партії комуністів, про виконання ленінських заповітів.

У V—VII класах викладається історія докапіталістичної доби. Вивчаючи конкретно-історичний матеріал, викладений з марксистсько-ленінських позицій, учні готуються до усвідомленого засвоєння в подальшому найважливіших положень ленінської теоретичної спадщини.

Велика увага в V—VII, як і в наступних класах, приділяється тому, щоб в учнів розвивався класовий підхід до явищ суспільного життя, виховувалася ненависть до пригноблювачів та співчуття до класової боротьби пригноблених. Учні починають пізнавати закономірності виникнення й розвитку суспільних явищ, навчаються «дивитись на кожне питання з точки зору того, як певне явище в історії виникло, які головні етапи в своєму розвитку це явище проходило, і з точки зору цього його розвитку дивитись, чим дана річ стала тепер»³.

Учителі знайомлять учнів з деякими положеннями праць В. І. Леніна. Зокрема, пояснюють ленінські оцінки визвольних рухів та їх провідників (Спартак, Степан Разін). При цьому враховуються пізнавальні можливості школярів і застосовуються лише ті тексти, розуміння яких можливе при досягнутому учнями рівні знань.

У VIII класі починається вивчення життя й діяльності К. Маркса й Ф. Енгельса. «Маніфест Комуністичної партії» — перший з творів марксистсько-ленінської думки, з яким учні частково ознайомлюються шляхом самостійного вивчення, що відбувається, звичайно, під керівництвом педагога. Зрозуміння наукового й революційного подвигу великих учителів пролетаріату, «...з'ясування всесвітньо-історичної ролі пролетаріату, як будівника соціалістичного суспільства»⁴, — все це служить фундаментом подальшої роботи по ознайомленню учнів з життям і діяльністю Володимира Ілліча, ідеями ленінізму.

Розповідаючи про юність вождя та початок його революційної діяльності, вчителі зазначають, що глибоке знання історії, пильна увага до визвольної боротьби далекого й недавнього минулого яскраво виявились у В. І. Леніна ще в юності. Він і його товариші дуже цікавилися повстаннями Разіна й Пугачова, висловлювали симпатії Лінкольну й

³ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 421.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 521.

його революційним генералам, які боролися проти рабства негрів у південних штатах Америки. «Особливо сильним був Володимир Ілліч в історії»⁵,— ці слова належать товаришам Володимира Ульянова по Симбірській гімназії.

Ознайомлення з марксистською літературою, оволодіння теорією марксизму відіграло вирішальну роль у формуванні поглядів Володимира Ілліча. «Гідне подиву вміння володіти зброєю Маркса»⁶,— так Г. М. Кржижановський характеризував враження петербурзьких марксистів від першого знайомства з В. І. Леніним.

Вивчення вітчизняної історії XIX ст. у VIII класі дає можливість показати, як В. І. Ленін застосовував марксистське вчення до аналізу історичних явищ: російського визвольного руху, буржуазних реформ 60—70 років XIX ст.

Курси історії IX—X класів містять найважливіші положення марксизму-ленінізму, етапи життя й діяльності великого вождя, показують боротьбу народів за втілення ленінських ідей. Учителі роз'яснюють, що ленінізм — це марксизм нової історичної епохи — епохи імперіалізму й пролетарських революцій, епохи краху колоніалізму й перемоги національно-визвольних війн, епохи переходу людства від капіталізму до соціалізму й будівництва комуністичного суспільства. Це — вічно живе джерело революційної думки й революційного діяння. Найретельніша увага приділяється ленінським положенням про імперіалізм, як останню стадію капіталізму; про партію нового типу; необхідності принципіальної боротьби проти опортунізму правого й «лівого» ревізіонізму; про соціалістичну революцію, диктатуру пролетаріату в її різних формах, соціалістичну демократію, союз робітничого класу з селянством і всіма трудящими; про національне й аграрне питання; про шляхи побудови соціалізму; захист соціалістичної Вітчизни; міжнародну солідарність комуністів і всіх трудящих у боротьбі проти імперіалізму й реакції.

Учні усвідомлюють, що ленінське ідейне багатство є надійною зброєю нашої партії, світового революційного визвольного руху. Три російські революції, видатна роль ленінської партії, її вождя у визначенні марксистської тактики, перспектив суспільного розвитку, в революційних зверненнях — такими є кардинальні питання курсу історії СРСР XX ст. Збагнувши факти, учні ясно усвідомлюють, що Росія стала центром міжнародного робітничого руху, що «...ніде у світі не вдалося ще робітничому класові розгорнути таку революційну енергію, як у Росії»⁷.

Викладаючи історію боротьби за створення партії нового типу, за перемогу соціалістичної революції й закріплення її успіхів, учителі показують Володимира Ілліча як великого революціонера, доводять, що «життя Леніна — подвиг. Це — життя, яке пройшло в творчій роботі думки і безустанній революційній дії, в ідейних і політичних битвах Ленін втілює в собі найвидатніші риси пролетарського революціонера: могутній розум, усе долаючи волю, священну ненависть до рабства, гноблення, революційну пристрасть, послідовний інтернаціоналізм, безмежну віру в творчі сили мас, величезний організаторський геній. Життя й діяльність Леніна злилися з боротьбою робітничого класу Комуністичної партії»⁸.

⁵ Молодые годы В. И. Ульянова. По воспоминаниям современников и документам, М., 1960, стор. 222.

⁶ Г. М. Кржижановский. Великий Ленин, М., 1968, стор. 27.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 59.

⁸ До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1970, стор. 4.

Положення ленінського вчення підкріплюються фактичним матеріалом як історії вітчизняної, так і зарубіжних країн. Так, сутність, закономірності й значення диктатури пролетаріату вперше детально викладаються в курсі історії СРСР. Вивчаючи новітню історію, зокрема, виникнення Угорської Радянської Республіки в 1919 р., розвиток світової соціалістичної системи, учні глибше усвідомлюють, що встановлення диктатури пролетаріату — неодмінна умова переходу від капіталізму до соціалізму. Ця ж проблема, але в поглибленому, більш теоретичному плані розглядається в курсі суспільствознавства.

Викладачі історії й суспільствознавства всебічно висвітлюють керівну роль Комуністичної партії в завоюванні влади робітничим класом, будівництві соціалізму й комунізму, показують, що успішна побудова соціалізму в СРСР, вступ інших країн на соціалістичний шлях — реальне втілення в життя учення Маркса-Енгельса-Леніна.

На великому фактичному матеріалі розкривається суть і значення братерської єдності народів СРСР у боротьбі за перемогу соціалізму й комунізму. В школах Української РСР викладається історія республіки в її тісному зв'язку з загальним курсом історії СРСР. Надзвичайна увага приділяється розкриттю ролі Комуністичної партії В. І. Леніна, його соратників і послідовників у розвитку економіки, культури, державності українського народу. Подібним чином висвітлюється відповідна тематика і в інших союзних республіках.

На уроках історії й суспільствознавства учителі роз'яснюють поступальність і послідовність, з якими В. І. Ленін, Центральний Комітет партії відстоювали чистоту марксизму-ленінізму, боролися проти ревізійністських та догматичних перекирвань революційної теорії, проти троцькістів, «лівих» і правих опортуністів, націонал-ухильників. Викриття Володимиром Іллічем ворожої ідеології вчителі пов'язують з показом найзапеклішої боротьби в сучасному світі двох ідеологій — соціалістичної й буржуазної.

На конкретних фактах вітчизняної, нової й новітньої історії розкриваються ленінські принципи пролетарського інтернаціоналізму, міжнародної солідарності трудящих.

Ленін і сучасність — така одна з центральних проблем, розкритих у курсах історії радянського суспільства, новітньої історії зарубіжних країн, суспільствознавства. Знайомлячися з фактами сучасного суспільного розвитку — як із шкільних курсів, так і безпосередньо в житті, — учні доходять висновку, що «історія йде по Леніну». Тема «В. І. Ленін і сучасність» є домінуючою під час вивчення старшокласниками матеріалів XXIII з'їзду КПРС, міжнародної Наради комуністичних і робітничих партій у Москві (червень 1969 р.).

Найважливішим засобом виховання старшокласників у дусі ідей ленінізму є вивчення творів великого вождя. «Вивчайте праці Леніна! — говориться у Зверненні форуму комуністів планети. — Знайомство з ними допоможе молодому поколінню ясніше побачити революційні перспективи нашої епохи»⁹.

Звертання значної частини старшокласників до ленінських праць — явище для школи нове. Звичайно, й раніше кращі вчителі прагнули привчати своїх вихованців до самостійної роботи над першоджерелами. Проте донедавна навіть у старших класах здебільшого зверталися до цитат, і досить винятковим явищем була робота над цілим твором. Останнім же часом, особливо у зв'язку з ленінським ювілеєм, вивчення

⁹ Міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали, Москва, 5—17 червня 1969 р., К., 1969, стор. 300.

старшокласниками праць Володимира Ілліча набуло значного розмаху, охопило багато шкіл,— як міських, так і сільських. Цьому сприяв ряд попередніх заходів: нові програми й підручники, науково-педагогічний рівень яких є вищим за попередні; введення курсу суспільствознавства; включення джерел, зокрема ленінських текстів, безпосередньо до підручників історії; підвищення науково-педагогічної кваліфікації вчителів; дедалі зростаючий інтерес старшокласників до самостійного оволодіння ленінською теоретичною спадщиною.

Іспити минулого навчального року, вивчення стану шкільного викладання та знань учнів, а також деякі дані вузівського навчання показують, що розширення джерел історичних знань за рахунок ленінських творів плідно позначається на знанні та осмисленні фактичного матеріалу, засвоєнні узагальнень та висновків, на формуванні комуністичного світогляду випускників школи. Водночас неможливо не зазначити, що організація вивчення старшокласниками доступних їм творів В. І. Леніна ще не стала справою всіх середніх шкіл. Науково-педагогічне усвідомлення цього нового для школи явища, розробка методики вивчення школярами ленінських творів — одне з першочергових завдань педагогічної науки.

Проілюструємо на окремих прикладах працю учнів над ленінськими творами. У VIII класі (друге півріччя) школярі опановують окремі фрагменти ленінських статей («Пам'яті Герцена», т. 18; «З минулого робітничої преси в Росії», т. 20; «П'ятдесятиріччя падіння кріпосного права», т. 17). Розпочинаючи вивчення ленінських праць, учні вперше починають відчувати, що В. І. Ленін був не тільки революціонером, вождем, але й ученим, мислителем, який свої дослідження підпорядковував одній великій меті — пролетарській революції, побудові соціалістичного суспільства.

У IX—X класах учні вивчають кілька творів. На уроках новітньої історії, як правило,— статтю «Пам'яті Комуни» (т. 17). Боротьба за створення партії нового типу, характер і значення першої російської революції, роль у ній народних мас та видатних робітників-організаторів,— на ці положення передусім звертається увага під час вивчення ленінських праць «Іван Васильович Бабушкін» (т. 16), «Доповідь про революцію 1905 року» (т. 23). Важливе виховне значення має, зокрема, стаття про І. В. Бабушкіна, вивчення якої впроваджено зовсім недавно. Саме в ній Володимир Ілліч закликає до створення життєписів робітників — героїв революційної боротьби, говорить, що ці життєписи стануть «найкращим читанням для молодих робітників, що вчитимуться..., як треба жити й діяти...»¹⁰. Із статті учні бачать, що героїчною, наполегливою боротьбою таких передових робітників, як Бабушкін, було створено пролетарську, революційну партію в Росії. Таких людей В. І. Ленін називав народними героями, що присвятили себе повністю боротьбі за визволення робітничого класу.

Учні читають статті «Робітничий клас і національне питання» (т. 19) та «Про національну гордість великоросів» (т. 21). Їм западають у душу ленінські слова про те, що буржуазія боїться робітників, відстоює пригнічення націй, розбещує робітників націоналістичними лозунгами; тільки пролетаріат відстоює справжню свободу націй і єдність робітників усіх націй, усіх країн.

Учні з'ясовують ленінське пояснення патріотизму, його поєднання з інтернаціоналізмом, розуміють важливість виховання в душі інтернаціоналізму. Вони усвідомлюють, що істинні, зрозумілі так як слід,

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 322.

національні інтереси, боротьба за щастя свого народу збігаються з соціалістичними інтересами робітничого класу всіх країн.

Для глибшого оволодіння курсом нової, новітньої, а також історії СРСР використовуються окремі розділи з праці «Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму» (т. 22). Учні переконуються, що імперіалізм, як суспільна система, був і є головною перепорою на шляху історично неминучої ходи людства до торжества свободи, миру, демократії й соціалізму.

Старшокласникам відомі «Квітневі тези», ленінські статті, що восени 1917 р. закликали до збройного повстання з метою взяття влади пролетаріатом, написані В. І. Леніним перші декрети Радянської влади. Школярі розуміють глибоке значення ленінських вказівок про те, що всі сили і засоби країни повністю віддаються на справу революційної оборони, ленінської вимоги захищати кожну позицію до останньої краплі крові.

Ленінський план соціалістичного будівництва, боротьба очолених комуністами трудящих мас за його перетворення в життя — одна з центральних тем історії радянського суспільства, під час опанування якої залучаються ленінські статті «Про кооперацію» (повністю або ч. I), «Про нашу революцію» (т. 33), «Великий почин» (т. 29).

На початку курсу новітньої історії учні читають статтю «Третій Інтернаціонал і його місце в історії» (т. 29). Чимало педагогів ознайомлюють школярів також з працями «Про буржуазну демократію і диктатуру пролетаріату», «Умови прийому до Комуністичного Інтернаціоналу» (т. 31), «Лист до американських робітників» (т. 28).

Виняткове значення в усій політико-виховній роботі школи має промова Володимира Ілліча «Завдання спілок молоді» (т. 31). Вперше школярі знайомляться з нею у VII—VIII класах, коли готуються до вступу в комсомол. У курсі історії СРСР і УРСР це ознайомлення поглиблюється. Повністю документ розглядається в курсі суспільствознавства, коли, крім того, вчитель і учні звертаються до постанови ЦК КПРС «Про 50-річчя ВЛКСМ і завдання комуністичного виховання молоді», до виступу Л. І. Брежнєва на урочистому Пленумі ЦК ВЛКСМ у 1968 р., де говориться про те, що означає вчитися комунізму в сучасних умовах. Працьовитість, прагнення до знань, ідейна переконаність, патріотична самовідданість та інтернаціоналізм — усі ці риси радянської молоді свідчать про виконання нею ленінських заповітів.

Протягом останніх років у старших класах набула поширення й така нова для середньої школи форма роботи, як заняття семінарського типу, на яких учні IX та X класів виступають із заздалегідь підготовленими повідомленнями, обговорюють їх, нерідко дискутують щодо окремих питань. Все це розширює можливості для самостійної роботи школяра і водночас готує його до тих прийомів навчання, з якими він зустрінеться у вузі чи в мережі партійної освіти.

Робота учнів над творами В. І. Леніна, над літературою про великого вождя та його соратників, про Комуністичну партію, а також над окремими історичними й історико-художніми творами триває на учнівських теоретичних конференціях, що їх нерідко називають Ленінськими читаннями. Темі й зміст рефератів, що зачитуються на них, як правило, пов'язані з навчальною програмою, але передбачають ґрунтовніше, ніж це можливо на уроці, вивчення статей або виступів Володимира Ілліча, його діяльності та інших залучених матеріалів.

Готуючись до 100-річчя від дня народження Володимира Ілліча, колектив 204-ї Московської школи 1969 р. присвятив Ленінські читання десятикласників темі «В. І. Ленін про захист соціалістичної Вітчизни».

Цьому передувало поглиблене вивчення випускниками статей В. І. Леніна про захист Батьківщини, матеріалів про бойовий шлях та сучасний етап розвитку Радянських Збройних Сил.

Немалі перспективи для усвідомлення старшокласниками основ марксистсько-ленінської теорії, для поглиблення й розширення знань учнів про життя й діяльність В. І. Леніна відкривають факультативні заняття з суспільних дисциплін. У деяких школах ведуться факультативи: «З історії російського революційного руху в XIX ст.», «Створення в Росії марксистської партії нового типу», «Перша народна революція епохи імперіалізму», «Велика Жовтнева соціалістична революція», «Будівництво соціалізму в СРСР та поглиблення загальної кризи капіталізму». Твори В. І. Леніна, партійні документи, історичні монографії широко застосовуються в цій роботі.

В курсі «Історія міжнародних відносин і зовнішньої політики СРСР» велику увагу приділено ролі Володимира Ілліча як основоположника радянської зовнішньої політики й дипломатії, а також зовнішньої політики СРСР, що неухильно дотримується ленінських принципів взаємовідносин між народами.

У VIII—IX класах багатьох шкіл України, Калінінської області поширення набули заняття, повністю присвячені вивченню біографії великого вождя. «Живі риси Ілліча» — так називається факультативний курс, що з успіхом проходить у деяких ленінградських школах. Учні вивчають текст наукової біографії вождя, спогади сучасників про нього, знайомляться з художньою літературою.

Викладачі історії приділяють велику увагу створенню й діяльності в школах ленінських музеїв і залів, які здебільшого ведуть регулярну корисну виховну роботу, систематично поповнюються новими матеріалами. В ленінських залах і музеях показано не тільки найважливіші віхи життя й діяльності В. І. Леніна, але широко представлено матеріали, що характеризують велику перетворюючу силу ленінських ідей. Школярі виконують невеликі історичні дослідження. За завданням Центрального Музею В. І. Леніна червоні слідопити відшуковують авторів дитячих листів до великого вождя, з'ясовують історію окремих фотографій чи речей, що експонуються в залах Музею або зберігаються в його фондах. Учні 206-ї Ленінградської школи передали Музею В. І. Леніна зібрані ними цінні історичні документи, в тому числі «Інструкцію начальникам загонів у районі Смоленського». Суть цієї роботи, звичайно, не у відкритті досі невідомого в науці, а в прилученні школярів до славних революційних традицій, у використанні шкільного краєзнавства як одного з найважливіших засобів комуністичного виховання.

Усе викладання історії в радянській школі просякнуте ідеями марксизму-ленінізму, «...дати живу картину певної формації при строго науковому поясненні її...»¹¹ — ці сповнені глибокого значення слова великого вождя розкривають смисл історії з марксистсько-ленінських позицій, по суті формулюють і найважливіші завдання викладання історії в школі. Науковий виклад історії людства, як єдиного, закономірного процесу, нерозривно пов'язаний з комуністичною партійністю, яка, за вченням В. І. Леніна, повинна бути «відкритою, чесною, прямою, послідовною», повинна втілюватися в «життя в якомога повнішій і цільнішій формі»¹².

А. Т. КІНКУЛЬКІН

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. I, стор. 120.

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 10, стор. 27.

Наш календар

ПІД ЛЕНІНСЬКИМ ПРАПОРОМ ДРУЖБИ НАРОДІВ

(До 50-річчя встановлення
Радянської влади в Азербайджані)

Наприкінці квітня 1920 р. в житті азербайджанського народу відбулася велика історична подія — проголошення Азербайджанської Радянської Соціалістичної Республіки. Про встановлення народної влади в Азербайджані сповістили всі газети радянських республік, вітаючи нову перемогу над контрреволюцією. Повний текст радіотелеграм, які направив в Москву радянський уряд Азербайджану, було опубліковано і в українській періодичній пресі, а газета «Коммунист» (орган ЦК КП(б)У і Харківського губкому) присвятила цій визначній перемозі передовицю. У поздоровчій телеграмі вождя трудящим Азербайджану (5 травня 1920 р.) говорилося: «Раднарком вітає визволення трудових мас незалежної Азербайджанської республіки і висловлює тверду впевненість, що під керівництвом свого Радянського уряду незалежна республіка Азербайджану спільно з РСФРР відстоїть свою свободу і незалежність від заклятого ворога пригноблених народів Сходу — від імперіалізму»¹.

Велику роль у встановленні тісних економічних, суспільно-політичних, культурних зв'язків між українським і азербайджанським народами відіграло утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Дружні зв'язки між Україною та Азербайджаном налагоджувалися вже під час об'єднавчого руху. Так, у листопаді 1921 р. від уряду Радянської України до Баку прибув М. В. Фрунзе. Про трудові успіхи шахтарів Донбасу він розповів делегатам III конференції профспілок гірників. На початку грудня 1922 р. у роботі Першого Закавказького з'їзду Рад брав участь і виступив з привітанням представник УРСР — видатний партійний і державний діяч Д. З. Мануїльський².

Славні традиції дружби і взаємодопомоги між трудящими двох радянських республік в економічному житті почали зароджуватися ще в 1921 р., коли робітники Баку одними з перших відгукнулися на заклик партії допомогти спільними зусиллями відродити Донецький вугільний басейн. Усю продукцію тютюнових фабрик, виготовлену під час неділеньки, вони відправили гірникам.

У свою чергу трудящі України надсилали азербайджанським друзям хліб, цукор та інші продовольчі товари. Донбасівці ділилися з сураханськими нафтовиками необхідними для компресорів деталями. Для спорудження трамваю в столиці Азербайджану робітники Дніпропетровська, Юзівки і Макіївки виготовляли рейки, а різне обладнання — трудящі Харкова³. Ці зв'язки в роки соціалістичних п'ятирічок переросли в міцну виробничу дружбу. Так, у квітні 1931 р. 20 представників нафтовиків Азербайджану, які виконали п'ятирічку за два з половиною роки, виїхали в Донбас, щоб передати шахтарям досвід своєї роботи⁴. В 1939 р. на всесоюзній нараді ізотовців відомий у країні забійник шахти «Червоний Профінтерн» А. Мурашко запропонував заключити договір на соціалістичне змагання між донецькими шахтарями і нафтовиками Азербайджану⁵. З того часу між трудівниками двох галузей промисловості виробничі контакти стали традиційними.

Після возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною нафтовики Азербайджану подали безкорисливу допомогу у відродженні нафтової промисловості Прикарпаття, яка вже в листопаді 1939 р. одержала перші комплекти верстатів для обертального буріння та нагнітання нафти, насоси та інше устаткування. Тоді ж з Баку в нашу республіку прибула на керівну роботу в нафтовій промисловості група випускників Азербайджанської промакадемії. У вересні 1940 р. у Львові було відкрито філіал Азербайджанського заочного нафтового інституту, а в жовтні

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 109.

² Вечно живые традиции, Баку, 1968, стор. 147, 156.

³ «Робітнича газета», 7 жовтня 1966 р.

⁴ Вечно живые традиции, стор. 156.

⁵ «Енакиевский рабочий», 15 квітня 1966 р.

в ньому вже навчалось 400 студентів. Між нафтовиками братніх республік розпочалося соціалістичне змагання⁶.

В ході соціалістичного будівництва швидкими темпами розвивалася радянська культура — національна за формою, соціалістична за змістом, поглиблювався процес культурних взаємозв'язків між народами. Контакти в галузі культури встановилися і між Україною та Азербайджаном. У другій половині 20-х років українські літератори побували в гостях у своїх колег з Азербайджану. В 1934 р. азербайджанською мовою було видруковано «Кобзар» Т. Г. Шевченка, а українською — оповідання Садики Гусейна «На шляху до нового життя». В періодичній пресі України вміщувалися переклади творів Джафара Джабарлі, Самеда Вургуня, Сулеймана Рустама, Мамеда Рагіма, Расула Рза. На сцені тюркського театру в Баку в передвоєнні роки йшла п'єса О. Корнійчука «Платон Кречет»⁷.

Ще більше загартувалась дружба братніх народів у роки Великої Вітчизняної війни. В боях за Радянську Україну брали участь три азербайджанські дивізії. За подвиги на українській землі двадцять воїнів-азербайджанців удостоєно звання Героя Радянського Союзу. А Кавказ від фашистських полчищ мужньо захищали представники нашої республіки, зокрема Герої Радянського Союзу В. Назаренко, П. Руденко, брати Глинки, Остапенки⁸.

Значний вклад зробили трудящі Азербайджану у відбудову зруйнованого фашистами народного господарства України, зокрема нафтової та вугільної промисловості. 13 вересня 1943 р., на п'ятий день після визволення, з Азербайджану до Єнакієвого прибув ешелон «Закавказький спецзагін», члени якого відбудовували шахти та інші підприємства міста⁹.

Робітники, колгоспники та інтелігенція братньої республіки активно включилися у всенародний рух по створенню «Фонду братньої допомоги народам СРСР, що постраждали від німецької окупації».

У повоєнні роки трудящі України за допомогою всіх народів Країни Рад швидко відбудовували народне господарство республіки, яке набрало високих темпів розвитку. З початку 50-х років український народ уже мав змогу допомагати трудящим Азербайджану зміцнювати свою економіку. Енергобудівники нашої республіки споруджували Мінгечаурську ГЕС. Монтажники з Луганська, електрики з Дніпропетровська, майстри-трубники з Нікополя будували Сумгаїтський трубопрокатний завод, на якому в жовтні 1953 р. майстри швидкісних плавок з Дніпропетровська П. П. Підгорний і його син Олександр разом з Мурадом Зейналовим виплавили перші тонни азербайджанської сталі¹⁰. Будівельники допомагали азербайджанським нафтовикам споруджувати легендарне місто у відкритому морі — Нафтові Камені.

У повоєнні роки відновилося соціалістичне змагання між нафтовиками двох братніх республік. У липні 1946 р. прикарпатці запропонували своїм колегам з об'єднання «Азнафта» відновити соціалістичне змагання та встановити тісні виробничі стосунки. Азербайджанські друзі дали згоду і запросили їх у гості. Члени делегації, що виїхала до Азербайджану, ознайомилися з передовим досвідом, зокрема багатосвердловинного обслуговування та застосування вторинних методів нафтовидобутку. Запровадження передових методів праці сприяло тому, що уже 1946 р. українські нафтовики заощадили сотні тисяч карбованців державних коштів, одержали сотні тонн понадпланової продукції.

Соціалістичне змагання з нафтовиками Баку відновили також вугільники Донбасу. В управлінні «Орджонікідзенафта» щоквартально кращому колективу нафтопромисла присуджується перехідний Червоний прапор енакіївських шахтарів. Друзі обмінюються інформацією про трудові успіхи, а також делегаціями. Так, у травні 1966 р. гірники Єнакієвого відвідали трудівників одного з найстаріших нафтових районів Баку — Сурахани. А восени на Україну прибули гості з Азербайджану¹¹.

Змагання, що розгорнулося з 1959 р. між сталеварами П. Плохим з Дніпропетровська і М. Зейналовим з Сумгаїті, сприяє зміцненню дружби між усіма металургіями братніх республік¹². Вони систематично обмінювалися передовим виробничим досвідом. Наприклад, 1967 р. делегація з Азербайджанського трубопрокатного заводу ім. Леніна ознайомилася з технологією мартенівського виробництва на Макіїв-

⁶ Д. Д. Пизовий. Виробнича дружба нафтовиків України і Азербайджану. — З історії Української РСР, вип. 8, К., 1963, стор. 64—66.

⁷ Братерство народів — братерство культур, К., 1960, стор. 189—191.

⁸ «Україна», 1967, № 14, стор. 3.

⁹ «Бакінський робітник», 31 травня 1966 р.

¹⁰ «Прикарпатська правда», 8 квітня 1967 р.

¹¹ «Робітнича газета», 7 жовтня 1966 р.

¹² «Зоря», 27 вересня 1969 р.

ському металургійному заводі ім. Кірова. Потім гість Мустафаєв Джангір Іса-огли та господарі В. Холявко і І. Примін зварили плавку дружби¹³.

Останнім часом дружні контакти встановилися між трудівниками Черкас і Сумгаїта. В 1967 р. вони підписали договір на соціалістичне змагання. Черкаський міським КП України і виконком міської Ради депутатів трудящих встановили перехідний Червоний прапор, який щоквартально вручається найкращому підприємству Сумгаїті. Вперше його завоював у квітні 1968 р. колектив алюмінієвого заводу¹⁴.

У повоєнні роки розпочалося змагання і між деякими сільськогосподарськими колективами братніх республік, наприклад між колгоспниками Генічеського (Херсонської області) та Агдамського районів. Дружні зв'язки між ними встановилися ще в роки війни, коли в Азербайджані перебувала евакуйована з Генічеського району Новогригорівська МТС¹⁵.

Рік у рік міцніють наукові зв'язки між двома братніми республіками. Так, відкриття українських учених у галузі колоїдної хімії дали змогу азербайджанським ученим створити спеціальний розчин для буріння свердловин. Досягнення науковців України по переробці мінеральної сировини мають велике практичне значення для гірничорудної промисловості Азербайджану¹⁶. Вчені братніх республік беруть участь у спільних координаційних нарадах, наукових симпозіумах та конференціях.

Активно розвиваються літературні взаємозв'язки. На українську мову перекладено поезії С. Вургуну, Р. Рзи, Г. Гусейн-заде, С. Рустама, А. Бабаєва та інших. Завдяки цьому їх твори стали відомі серед широких трудящих мас нашої республіки. Восени 1953 р. у Києві відбувся вечір азербайджанської літератури. Свідченням глибокої народної шани до літератури братнього Азербайджану є обрання колгоспниками сільгоспартілі ім. Т. Г. Шевченка Артемівського району Донецької області народного поета республіки С. Рустама почесним членом свого колективу. У повоєнний період в Азербайджані значно зріс інтерес до української літератури. Про це свідчить перевидання творів Т. Шевченка та І. Франка, переклад «Прапороносців» О. Гончара, «Запорожки миру» В. Собка, поезій П. Тичини, М. Рильського, В. Сосяри, М. Бажана, А. Малишка та багатьох інших. У квітні 1954 р. в Азербайджані проходив тиждень української літератури¹⁷.

Любителі театру на Україні завжди з інтересом ставляться до гастролей азербайджанських театрів, зокрема Бакинського російського драматичного театру ім. Самеда Вургуну, який у повоєнні роки гастролював у Дніпропетровську, Харкові, Донецьку, Чернівцях, Вінниці, Києві та інших містах нашої республіки¹⁸. Українські театри сердечно приймають в Азербайджані.

Доброю традицією стало влаштування кінофестивалей братніх республік. Так, у червні 1960 р. кияни з інтересом дивилися азербайджанські художні фільми «Справжній друг» і «На далеких берегах», а також документальні — «Повість про нафтовиків Каспію» та «Покорителі моря»¹⁹. 1959 р. у Баку з успіхом пройшов фестиваль українських кінофільмів²⁰. Близько десяти нових українських фільмів проглянули трудящі Баку у вересні 1967 р.²¹ Українські й азербайджанські кінематографісти беруть активну участь у кінофестивалях республік Закавказзя та України на кубок «Прометей».

Тісні контакти існують між композиторами двох республік. У березні 1963 р. перед киянами виступав з авторським концертом талановитий азербайджанський композитор Кара Караєв, а у вересні наступного року перед бакинцями — видатний український композитор Г. Майборода.

Яскравою демонстрацією дружби братніх народів було проведення днів Української РСР в Азербайджані (вересень 1967 р.), присвячених 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції.

50-річчя встановлення Радянської влади в Азербайджані трудящі СРСР сприймають як свято торжества національної політики нашої Комуністичної партії, безсмертних ідей великого Леніна. За роки Радянської влади Азербайджан з відсталі країни царської Росії перетворився в соціалістичну республіку з високорозвинутою промисловістю, механізованим сільським господарством, передовою наукою і культурою.

В. Ф. ПАНІБУДЬЛАСКА

¹³ «Известия», 20 липня 1967 р.

¹⁴ «Радянська Україна», 28 квітня 1968 р.

¹⁵ «Правда України», 7 серпня 1968 р.

¹⁶ «Україна», 1967, № 14, стор. 10.

¹⁷ Братерство народів — братерство культур, стор. 250, 251.

¹⁸ «Днепровская правда», 5 травня 1965 р.

¹⁹ «Радянська культура», 5 червня 1960 р.

²⁰ «Робітнича газета», 26 листопада 1959 р.

²¹ «Радянська Україна», 29 вересня 1967 р.

ДО 50-РІЧЧЯ КОСІВСЬКОГО ПОВСТАННЯ

Багатовікова революційно-визвольна боротьба трудящих Прикарпаття, особливо його гірської частини — Покуття, сповнена героїчними сторінками. Зокрема під впли-

вом Лютневої буржуазно-демократичної революції в Росії 12 квітня 1917 р. на Прикарпатті, в місті Косові, виникла перша Рада робітничих і солдатських депутатів, створена з ініціативи революційно настроєних солдатів 79-ої дивізії російської армії та робітників косівських солеварень¹. Вона проіснувала до 27 липня 1917 р.² До складу Ради входили: М. І. Боєчко, М. А. Корней, Й. М. Тимків, від солдатів — Левченко, Лебединський, Караченців, Брагін.

Революційний рух трудящих Прикарпаття ще більше загострився після пере-моги Великої Жовтневої соціалістичної революції і утворення Української Радянської держави, набираючи характеру визвольної боротьби, за возз'єднання з Радянською Україною. Свідченням цього є масові страйки робітників Дрогобича, Стрия, Станіслава, Косова, Коломиї, Космача, Печеніжина та інших міст. В Снятині, незважаючи на заборону властей, 21 вересня 1918 р. під головуванням Василя Стефаника відбулось масове віче, на яке зібралось близько 4,5 тис. чол. Там було прийнято резолюцію, в якій говорилося: «Всі українці снятинської землі протестують урочисто і повселюдно проти всяких намагань якого-небудь прилучення Східної Галичини до будучої Польщі... Виражається гаряче бажання..., щоб Східна Галичина і Буковина були прилучені до матері України»³.

Вирішальне значення для дальшого розгортання революційної боротьби трудящих Прикарпаття мало створення у лютому 1919 р. Комуністичної партії Східної Галичини (КПСГ, пізніше — КПЗУ).

У червні — липні 1919 р. польська армія з допомогою Антанти окупувала всю територію Східної Галичини. На загарбаних західноукраїнських землях було встановлено жорсткий окупаційний режим. Українці терпіли тяжкий соціальний і національний гніт. Численні документи свідчать про злидні, епідемії, голод в західноукраїнських містах і селах⁴. Під час воєнних дій було знищено значну частину посівів, а коли прийшли білополяки, то реквізували у селян всі запаси. Це призвело до того, що вже в жовтні 1919 р. по селах почався голод. Газета «Вперед» писала тоді: «Ціла Бойківщина й Гуцульщина від Лиська до Косова голодує вже тепер...

Народ обдертий, голий, босий, з розпукою і резигнацією очікує завтра... В цілій Східній Галичині шириться в застрашуючий спосіб плямистий тиф. Гігієнічних і санітарних заведень в краю майже нема. Нема лікарів, ні ліків, нема шпиталів, ні санітарної служби. Люди хворіють по своїх домах, чи землях, хворіють і мруть, як мухи під зиму»⁵.

25 квітня 1920 р. білополяки напали на Радянську Україну. Та військові успіхи Пілсудського і Петлюри були короточасними. Молода Республіка Рад вела рішучу боротьбу з польськими окупантами. Ці події привели до підняття хвилі народного протесту на західноукраїнських землях. В окремих районах, особливо в Прикарпатті, дійшло до відкритих збройних повстань і до створення партизанських загонів. Однією з сторінок боротьби проти окупаційного гніту та експлуатації за возз'єднання з Радянською Україною було повстання селян Косівського повіту, яке почалося в ніч з 16 на 17 квітня 1920 р.^{*}

Ще 12 квітня 1920 р. начальник жандармерії в Жаб'ї (тепер Верховина) повідомляв косівському старості, що в їхньому районі більшовицький агітатор закликає гуцулів до збройного перевороту. У документах вказується, що він з 9 по 10 квітня в будинку Лукина Сливчука зібрав збори, на яких було присутніх 40 чол. «На зборах агітатор говорив, що він більшовик, що місяць перед тим 70 агітаторів-більшовиків переправився з Києва до Малопольщі (Західна Україна.— А. К. Т.), що він по-пав у Карпати з метою організації перевороту, щоб усунути польський уряд і встановити більшовицький [лад]. Переворот заплановано з 18 на 19 квітня. З 19 квітня

¹ «Ленінська правда» (орган Косівського РК КПУ), 1 січня 1958 р.

² «Радянська Гуцульщина» (міжрайонна газета Івано-Франківського ОК КПУ і облвиконкому при Коломийському територіальному виробничому колгоспно-радгоспному управлінні), 23 жовтня 1962 р.

³ «Радянська Гуцульщина», 23 жовтня 1962 р.

⁴ Під прапором Жовтня. Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на піднесення революційного руху в Західній Україні (1917—1920 рр.). Документи й матеріали, Львів, 1957, док. №№ 96, 97, 129, 145 та ін.

⁵ Там же, док. № 138.

На жаль, фрагментарні документи, більшість з яких вийшла з-під пера чиновників, поліцейських, розкривають лише окремі епізоди повстання. Цю подію висвітлювали: Н. М. Нечитайлюк. Народна пам'ять про гуцульське повстання.— «Жовтень», № 12, 1957, стор. 119—122; В. Камінський. У боротьбі за визволення.— «Прикарпатська правда», 2 червня 1967 р.

уже буде уряд більшовицький. Дальше агітатор говорив, що озброєні більшовики повинні в першу чергу роззброїти постерунки жандармерії та військові гарнізони»⁶.

Проведена робота скоро дала свої результати. В ніч з 16 на 17 квітня 1920 р. почалося повстання в Жаб'ї, Головах, Зеленому та інших селах Косівського повіту. В Зеленому повстанці вбили двох жандармів і заарештували державного лісника.

В донесенні косівського старости Жажицького Галицькому намісництву про селянське повстання говорилось: «17 квітня, близько 11 години ночі, юрба селян, яка налічувала майже 100 чоловік і яка мала, згідно з даними розвідника, 6 гвинтівок, намагалась підійти до відділку жандармерії у Жаб'ї... Повстанці... наблизились на віддалі 80—100 кроків, але змушені були відступити, бо жандарми чинили сильний опір».

З Горішнього Ясенова повідомляли, що загін гуцулів у кількості 600 чол., озброєний гвинтівками, косами, сокирами, а також ручними гранатами, стоїть табором на горі Плаїк. «Є відомості, що 18 квітня ц. р. вибухне революція в цілій Польщі й що військо відмовиться виконувати накази, а Румунія допоможе... Більшовицький генерал, мабуть, має підняти українське населення вздовж Дністра, аж до румунського кордону»⁷.

Офіцер карної експедиції К. Кшановський інформував, що повстання в Жаб'ї «має виключно більшовицький характер», і йому «сприяло все населення, крім окремих багатців, яким особисто цей більшовицький рух міг загрожувати. Зловити тих, що переходять, майже неможливо в зв'язку з гористою місцевістю»⁸.

Газети теж повідомляли, що заворушення селян на Гуцульщині «мають більшовицьку основу»⁹.

Повстання налякало окупантів. Каральний батальйон майора Едварда Павловського, посланий проти повстанців, нічого не міг зробити, тому косівський староста просив Галицьке намісництво «з метою виловлення загону, який з дня на день зростає, і встановлення спокою в повіті, вислати негайно до Косова сильні військові частини або карну експедицію і запровадити в повіті надзвичайні суди»¹⁰. У відповідь на прохання Косівського старости, на Гуцульщину була послана карна експедиція, а з 22 квітня тут встановлено осадне становище й запроваджено надзвичайні суди¹¹.

На Гуцульщині та в інших повітах польські власті ввели смертну кару¹². В Коломийському судовому окрузі — Снятині, Косові, Коломії, Печеніжині й Городенці за участь в революційних виступах проти польського уряду надзвичайні суди карали смертю. Карна експедиція палила двори повстанців, забидала хліб, худобу, арештовувала селян.

Повстання на Гуцульщині було жорстоко придушене. Багато учасників повстання було заарештовано. Проте чимало повстанців, рятуючись від карателів, втекло в гори або в Чехословаччину і Румунію.

Розправою керував капітан Каєноцький, колишній російський білогвардійський офіцер. Найбільше знущався над гуцулами сержант Мияк, який бив безоружних людей дерев'яною палицею так немилосердно, що в них відпадали куски тіла¹³. До речі, слід відзначити, що в придушенні гуцульського повстання білополякам допомагали румунські війська, які діяли за спеціальним наказом свого уряду¹⁴.

У жовтні 1920 р. гуцулів, запідозрених у повстанні, привезли в Коломию, де їх мав судити цивільний суд. У липні 1921 р. окружний суд розпочав проти 255 учасників повстання судову розправу¹⁵.

Незважаючи на поразку повстання, влітку 1920 р. з контрнаступом Червоної Армії проти білопольських військ посилилась боротьба галичан проти своїх гнобителів. «...Готовся, український гуцуле, до великої хвилі. Нехай почується голос трембіти на вершинах Карпат і скликає на збірку гірських орлів. Приготовляйте собі кріси, ножі, коси, щоби по словам заповіту нашого великого пророка Тараса «вражою злою кров'ю» окропити волю нашу і всього робочого люду України»¹⁶, — такий заклик трудящих до боротьби лунав на гуцульській землі.

⁶ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 5261, арк. 7—10, 20—22, 51.

⁷ Під прапором Жовтня..., док. № 178, стор. 236—237.

⁸ Там же, док. № 185, стор. 245.

⁹ «Земля і воля», 1 травня 1920 р.

¹⁰ Під прапором Жовтня..., док. № 178, стор. 237.

¹¹ «Земля і воля», 1 травня 1920 р.

¹² ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 5261, арк. 26, 31.

¹³ Там же, оп. 6, спр. 124, арк. 38.

¹⁴ Під прапором Жовтня..., док. № 18, стор. 241.

¹⁵ М. Герасименко, Б. Дудикевич. Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною, К., 1960, стор. 47.

¹⁶ Під прапором Жовтня..., док. № 264, стор. 345.

Боротьба тривала і в наступні роки в тяжких умовах окупаційного режиму. Народні маси не мирились з соціальним та національним гнобленням, дедалі рішучіше виступали на боротьбу проти окупантів за своє визволення, за возз'єднання з Радянською Україною.

А. К. Т.

ТРУДЯЩІ ВШАНОВУЮТЬ ПАМ'ЯТЬ ВИДАТНОГО РЕВОЛЮЦІОНЕРА

(До 70-річчя від дня народження
Моріса Тореза)

У підготовці до ленінського ювілею велика увага в нашій країні приділяється інтернаціональному вихованню мас, зміцненню дружніх стосунків із зарубіжними країнами. Це можна простежити на дружбі трудящих м. Тореза і Франції. 1964 р. гірницьке м. Чистякове перейменовано на м. Торез на честь відомого вождя французьких комуністів. Тоді ж французька газета «Юманіте» опублікувала звернення донецьких шахтарів до трудящих Франції з проханням допомогти їм створити експозицію музею Моріса Тореза.

Невдовзі з усіх кінців Франції стали надходити матеріали та документи. ЦК ФКП прислав бібліотеку творів М. Тореза, короткометражний документальний фільм і два діафільми про життя та діяльність керівника французьких комуністів, комплект грампластинок із промовами М. Тореза, М. Кашена, В. Роше, Ж. Дюкло, велику кількість журналів, газет, брошур, альбомів, фотографій та сувенірів. Від комуністів департаменту Па-де-Кале торезці одержали кілька унікальних фотографій та примірників книги М. Тореза «Син народу» з його автографом. Робітник із Парижа прислав зворушливого листа і п'ять франків. Він писав: «У мене немає ніяких документів про вождя французьких комуністів, мені нічого вислати і тому прошу купити що-небудь від мене особисто для музею...» А робітниця з Саломіні прислала виштий кумачі портрет М. Тореза.

У музеї є фотокопії листів М. Тореза, пам'ятні медалі В. І. Леніна, гірників Па-де-Кале, альбоми про життя та діяльність вождя французьких комуністів, книга «Паризька Комуна 1871 р.», «Історія ФКП». Зараз експозиція налічує близько 2 тис. експонатів. Крім трудящих Донбасу, з нею ознайомилися школярі з Тбілісі, Якутська, Тольятті, Риги, Житомирської області, а також численні зарубіжні делегації, зокрема, дві — французьких комуністів на чолі з членами Політбюро ЦК ФКП Р. Леруа та П. Лораном, а також французька делегація на чолі з секретарем федерації профспілок Ш. Діетом.

Крім музею, в місті створено понад 20 кімнат і куточків М. Тореза у школах, Палаці піонерів і в піонерському таборі «Лісова республіка», працює відділення товариства «РСР — Франція».

Хвилюючими були в місті зустрічі й бесіди з делегацією французького шахтарського м. Саломіні. Гості спустились у заводу шахти № 3-біс, відвідали квартири робітників, школи, піонерські табори, медичні установи. Генеральний секретар ФКП В. Роше прислав у м. Торез листа, в якому висловив подяку за дружній прийом французьких товаришів. Зворуливою була також зустріч із старшим сином М. Тореза Морісом та його дружиною Жанін. Син багато цікавого розповів про свого батька, а повернувшись на батьківщину, надіслав у музей мандат і жетон батька як депутата парламенту та магнітофонну стрічку з записом його виступів перед французькими комуністами.

На запрошення французьких товаришів Францію відвідують торезці. Вони теж привозять нові експонати в музей, а також розповідають про свої враження трудящим міста у клубах, палацах культури, учбових закладах. По радіо систематично виступають члени товариства «РСР — Франція». Записи їх виступів передавались у Францію. Правління товариства готує й проводить вечори інтернаціональної дружби, присвячені знаменним датам, організовує зустрічі з французькими туристами, проводить читальні конференції, виставки літератури, спортивні змагання, підтримує тісні зв'язки з газетою «Юманіте», з робітниками Парижа, Сілли, Саломіні, гірниками Нуайель-Годо, Ельзаса та ін.

Місцеві композитори Г. Пономаренко, І. Бірюков, Д. Морозов написали пісні про м. Торез.

Велика робота була проведена в місті у Дні культури Франції на Україні та Дні культури України у Франції. На високому рівні пройшла виставка дитячого малюнка із Франції. У школах, Палаці піонерів, молодіжних гуртожитках, клубах, палацах культури відбулися вечори інтернаціональної дружби. Трудящі міста зібра-

ли й відіслали у Францію фотовиставку «Місто Торез — очима юного фотоаматора», виставку дитячого малюнка, матеріали про розвиток міста за 50 років.

Уже стало традицією перед річницю Жовтневої революції, 1 Травня, Днем шахтаря, Новим роком організовувати радіопереклички Тореза з містом-побратимом Іврі. У них брали участь секретарі міського комітету партії В. С. Попов, В. І. Закатова, голова міськвиконкому І. Л. Ермоленко, голова міськкому вугільників І. Я. Гривенний, знатні шахтарі В. Г. Стеблякко, П. К. Алексєєв, Герой Соціалістичної Праці П. І. Власенко, які розповідали про роботу партійних, профспілкових організацій, про зростання матеріального й культурного рівня шахтарів.

Трудящі міста у квітні 1970 р. відзначають 70-річчя від дня народження М. Тореза, що збігається з Ленінським ювілеєм. Готуючись до відзначення цих дат, вони організовують вечори інтернаціональної дружби, книжкові виставки, збирають матеріал для експозиції «Ленін і Франція», відіслали у Францію грамзаписи промов В. І. Леніна, його улюблені музичні твори, пісні про Леніна та кінофільм про перебування французьких товаришів у Торезі.

Вшанування пам'яті видатного революціонера сприяє зміцненню інтернаціональних зв'язків трудящих СРСР і Франції.

М. М. СЕРІКОВ

СЕРАФИМА ІЛЛІВНА ГОПНЕР

(До 90-річчя від дня народження)

Видатний діяч Комуністичної партії і міжнародного комуністичного руху, учасниця трьох російських революцій Серафима Іллівна Гопнер належить до тієї славної

когорти старих більшовиків, яким випало щастя працювати під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна.

Народилась вона 7 квітня 1880 р. в м. Херсоні. З юних років дівчина мріяла про освіту. Середній учбовий заклад закінчила в Одесі, де залишилася працювати вчителькою. Тут розпочалася її революційна діяльність. С. І. Гопнер відвідує нелегальний гурток, розповсюджує заборонені видання, збирає кошти на допомогу політ'язням. У січні 1903 р. Серафима Іллівна вступила у ряди РСДРП. Незабаром молода революционерка почала керувати робітничими гуртками, але через переслідування поліції змушена була змінити місце проживання і переїхала до Катеринослава.

Прибувши до Катеринослава, С. І. Гопнер одразу ж включилася у партійну роботу. На початку 1905 р. вона працювала секретарем Катеринославського комітету РСДРП, вела разом з іншими більшовиками наполегливу боротьбу проти меншовиків, за зміцнення партійної організації. Один з учасників тих подій Я. Бранденбурзький згодом писав: «Ми робили з т. Костянтином і з т. Наташею (революційний псевдонім С. І. Гопнер — М. Г.) нелюдські зусилля, щоб зміцнити організацію»¹.

Незважаючи на поліцейські репресії, члени Катеринославського комітету РСДРП очолили масові виступи робітників під час першої російської революції. Разом з товаришами С. І. Гопнер брала участь у першотравневій демонстрації у Катеринославі, яка супроводжувалася збройними сутичками. Протягом трьох днів тривав великий страйк робітників на знак солідарності з повсталими морськими броненосцями «Потемкін». Пізніше в місті почалась підготовка до збройного виступу. «Всі члени комітету, — писала С. І. Гопнер, — були розподілені по заводах, я працювала у штабі на Олександрівській вулиці: відала збиранням донесень з районів»².

У роки першої революції і пізніше — в період столипінської реакції Серафима Іллівна вела партійну роботу в Одесі й Миколаєві, продовжувала виконувати завдання Катеринославського комітету РСДРП. В 1907 р. вона за дорученням останнього виїздила у Фінляндію у м. Теріокі, де перебував тоді Центральний Комітет партії. Тут на одній з нарад С. І. Гопнер вперше побачила В. І. Леніна, виступ якого справив на неї незабутнє враження.

У 1910 р. охоранці вдалося натрапити на слід революционерки. В тому ж році Серафима Іллівна емігрувала у Францію. Прибувши до Парижа, вона стала активною учасницею більшовицької секції, часто зустрічалася з В. І. Леніним і Н. К. Крупською, виконувала їх доручення. У своїх спогадах «В. І. Ленін у Парижі» С. І. Гопнер

¹ «Пролетарская революция», 1922, № 5, стор. 220.

² 50 лет первой русской революции, М., 1956, стор. 239—240.

розповіла про ці хвилюючі зустрічі, про величезну силу впливу Володимира Ілліча на людей, його вміння слухати співрозмовника, вміння підбадьорити і підтримати товариша уважним ставленням³.

Про Наташу (Гопнер) як діяльного члена більшовицької секції згадує і Н. К. Крупська⁴.

Працюючи під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна, більшовики в еміграції вели наполегливу боротьбу проти ліквідаторів, одзовістів, троцькістів, примиренців. Ленін вчив своїх соратників бути принципіальними, дисциплінованими, готував їх до підпільної роботи в Росії, до нової революції. Володимир Ілліч вимагав, щоб вони брали участь у політичному житті Франції. «Члени нашої секції Н. К. Крупська, Інесса Арманд, С. І. Гопнер та інші,— згадує Людвінська,— вели активну роботу серед французьких робітників і робітниць»⁵.

У 1914 р., коли почалася перша світова війна, С. І. Гопнер повністю приєдналася до ленінської інтернаціоналістичної позиції. Як член Соціалістичної партії Франції вона допомагала рядовим французьким соціалістам звільнятися з-під впливу шовіністичної пропаганди, виконувала відповідальні партійні доручення В. І. Леніна.

На початку 1916 р. Серафима Іллівна повернулася на батьківщину і за дорученням Володимира Ілліча здійснювала об'їзд ряд міст, роз'яснюючи революційним робітникам більшовицькі лозунги. Незабаром вона знову включилася у партійну роботу в Катеринославі. Проте за місяць до Лютневої революції її заарештували.

Революція принесла бажане визволення. Серафима Іллівна у вирі подій, розгортає бойову революційну діяльність у нових умовах. Її обрали членом Катеринославського комітету більшовиків, міської Ради депутатів трудящих. Вона стала одним з організаторів і редакторів катеринославської більшовицької газети «Звезда», виступала з полум'яними промовами на мітингах і зборах. С. І. Гопнер була делегатом VII (Квітневої) Всеросійської партійної конференції, всім серцем сприйняла вона заклик Володимира Ілліча боротися за перемогу соціалістичної революції. Вона виступала у дебатах в питанні про ставлення до Рад робітничих і солдатських депутатів. «У теоретичних положеннях тов. Леніна,— заявила вона на конференції,— я знайшла все правильним. Ради потрапили у полон до дрібнобуржуазних елементів»⁶. Гопнер брала участь у комісії по виробленню резолюції в питанні про ставлення до Рад.

Керуючись ленінським планом переходу до соціалістичної революції, С. І. Гопнер беззастановно роз'яснювала рішення більшовицької конференції революційним робітникам Катеринослава, викривала угодовців, вела велику організаторську роботу в масах.

Після перемоги Радянської влади С. І. Гопнер на найвідповідальніших ділянках партійної роботи. Вона працює у ЦК КП(б)У, в Наркомосвіті, у Катеринославському, Донецькому і Харківському губкомах КП(б)У. Протягом деякого часу була політпрацівником в XII-й армії, працювала в Центральному Комітеті ВКП(б), редактором газети «Всеукраїнський пролетарий». З 1927 по 1938 рр. Гопнер була членом ЦК КП(б)У, неодноразово обиралася членом ВУЦВК і ЦВК СРСР.

У післяжовтневий період С. І. Гопнер неодноразово зустрічалась з Володимиром Іллічем. Вона слухала його доповіді і виступи на з'їздах Рад, на конгресах Комінтерну. Вона була одним з чотирьох делегатів Катеринославської партійної делегації на IV Надзвичайному з'їзді Рад, який ратифікував Брестський мирний договір. Під час роботи з'їзду С. І. Гопнер надіслала записку Володимирові Іллічу з проханням приділити їй кілька хвилин для бесіди. В. І. Ленін погодився. Серафима Іллівна повідомила вождя партії про те, що всі члени Катеринославської делегації голосували за Брестський мир. Разом з тим вона звернулася до нього за порадою щодо діяльності більшовиків окупованих районів. Що сказати робітникам, які тільки недавно у кривавій боротьбі захопили владу у свої руки? Володимир Ілліч порадив сказати робітникам Катеринослава, що Брестський мир буде нетривким. Революція у Німеччині, яка є неминучою і близькою, змете Брестський договір⁷. Ці ленінські слова, які Серафима Іллівна передала катеринославським робітникам, сповнили їх серця вірою в перемогу над ворогом, в остаточне торжество Радянської влади на українській землі.

Велику роботу проводила С. І. Гопнер у Комуністичному Інтернаціоналі. Вона була делегатом всіх семи конгресів Комінтерну. З 1928 року по 1943 р. С. І. Гопнер—кандидат у члени виконкому Комінтерну, протягом десяти років керувала

³ Воспоминания о В. И. Ленине, М., 1956, т. 1, стор. 488.

⁴ Воспоминания о Владимире Ильиче Ленине, том первый, М., 1969, стор. 336.

⁵ Воспоминания о В. И. Ленине, стор. 473.

⁶ Седьмая (Апрельская) Всероссийская конференция РСДРП (большевиков). Протоколы, М., 1958, стор. 138.

⁷ Борьба за победу Радянської влади на Україні. Збірник спогадів, К., 1957, стор. 250.

відділом агітації і пропаганди ВККІ. Весь свій партійний досвід використовувала для того, щоб допомогти національним комуністичним партіям — секціям Комінтерну — у ленінському загартуванні керівних партійних кадрів.

Робота у Комінтерні визначила наукові інтереси С. І. Гопнер. У 30-ті роки з'явилась її стаття з історії Комінтерну, міжнародного комуністичного і робітничого руху. В 1959 р. були опубліковані спогади С. І. Гопнер про I і II конгреси Комінтерну.

Протягом ряду років Серафима Іллівна вела викладацьку роботу в Інституті Червоної професури, у Вищій школі парторганізаторів при ЦК ВКП(б). В 1934 р. їй був присуджений вчений ступінь доктора історичних наук.

В період Великої Вітчизняної війни проти фашистських загарбників С. І. Гопнер на відповідальній партійній роботі, працює заступником редактора «Історического журналу». Після перемоги, з 1945 р. вона працювала старшим науковим співробітником Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, брала участь у розробці питань міжнародного робітничого і комуністичного руху.

Наприкінці березня 1966 р. обірвалось життя полум'яної більшовички. Її заслуги високо оцінені Комуністичною партією більшовиків і Радянським урядом. Серафима Іллівна двічі нагороджувалась орденом Леніна. У 1960 р. за видатні досягнення у труді і плідотворну громадську діяльність С. І. Гопнер була удостоєна почесного звання Героя Соціалістичної праці. Пам'ять про вірну дочку ленінської партії, непохитного борця за щастя і свободу рідного народу вічно житиме у серцях радянських людей.

М. І. ГОРБУНОВА

НАРОДНА ШАНА ДІЯЧУ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

(До 90-річчя від дня народження
Я. П. Ряппо)

Серед багатьох синів братніх народів Прибалтики — латишів, литовців, естонців, які все своє життя віддали великій справі боротьби робітничого класу і трудящих мас нашої багатонаціональної Батьківщини за перемогу пролетарської революції та створення Радянської соціалістичної держави, трудящі Української РСР з великою

повагою називають ім'я Яна Петровича Ряппо.

Народився Ян Петрович 11 квітня 1880 р. у Верреському повіті (тепер Вируський район Естонської РСР) в сім'ї бідного селянина. Ще з дитячих років, після закінчення волосної школи, він працював у наймах і самотужки здобував освіту. Закінчивши міське училище, Я. П. Ряппо деякий час викладав у початковій школі, а в 1898 р. переїхав до Петербургу, де протягом п'яти років працював на заводі Вестінгауза, водночас наполегливо займаючись самоосвітою. Склавши екстерном екзамен за курс гімназії, він поступив на факультет східних мов, історії та філології Петербурзького університету, який успішно закінчив у 1909 р. В цей період молодий Я. П. Ряппо не лише набував знання, але й уважно вивчав життя робітників. Відома його громадсько-політична діяльність під час першої буржуазно-демократичної революції у Росії 1905—1907 рр.

Закінчивши університет, Ян Петрович викладав в Естонії, а потім у Петербурзі. Він бере активну участь у Лютневій революції 1917 р.

У роки Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни Я. П. Ряппо займав відповідальні посади в радянських і воєнних організаціях на півдні України, був головою Ради робітничих і солдатських депутатів м. Миколаєва, комісаром у справах освіти, начальником революційного штабу, військовим комісаром і членом Ради оборони Миколаївщини та Херсонщини. З 1920 р. він член Комуністичної партії.

Після закінчення громадянської війни, у січні 1921 р., ЦК КП(б)У направляє Яна Петровича на одну з найвідповідальніших ділянок соціалістичного будівництва — на «третій фронт», як називали у ті роки справу народної освіти. Працюючи заступником Народного комісара освіти УРСР, він брав активну участь у справі організації радянської системи народної освіти, вирішенні важливих науково-методичних питань, створенні нової, соціалістичної середньої спеціальної та вищої школи. Роботу в Наркомосі Я. П. Ряппо поєднував з відповідальною науково-видавничою діяльністю, очолюючи редколегію педагогічного журналу «Шлях освіти» — «Путь просвещения»*.

* Журнал видавався у Харкові, з травня 1922 р. по червень 1923 р. виходив російською мовою і називався «Путь просвещения»; з липня 1923 до 1929 р. — українською і російською мовами під подвійною назвою «Шлях освіти» — «Путь просвещения»; з 1929 р. — «Шлях освіти» українською мовою; з січня 1931 по червень 1941 р. — «Комуністична освіта»; з січня 1945 р. — «Радянська школа».

Після 1928 р. протягом десяти років, Я. П. Ряппо займав відповідальні посади в державному апараті республіки. Він працював заступником голови Вищої Ради Народного Господарства УРСР, Народним комісаром легкої промисловості України, Головним арбітром при Раднаркомі УРСР. З 1922 до 1934 р. Ян Петрович беззмінно обирався членом Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету України. З 1938 р. знову на роботі в системі народної освіти. На цій відповідальній ділянці культурного фронту Я. П. Ряппо працював аж до виходу на заслужений відпочинок у 1949 р.

Будучи людиною широкої ерудиції, вихованою на революційних традиціях, Я. П. Ряппо віддав усі свої знання, неабиякі організаторські здібності та енергію на користь будівництва соціалізму, розвитку економіки й культури Радянської України, яку він так же щиро любив, як і свою рідну Естонію.

В. І. Ленін і Комуністична партія з перших днів Радянської влади приділяли багато уваги питанням народної освіти. Ця увага особливо посилювалась після закінчення громадянської війни, оскільки не можна було будувати соціалізм без рішучого піднесення освіти і культури народу. ЦК РКП(б) і уряд Радянської країни, особисто Володимир Ілліч насамперед займалися самою організацією народної освіти в країні, вживаючи дійових заходів до поліпшення керівництва нею з боку партії і безпосередньо Наркомосу. Згадуючи перші роки боротьби за радянську школу, Н. К. Крупська писала, що В. І. Ленін був незадоволений надто повільним розв'язанням питання про політехнізацію школи і рядом серйозних перекручень у цій важливій справі. Він особисто цікавився станом народної освіти на Україні і лінійю Наркомосу УРСР.

Критика недоліків Наркомосу та вказівки до їх виправлення, дані Володимиром Іллічем і в директивних документах ЦК РКП(б) цілком стосувалися й України. ЦК КП(б)У і уряд УРСР, Наркомос України вживали заходів до послідовного здійснення ленінських настанов.

Як відомий державний і громадсько-політичний діяч Я. П. Ряппо найбільше проявив себе в галузі народної освіти, перебуваючи на посту заступника Народного комісара освіти УРСР. Йому пощастило працювати у ті роки разом з видатними державними діячами В. П. Затонським і М. О. Скрипником, які очолювали Наркомос України. Ян Петрович був не лише талановитим організатором радянської системи народної освіти на Україні, але й високоосвіченим педагогом-ученим, дослідником важливих проблем розвитку народної освіти, навчання й виховання дітей та молоді, одним з перших істориків культурної революції на Україні.

Я. П. Ряппо належать кілька десятків наукових та науково-популярних праць, виданих на Україні українською та російською мовами. Понад 60 з них — це книги, брошури, а також статті на сторінках журналів «Шлях освіти» — «Путь просвещения», «Студент революции», «Молодой рабочий», «Научный работник», опубліковані у 1921—1930 рр. З численних його праць, широко відомими є книги та брошури — «Народна освіта на Україні» (1921 р.), «Система народної освіти на Україні. Соціальне виховання, професійна освіта й наука» (1926), «Технікуми України — вища школа» (1927), «Народна освіта на Україні за десять років революції» (1927), «Короткий нарис розвитку системи народної освіти на Україні» (1927), «Що дала Жовтнева революція в галузі освіти на Україні», «Радянське студентство (Характеристика вузів України)» (1928). Всі вони написані на методологічних засадах марксизму-ленінізму, на основі документів партії та Радянського уряду. Автор широко використовував цікавий фактичний матеріал, статистику розвитку народної освіти, вищої школи, науки, культури. Цінність досліджень Я. П. Ряппо полягає насамперед у тому, що вони написані безпосереднім активним учасником подій, досвідченим практиком освітньої справи перших років здійснення ленінських ідей культурної революції на Україні.

Праці Я. П. Ряппо не позбавлені недоліків і помилок, особливо в поглядах на систему народної освіти, завдання політехнізму радянської школи, місце професійної і загальноосвітньої школи в системі освіти на Україні тощо. Але слід зауважити, що окремі автори, які нині займаються розробкою питань культурної революції на Україні, іноді недостатньо осмисливши загально цінні, ідейно правильні написані ним книги і брошури, поверхово, не об'єктивно і не вірно оцінюють літературну спадщину Яна Петровича, приписуючи йому й те, про що він не писав¹. Про те, як потрібно оцінювати загально позитивну, прогресивну (а тим більше комуністичну!) суспільно-політичну, культурну, наукову і т. д. діяльність попередників, ми знаємо з настанов В. І. Леніна. Вони є законом для радянського історика.

Шляхи ще небувалого в історії будівництва соціалізму, соціалістичної економіки і культури були визначені В. І. Леніним на основі теорії марксизму. Піонери практики цієї великої справи здійснили героїчний подвиг перед лицем історії та

¹ Г. І. Ясницький. Розвиток народної освіти на Україні (1921—1932 рр.). К., 1965, стор. 83—84.

молодого покоління будівників комунізму тим, що зуміли при всіх можливих недоліках і помилках втілити ленінське вчення у життя. Вони мужньо боролися за торжество нового світу і нової культури, хоч іноді не мали часу все до кінця додумати і осмислити в бурхливому плині подій, в революційних темпах розвитку Радянської країни, в теоретичній полеміці і — головне — в непримиренній ідейній боротьбі проти буржуазної ідеології та моралі щойно поваленого капіталістичного ладу, проти отруйних впливів реакційної буржуазної культури. Вдячні нащадки не можуть цього не враховувати. Саме до таких піонерів-практиків і водночас самотніх теоретиків культурного будівництва на Україні, ідейно відданих справі соціалізму, партії та народу був Я. П. Ряппо.

У період Великої Вітчизняної війни (1941—1943 рр.) Ян Петрович працював у Наркоматі освіти Башкирської АРСР, передаючи багатий досвід боротьби за радянську школу на Україні братньому башкирському народові. Коли Червона Армія вже почала звільняти територію нашої республіки від фашистських загарбників, він очолював московську філію видавництва «Радянська школа», готуючи підручники, навчальні посібники для українських дітей. У 1944 р. Я. П. Ряппо знову на рідній Україні, працює директором науково-методичного кабінету по заочній педагогічній освіті Міністерства освіти УРСР. Навіть ставши пенсіонером, він до останніх днів свого життя (помер Я. П. Ряппо 14 квітня 1958 р.) провадив наукові дослідження проблем історії народної освіти і виховання підростаючого покоління, ліквідації неписьменності, підготовки нових кадрів інтелігенції з робітників і селян.

В особистому архіві Я. П. Ряппо зберігається багато рукописних праць, у яких з марксистсько-ленінських позицій висвітлено історію розвитку народної освіти на Україні в перші роки революції, у відбудовний період, в період боротьби за індустріалізацію країни і колективізацію сільського господарства, а також у роки Великої Вітчизняної війни і у післявоєнний час. Піонеру української радянської культури належить також ряд праць з історії Великого Жовтня і громадянської війни на Україні, опубліковані в журналі «Летопись революции».

Готуючись до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна історики Радянської України посилено працюють над дослідженням багатьох проблем боротьби Комуністичної партії та трудящих за торжество ленінських ідей, зокрема за здійснення культурної революції. Зрозуміло, що не можна справді глибоко розкрити історію будівництва соціалістичної культури без вивчення спадщини, залишеної нам її першими будівниками, істориками і пропагандистами, до яких по праву належить і Ян Петрович Ряппо.

С. К. ГУТЯНСЬКИЙ

ВЧЕНИЙ — ГЕРОЙ ПРАЦІ

(До 110-річчя від дня народження
В. І. Гошкевича)

З числа діячів української культури археолог В. І. Гошкевич один з перших здобув високе звання Героя Праці. Він чимало зробив для розвитку археологічних досліджень та широкої популяризації історичних знань на Україні.

Виктор Іванович Гошкевич народився 21 (9) березня 1860 р. в Києві у родині викладача Київської духовної семінарії. 1871 р. батько помер і хлопцеві довелося вчитись і водночас працювати, щоб підтримувати багатодітну сім'ю. З 1880 до 1883 рр. працював обчислювачем астрономічної обсерваторії Київського університету¹. 1881 р. вступив на фізико-математичний, а з другого курсу перейшов на історико-філологічний факультет того ж університету. В студентські роки юнак під керівництвом відомого українського історика, археолога й етнографа В. Б. Антоновича почав займатись історією України й археологією². В 1882—1889 рр. систематично виступав на сторінках київських газет та працював у галузі археології³, зокрема, влітку 1888 р. брав участь у розкопках у Черкаському повіті під керівництвом В. З. Завитневича⁴.

¹ Херсонський обласний державний архів (далі — ХОДА), ф. Р—413, оп. 1, спр. 408, арк. 1, 2.

² Имп. Московское археологическое общество в первое пятидесятилетие его существования (1864—1914), т. II. Биографический словарь членов общества, М., 1915, стор. 94.

³ ХОДА, ф. Р—413, оп. 1, спр. 408, арк. 2.

⁴ В. И. Гошкевич. Отчет об археологической поездке летом 1888 г. с проф. Завитневичем в Черкасский уезд. — Древности. Труды имп. Московского археологического общества. т. XV. Вып. 2, М., 1894, стор. 66—67 (протокол № 363).

В. І. Гошкевича зацікавили старовинні документи київських монастирів, що зберігалися в бібліотеці Київської духовної академії. Серед них він відшукав немало матеріалів з історичної географії, історії земельно-правових відносин на Київщині. 1889 р. він виявив руїни замка князя Симеона Олельковича, який правив Києвом у другій половині XV ст., а також руїни літописного Городця XI—XII ст., що згадується в Іпатівському літописі⁵.

Особливу увагу В. І. Гошкевича привернула археологія півдня України. Тому 1890 р. він переїхав на Херсонщину, з якою на все майбутнє життя пов'язав свої наукові й громадські інтереси. Вибір випав на Херсон тому, що тут від 1881 р. працював міським санітарним лікарем старший брат Михайло Іванович, який і влаштував Віктора Івановича секретарем губернського статистичного комітету. За 15 років роботи на цій посаді останній запровадив до статистики наукові прийоми, наблизив її до життя. Його праці, зокрема 11 губернських статистико-економічних оглядів-звітів по Херсонській губернії, списки населених місцевостей, здобули широку відомість.

Однак казенна служба не задовольняла різноманітних запитів В. І. Гошкевича і була тільки джерелом існування. Моральне задоволення Віктор Іванович знаходив у активній участі в громадському житті. «Науково-літературна, політична, сільсько-господарська і комерційна газета (так говорилося в її підзаголовку) «Юг», яку він майже десять років (з 1898 р.) випускав і редагував, безперечно, відіграла позитивну роль у розвитку громадської думки на півдні України наприкінці XIX — на початку XX ст. Хоч була газета ліберального напрямку, однак друкувала матеріали й демократичного характеру⁶, як, наприклад, лист осетинського поета революціонера-демократа Кости Хетагурова, що в 1899—1900 рр. відбував заслання в Херсоні. Досить показовим є те, що в грудні 1902 р. начальник Одеського охоранного відділення ротмістр Васильєв у своєму донесенні Департаменту поліції, даючи характеристику Херсонської організації РСДРП, згадував і журналістську діяльність В. І. Гошкевича як таку, що спрямовувалась проти існуючих порядків⁷. Протягом цілого ряду років В. І. Гошкевич був під негласним наглядом поліції. А 1905 р. за широке висвітлення в газеті «Юг» революційних подій у країні його було звільнено з посади статистика⁸. В січні 1906 р. через воєнний стан Херсона газета тимчасово припинила своє існування і була відновлена 28 вересня того ж року. Наприкінці лютого 1907 р. міська дума відмовила В. І. Гошкевичу у позиції на дальший випуск «Юга». Один з місцевих верховодів на засіданні думи 22 лютого заявив, що політичне спрямування газети, як і самого В. І. Гошкевича, сумнівне. Закриття газети стало для останнього не тільки моральною, але й матеріальною прикрістю. Майно редактора-видавця було продано з молотка, і вчений-археолог, що так багато корисного зробив для міста і краю, залишився з сім'єю буквально на вулиці, без засобів до існування⁹.

Проте основний інтерес для В. І. Гошкевича в той час становила археологія. Поряд з організацією розкопок він вів величезну науково-популярну роботу через створений ним у Херсоні 1890 р. археологічний музей. Вченому вдалося домогтися розпорядження Археологічної комісії про поповнення цього музею пам'ятками старовини з Херсонеса й Пантікапея. Перша колекція з Пантікапея (110 предметів) надійшла 1899 р. Тоді ж музей збагатився пожертвуваннями Г. Л. Скадовського, Н. В. Левицького, вчителки А. Л. Сорокиної¹⁰, Н. В. Ерделі, вчителя Л. Є. Горського, А. П. Лагуна. Надзвичайно цінними були дарунки Г. Л. Скадовського, що 1907 р. становили найбільші наукові багатства музею. Дорогими тут були також речі, розкопані І. О. Стемпковським наприкінці 90-х — на початку 900 років у басейні Дністра в 250 курганах. Сам В. І. Гошкевич дослідив величезну «Цареву Могилу», неподалік од Кривого Рога. Місцеві археологи Н. П. Висоцький та Н. С. Ковальов, що вели розкопки в Херсонському й Єлисаветградському повітах, також передали музею чимало цікавих знахідок. Нумізматична колекція значно розширилася за рахунок нумізмата І. І. Корбуля, який після смерті заповідав музею близько 1,5 тис. зібраних ним монет і медалей¹¹.

Накопичивши протягом 12 років значний матеріал, В. І. Гошкевич написав пра-

⁵ В. И. Гошкевич. Замок князя Симеона Олельковича и летописный Городец под Киевом, К., 1890.

⁶ Революционная борьба на Херсонщине в 1905—1907 гг. Сборник документов и материалов, Херсон, 1962, стор. 473; «Вітчизна», 1959, № 10, стор. 175.

⁷ Революционная борьба на Херсонщине в 1905—1907 гг., стор. 60.

⁸ ХОДА, ф. Р—413, оп. 1, спр. 408, арк. 2; Літопис музею, вип. 9, Херсон, 1929, стор. 5.

⁹ «Родной край» (Херсон). 1907, № 292; Літопис музею, вип. 9, стор. 5.

¹⁰ А. М. Разгон. Археологические музеи в России (1861—1917 гг.).— Очерки истории музейного дела в России. Вып. III, М., 1961, стор. 213.

¹¹ В. И. Гошкевич. Летопись музея за 1909, 1910 и 1911 гг. Вып. 2, Херсон, 1912, стр. 62—63.

цю «Клады и древности Херсонской губернии». На власні кошти він віддрукував її першу книгу й розповсюдив як безплатну премію на 1902 р. для передплатників «Юга». Одряду ж (1903 р.) взявся за другу книгу (про греко-скіфський період краю), проте скоро роботу цю перервав і вже ніколи не відновлював.

Чому ж В. І. Гошкевич приніс у жертву свою багаторічну роботу над цією книгою? Звичайно, своєму кровному дітищу, головній справі свого життя — музею, що потребував і приміщення, і обладнання, і обробки численних колекцій. І в той напружений період учений знаходив час для складання нумізматичного каталога, що став першим виданням Херсонського музею¹². У січні 1911 р. експозицію було перенесено в нове приміщення. Музей фактично розвивався на широких громадських засадах, з допомогою вчителів, робітників, службовців, учнів, тобто людей найрізноманітніших станів і професій. Майже всі предмети, що становили фонди музею, були або відшукані самим Віктором Івановичем, або кимсь подаровані. Так само комплектувалася й бібліотека. Музей обмінювався своїми книжками з різними науковими й навчальними установами, закладами, товариствами¹³.

1 жовтня 1911 р. відбулося офіційне відкриття музею в новому приміщенні. На це свято запросили передусім тих, хто брав участь у створенні експозиції своїми пожертвуваннями, вчених, які працювали в ньому й використовували його колекції для написання своїх праць, представників культурно-освітніх установ і навчальних закладів Херсона, громадськості міста й губернії. В. І. Гошкевич зробив короткий огляд історії музею. Було зачитано вітальні телеграми й адреси: з Петербурга, Москви, Казані, Севастополя, Чернігова, Києва, Одеси, Варшави, Катеринослава та інших міст. Чимало привітань надійшло від місцевих Херсонських організацій, а також від різних осіб.

Незважаючи на найрізноманітніші перепони, зокрема, з боку властей, учений не припиняв систематичних археологічних розкопок, переважно в Херсонській і Таврійській губерніях, у Подністров'ї, Побужжі та Придніпров'ї. Велику увагу приділяв науковому й популярному викладові та узагальненню наслідків розкопок. Прагнучи до з'ясування стародавньої історії пониззя Дніпра й діючи в тісному контакті з Б. В. Фармаковським, В. І. Гошкевич розпочав 1909 р. вивчення доти не досліджуваних стародавніх городищ по берегах Нижнього Дніпра, лиману й Інгультя на території Херсонського й Дніпровського повітів. Учений відшукав близько 50 городищ. Наслідки розкопок 13 з них опублікував у 1913 р. в «Известиях Археологической комиссии»¹⁴.

На основі скрупульозної дослідницької роботи В. І. Гошкевич дійшов до висновку, що придніпровські городища були торговими пунктами, звідки в Ольвію надсилався на судах зерновий хліб, худоба, риба та ін.¹⁵ Заслуга вченого як археолога полягала насамперед у наданні основного значення звичайним археологічним пам'яткам. Розкопані ним скіфські поселення, городища Нижнього Дніпра безперечно сприяли розв'язанню дуже складної й важливої «скіфської проблеми»¹⁶.

18 листопада 1914 р. В. І. Гошкевича було обрано членом-кореспондентом Московського археологічного товариства. А ще до того він став дійсним членом Одеського товариства історії й старожитностей, у діяльності якого брав найактивнішу участь.

До археологічних розкопок учений залучав найширші кола громадськості, зокрема молодь. Списки численних співробітників музею, які допомагали виключно на громадських засадах, друкувалися в «Літописах музею», що їх кожного року складав і видавав В. І. Гошкевич. З «Літописів» видно наслідки роботи всіх працівників: тільки з 1909 до 1914 рр. приріст фондів музею становив 41%, бібліотека на 1915 р. налічувала понад 2 тис. книг. Невпинно зростало число відвідувачів. 1909 р. їх було 1755 чол., а 1913 р. — 32 280. Змінювався їх соціальний склад. Поряд з учнівською молоддю дедалі частіше сюди приходили трудівники міста і села — робітники херсонських підприємств, селяни з сусідніх і навіть далеких сіл. Уже 1912 р. понад половину відвідувачів становили звичайні трудівники, що «з видимим благоговінням розглядали гармонійні колекції предметів, вилучених з рідного ґрунту»¹⁷. Сам В. І. Гошкевич часто давав пояснення відвідувачам, виступав з публічними лекціями. «Високоосвічений, дотепний, вдумливий, Віктор Іванович був цікавим співрозмовником і запалював своїми темами, здавалося б, найзакореніліші серця. Захоплювала насиченість і багатство його душевного змісту. Великий успіх мали його недільні пояснення в музеї, що в ті дні переповнювали відвідувачі. Ще

¹² В. І. Гошкевич. Монеты и медали, Херсон, 1910.

¹³ В. І. Гошкевич. Летопись музея за 1909, 1910 и 1911 гг. Вып. 2, стор. 32—48, 50—52.

¹⁴ Известия имп. Археологической комиссии. Вып. 47, Спб., 1913.

¹⁵ В. І. Гошкевич. Древние городища по берегам низовья Днепра, Спб., 1913, стор. 30, 31.

¹⁶ А. Л. Монгайт. Археология в СССР, М., 1955, стор. 148.

¹⁷ В. І. Гошкевич. Летопись музея за 1912 год. Вып. 4, Херсон, 1914, стор. III

чарівнішими були інтимні особисті бесіди його, до яких він охоче вдавався як до випробуваного засобу. Віктор Іванович умів зацікавити і молодь, і дорослих»,—так говорили про нього сучасники¹⁸.

Наприкінці грудня 1912 р. В. І. Гошкевич узяв участь у роботі підготовчого з'їзду по влаштуванню Першого Всеросійського з'їзду діячів музеїв. Виступав з пропозиціями, суть яких полягала в тому, щоб, по-перше, встановити єдину номенклатуру предметів для всіх музеїв країни; по-друге, щоб центральні наукові установи систематично давали методичні вказівки на літературу з окремих музезнавчих питань; по-третє, скласти предметні покажчики з музезнавства, архівознавства, археології та ін.¹⁹

Фонди Херсонського музею постійно поповнювалися новими надходженнями. В. І. Гошкевич пильно стежив, щоб матеріали будь-яких розкопок на Херсонщині надходили саме в Херсонський музей. 1912 р. експозиція поповнилася цікавими пам'ятками старовини з Ольвії, а також з Любимівського городища. Того ж року, влітку, відвідувачі музею побачили наслідки зроблених під керівництвом Віктора Івановича розкопок могильників, дослідження стародавнього катакомбного погребіння та виявленого скіфського кургану в маєтку Черненко. Розкопки татарського городища поблизу Скадовська, Консулівського городища й Кам'янської Січі, забутих кладовищ XVIII ст. в Херсоні, знахідки в Дніпровському й Херсонському повітах, наслідки двох поїздок В. І. Гошкевича в Бессарабію, археологічна й нумізматична колекції, помертвувані відомим українським істориком М. М. Аркасом,—усе це набагато розширило експозицію музею в 1912—1913 рр. Учні під керівництвом Віктора Івановича та проінструктованих ним сільських учителів Л. Є. Торського (с. Раденськ), Н. Н. Фуголь (с. Козачі Лагери), Н. Н. Соколової (Келегейські Хутори), сестер М. В. та В. В. Бондаренко (Покровські Хутори на Кінбурнській косі) та інших, розгорнули значну роботу по збиранню археологічних старожитностей. Усе, відшукане «армією маленьких археологів», як називав їх учений, надходило до Херсонського музею. Отже, незважаючи на матеріальні обмеження, В. І. Гошкевичу вдалося створити музей, експозиція й фонди якого зацікавили не тільки відомих вітчизняних спеціалістів, але й багатьох зарубіжних учених²⁰. За чверть сторіччя буквально з нічого, тільки завдяки справжньому ентузіасту В. І. Гошкевичу—ученому-археологу і водночас талановитому популяризатору-музезнавцю—на півдні України виріс великий культурно-освітній, науковий історико-археологічний центр—музей.

Та тільки після Великого Жовтня було по-справжньому оцінено заслуги вченого. Уже в перші роки Радянської влади його обрано дійсним членом Археологічної комісії АН УРСР, призначено директором музею, який держава взяла на своє утримання.

Одразу після революції В. І. Гошкевич брав активну участь у культурному будівництві на півдні республіки. Публікував статті, виступав з лекціями перед робітниками й селянами, переобладнував експозицію музею, комплектував його фонди новими археологічними й історико-революційними матеріалами, викладав у Херсонському інституті народної освіти (нині педагогічний інститут ім. Н. К. Крупської), читав лекції на різних курсах: українських учительських, бібліотечних, комсомольських активістів та ін.²¹

Протягом 1917—1920 рр. чимало експонатів, що зберігалися в приватних зібраннях місцевих багатчів, стали надбанням народу і були передані музею. Його експозиція і фонди збагатилися також чудесною колекцією кишинівського археолога І. К. Суручана; 1919 р. після смерті Г. Л. Скадовського частину його унікальної колекції за рішенням ревкому селяни з Білозірки, зокрема, так званий Білозерський посуд, відшуканий археологом у цілому ряді поховань, також перевезли до музею. З Золотої Балки надійшли старовинні твори живопису, гравюри, мініатюри, понад тисяча книг (переважно XVIII ст.). Музей збагатився полотнами Айвазовського, Маковського, Пимоненка, Перова, старовинними скульптурами, меблями та ін.²²

1921/22 р. Херсонщину у зв'язку з неурожаєм охопив голод. То був надзвичайно тяжкий час. Але незважаючи на це й на тяжку хворобу В. І. Гошкевич не припиняв своєї самовідданої праці. Увага до кожної простої людини, що приходила в музей, не могла бути непоміченою. В свою чергу, робітники й селяни, які прийшли до влади, з великим піклуванням ставилися до вченого. Мабуть, найвизначнішою датою в його житті було 7 листопада 1922 р., коли йому було присвоєно високе

¹⁸ Сборник статей по археологии и византиноведению. III, 1929, стор. 285.

¹⁹ Предварительный съезд по устройству Первого Всероссийского съезда деятелей музеев, М., 1913, стор. 7, 31, 56, 62.

²⁰ В. И. Гошкевич. Летопись музея за 1909, 1910 и 1911 гг., стор. 85; його ж. Летопись музея за 1912 г., стор. 71; його ж. Летопись музея за 1913 г., стор. 40—41.

²¹ ХОДА, ф. Р—413, оп. 1, спр. 408, арк. 1, зв.; ф. Р—1887, оп. 3, спр. 507, арк. 83.

²² І. Фабриціус. Літопис музею. Червоні роки 1917—21, вип. 8, Херсон, 1927, стор. 4—7.

звання Героя Праці. Детальну біографію В. І. Гошкевича надрукувала тоді місцева преса, його ім'я херсонці занесли на дошку Пошани, встановлену в Центральному клубі²³.

1923 р. Наркомос прийняв у своє відання і розширив штат херсонського музею. 1924 р. під керівництвом і за участю В. І. Гошкевича відновилися розкопки поблизу Ольвії (на Аджигіольському городищі) і було виявлено римське поселення II ст. н. е. Не менш цікавими були наслідки розкопок, проведених під керівництвом ученого під Каховкою в Лук'янівці²⁴.

Посилаючись на декрет Раднаркому від 18 квітня 1919 р. про заборону самовільних розкопок, В. І. Гошкевич закликав працівників освіти Херсонщини активніше боротися проти хижацтва шукачів скарбів, роз'яснювати безглуздість таких вчинків, якнайенергійніше збирати пам'ятки для музею. Велику увагу він приділяв розширенню кореспондентської мережі музею серед педагогів, а через них і серед учнів²⁵.

1925 р. громадськість країни відзначила 35-річчя Херсонського історико-археологічного музею. Про це писали місцева преса, а також центральні журнали²⁶. Зокрема, зазначалася надзвичайна діяльність засновника, незмінного керівника й провідного наукового працівника протягом усіх 35 років існування музею.

Влітку 1925 р. за ініціативою В. І. Гошкевича на тих самих Олешківських пісках, де він 1890 р. почав збирати перші експонати майбутнього Херсонського музею, було відкрито філіал з двома відділами — археологічним та художнім.

Хоч зважаючи на тяжкий стан В. І. Гошкевича було звільнено від адміністративної роботи (з осені 1925 директором музею стала І. В. Фабриціус), його хвороба невмолимо розвивалася. 2 березня 1928 р. Віктор Іванович помер. На його смерть із словами великої поваги до вченого відгукнулися численні представники місцевої громадськості, його співробітники, учні, видатні вчені, наукові установи.

Те, що народ, партія в одну з перших річниць Великої Жовтневої соціалістичної революції відзначили скромного українського археолога званням Героя Праці, наочно свідчить про те велике значення, що надавалося вітчизняній археології уже на зорі Радянської влади.

Е. Ю. ПИСАРЕНКО

²³ «Херсонский коммунар», 1922. №№ 226, 227.

²⁴ І. В. Фабриціус. Літопис музею. Вип. 9, стор. 7—9; Сообщения Государственной академии истории материальной культуры, т. 11, Л., 1929, стор. 286; Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН, ч. 2—3, Одеса, 1925, стор. 74—77.

²⁵ В. І. Гошкевич. К работникам просвещения Херсонщины, Херсон, 1924, стор. 7.

²⁶ «Наука и техника» (Ленінград), 1925, № 40 (132), стор. 17; «Наука на Україні». Бюлетень Укнауки (Харків), 1926, стор. 49—51.

СЕЛЯНСЬКА ВІЙНА ПІД КЕРІВНИЦТВОМ СТЕПАНА РАЗІНА

(До 300-річчя від дня початку)

Класики марксизму-ленінізму звертали багато уваги дослідженню історичного значення селянських війн в епоху середньовіччя. К. Маркс і Ф. Енгельс підкреслювали в своїх працях, що селянські війни були проявом глибокої кризи феодально-кріпосницького ладу, який вступав у період

свого розкладу і неминучої загибелі, свідченням непримиренних суперечностей між основними класами феодального суспільства, відзначали прогресивний характер селянських війн і водночас підкреслювали їх слабкі сторони¹.

К. Маркс, читаючи книгу М. І. Костомарова «Бунт Стеньки Разина», зробив короткий конспект, в якому висловив свої цінні міркування і зауваження щодо окремих положень книги. Найбільшу увагу він звернув на показ соціальних передумов війни і ролі в ній селянських мас².

В. І. Ленін у своїх працях вказував на закономірність селянських війн епохи феодалізму, їх стихійність і неорганізованість. «Коли було кріпосне право,— писав В. І. Ленін,— вся маса селян боролася з своїми гнобителями, з класом поміщиків, яких охороняв, захищав і підтримував царський уряд. Селяни не могли об'єднатися, селяни були тоді зовсім задавлені темнотою, у селян не було помічників і братів серед міських робітників, але селяни все ж боролися, як уміли і як могли»³. Основ-

¹ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 18, стор. 567—568.

² Див. К. Маркс. Стенька Разін.— «Молодая гвардия», 1926, № 1, стор. 104—125.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 373.

ними лозунгами повстанців були вимоги переділу землі і завоювання волі, кращого суспільного життя⁴.

Селянська війна в Росії під проводом С. Разіна 1670—1671 рр. була викликана посиленням соціального та політичного гніту, масовим закріпаченням селян, яке поширилось на південні повіти. Суперечності між феодалами і селянами поглибилися ще й тому, що під час війни проти Речі Посполитої в 1654—1667 і Швеції в 1656—1658 рр. значно зростали податки і різні повинності на народні маси. Селяни і трудящі міст тікали на південь. Царський уряд і феодали посилали в степи військові загони, які виловлювали там утікачів і силою повертали назад. Та заходи царизму викликали протест серед значної частини донського козацтва.

Провісником селянської війни було антифеодальне повстання селян і козаків, холопів і посадських людей під проводом Василя Уса поблизу Тули і Воронежа в 1666 р. Дії повстанців не мали успіху, тому вони незабаром мусили відступити на Дон⁵.

Весною 1667 р. на Дону зосередилось багато козаків, які не мали засобів до існування і готувались у похід проти класових гнобителів. Очолив їх С. Разін, який направився з ними берегом Дону до Волги, щоб там поповнити загін новими силами, дістати зброю, порох і продовольство. Волгою повстанці попливли до Каспійського моря, а потім вирушили на Урал до р. Яїк, оволоділи Яїцьким городком і залишилися в ньому на зиму. Ранньою весною 1668 р. С. Разін з великим загonom козаків направився берегом Каспійського моря до іранського кордону, дістав багато зброї і з великою здобиччю в серпні 1669 р. повернувся на Волгу, а потім на Дон⁶. Всю зиму 1670 р. козаки готувались до нового походу⁷.

Щоб підняти трудящі маси на повстання, разінці поширювали листи, в яких закликали козаків, селян і трудящих міст знищувати на місцях царську владу, обирати своїх старшин, полковників, отаманів, есаулів і сотників. Ці листи мали великий вплив на населення. Весною 1670 р. загін С. Разіна уже налічував близько 6—7 тис. козаків. З усіх кінців Росії і України йшли до нього збігли селяни⁸.

11 квітня 1670 р. С. Разін прибув з своїми прибічниками у м. Черкаськ, де наказав стратити царського посланця Г. Євдокимова, який вів там шпигунську діяльність. Того ж дня повстанці обрали С. Разіна керівником козацького війська. Було вирішено організувати похід на Волгу, щоб підняти місцеве населення на боротьбу проти самодержавства. Це й був початок селянської війни, яка незабаром охопила територію від Дону до Волги⁹.

У травні повстанці оволоділи Царициним і розгромили тисячу царських стрільців, які прибули для придушення повстання, розгромили військо астраханського воеводи С. Львова. Від Чорного Яру С. Разін повів своє військо до Астрахані, яка 23 червня після короткого бою здалася¹⁰. Повстанцям допомогли трудящі маси міста і деякі стрільці, які примкнули до С. Разіна. Воевода І. Прозоровський і начальники стрільців були страчені, а їх майно конфісковане. С. Разін залишив у Астрахані частину свого війська на чолі з В. Усом і Ф. Шелудяком, а сам з основними силами на човнах Волгою повернувся в Царицину (тоді у С. Разіна уже було 2 тис. кінноти). 29 липня військо зупинилося в Царицині, де поповнилось за рахунок місцевого населення, дістало чимало зброї і продовольства. 7 серпня 10-тисячне військо під проводом С. Разіна вирушило на Саратов і протягом тижня оволоділо ним. Місцеве населення зустріло повстанців з великою радістю.

У липні начальник «Приказной избы» повідомляв царя, що селянським повстанням охоплене все Поволжя, до Разіна з усіх кінців «бегут многие русские люди и черкасы», які мають намір вирушати на Москву і розправитись з урядом¹¹.

Під час походу на Середнє Поволжя війська С. Разіна без бою оволоділи Самарою і в кінці серпня наблизились до Сімбірська. 6 вересня городяни відкрили міські ворота і впустили повстанців. Царський воевода І. Милославський закріпився з 5-тисячним гарнізоном у Малому кремлі. Намагання С. Разіна зламати його опір не мали успіху. На допомогу сімбірському воеводі прибув із Саранська рейтарський полк, який хоч і був слабкий, проте сковував сили повстанців, не даючи можливості просуватись вперед.

⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 9, стор. 87—88; т. 15, стор. 175—176.

⁵ А. Попов. История возмущения Стеньки Разина.—«Русская беседа». 1857, № 6, стор. 23.

⁶ В. И. Лебедев. Крестьянская война под руководством Степана Разина, М., 1964, стор. 36—37.

⁷ Крестьянская война под руководством Степана Разина. Т. 1, М., 1954, стор. 127.

⁸ Там же, стор. 105, 162, 235.

⁹ К. І. Стецюк. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—60-х роках XVII ст., К., 1960, стор. 355—357.

¹⁰ Крестьянская война под руководством Степана Разина. Т. 1, стор. 56—57.

¹¹ Там же, стор. 194.

Зрозумівши своє складне становище, С. Разін негайно відправив на Слобожанщину отаманів Я. Гаврилова, Ф. Мінаєва, Ф. Шандру, свого брата Ф. Разіна та інших з двохтисячним загonom козаків і дав їм завдання піднімати там повстання, збирати нові сили і повертатися до Сімбірська¹². 9 вересня вони прибули до Острогозька. Швидко антифеодальний рух охопив міста Острогозьк, Ольшанку, Рибне, Усерде, Костенське, Новий Оскол та багато інших¹³.

З Острогозька Ф. Разін і Я. Гаврилов вирушили з 3-тисячним загonom до м. Коротояк, але там їх уже чекало царське військо під керівництвом Г. Ромодановського. Після тривалою бою повстанці мусили відступити. В середині вересня царське військо оволоділо Острогозьком, придушило повстання і жорстоко розправилось над казакami та селянами.

Тоді ж у верхній течії Сіверського Дінця діяв 2-тисячний загін повстанців під керівництвом Л. Черкашеніна¹⁴. На початку жовтня повстанці захопили міста Маяцьк, Царів-Борисів, Чугуїв та багато інших. Повстання поширилося на Зміїв, Балаклею, Мерефу та ін.¹⁵ 6 листопада туди прибуло військо Г. Ромодановського. Біля м. Маяцька між противниками відбувся великий бій, в результаті якого повстанці зазнали поразки і відступили в степ. Інші дрібні козацькі загони, які діяли на Слобожанщині, пізно восени мусили відступити також на південь: чимало їх пішло на Запорізьку Січ, інші направились на Дон, Волгу¹⁶.

Тим часом становище основних повстанських сил біля Сімбірська залишалось складним. Разін посилав невеликі загони досвідчених козаків у різні повіти Поволжя, яким давав завдання всюди піднімати селян і трудящих міст на повстання. Завдяки цьому виникли нові загони повстанців під проводом отаманів М. Харитонов, В. Серебряка, В. Федорова, М. Осипова, І. Пономарьова та інших. 16 вересня разінці взяли м. Алатир, а 19 оволоділи Саранськом. Нові повстанські загони захопили Пензу, Темков, Курмиш, Козьмодем'янськ та ін.¹⁷

На початок вересня селянською війною було охоплене все Середнє Поволжя¹⁸. У повстанні взяли участь десятки тисяч чоловік.

Окремі загони повстанців з'явилися поблизу Москви. То був період найвищого піднесення боротьби. Але керівники повстанців не зуміли використати своїх сил для розгрому царських військ. Між окремими загонами не підтримувались необхідні зв'язки, загони діяли стихійно і неорганізовано.

Надзвичайно великий розмах селянської війни примусив наляканий царський уряд мобілізувати всі сили на боротьбу. Спільно були сформовані загони іноземних військ, мобілізоване дворянство, стягнуті до Москви стрілецькі і рейтарські полки. Було прискорене налагодження мирних стосунків з Польщею, а Росія оголошена в стані облоги. Все населення мусило споруджувати оборонні укріплення, заготовляти запаси продовольства і готуватись до боротьби з повстанцями¹⁹.

У вересні царський уряд зобов'язав усіх своїх воевод вирушати в похід на придушення селянської війни. Царське військо налічувало 32 тис. чол. Керівником був призначений воєвода Ю. Долгоруков.

З вересня по жовтень тривала боротьба за Арзамас, в якій повстанці потерпіли поразку. 1 жовтня царські війська наблизились до Сімбірська, де знаходились основні військові сили повстанців. Козацькі полки під керівництвом С. Разіна багато разів організовували вилазки проти ворога, але перемоги над переважаючими силами противника не могли здобути. В ніч на 4 жовтня під час бою С. Разін був тяжко поранений і під сильною охороною козацького загону відправлений в м. Казань на лікування²⁰.

Відсутність керівника повстанців використало царське командування. На штурм Сімбірська були кинуті всі стрілецькі і рейтарські війська. Навколо міста розгорілись великі бої. Повстанці героїчно відбивали напади ворожих сил. Проте повстанці не змогли стримати навалний натиск ворога, зазнали повної поразки і відступили. На полі бою залишились тисячі вбитих обох сторін.

Дізнавшись про поразку основних сил під Сімбірськом, С. Разін закликав інші загони продовжувати самовіддану боротьбу, обіцяючи прислати допомогу. Свого брата він призначив керівником повстанських загонів у верхніх ях Дону, зобов'язав

¹² Крестьянская война под руководством Степана Разина. Т. I, стор. 65—71.

¹³ В. І. Лебедев. Селянська війна під проводом Степана Разіна, К., 1956, стор. 112.

¹⁴ Там же, стор. 112—113.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Там же, стор. 115—116.

¹⁷ Там же, стор. 120—121.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Там же, стор. 125—127.

²⁰ В. І. Лебедев. Крестьянская война под руководством Степана Разина, стор. 76

його об'єднати там усі сили і вирушати до м. Тамбова для продовження боротьби²¹. В Алазірі, Пензі, Саранську та інших містах Поволжя повстанці чинили героїчний опір царським військам. Найбільші бої відбувалися в кінці 1670 р. в Курмиському, Цивільському, Чебоксарському і Ядринському повітах. Повсталі діяли під керівництвом отаманів І. Васильєва, М. Мумаріна, С. Ченекеєва та інших²².

Значні сили повстанців зосередились в районах Тамбова і Шацька на чолі з В. Федоровим. 3 жовтня по листопад там відбувалися великі бої між царськими військами і повстанцями. З похолоданням становище козаків і селян погіршилось, але вони героїчно трималися, чекаючи допомоги, яка мала прийти з Слобожанщини і Поволжя. Проте допомога не надходила.

В нерівних боях більшість повстанців загинула, багато потрапило в полон. Лише деяким загонам вдалося вирватись з ворожого оточення і втекти на Дон, Дніпро і Волгу. До початку лютого 1671 р. селянська війна фактично вже була придушена.

Царизм жорстоко розправився з повстанцями і тими, хто їм співчував. На Поволжі і Слобожанщині було знищено десятки тисяч трудячого населення. Всюди стояли шибениці, горіли села. Селяни тікали на південь, але їх наздоганяли і знищували. За неповними даними царськими катами тоді було знищено і заслано в Сибір та інші райони понад 100 тис. чол. Лише в мордовських землях було знищено близько 10% всього населення²³.

9 квітня 1671 р. козацька верхівка влаштувала віроломний напад на Кагальник, захопила С. Разіна і його брата, негайно відправила в Москву і видала царським урядовцям²⁴. 6 (16) червня 1671 р. на Красній площі в Москві С. Разіна було страчено. Так трагічно загинув цей самовідданий представник «бунтівливого селянства», який героїчно боровся за волю і незалежність пригноблених і поневолених трудящих мас²⁵.

Незважаючи на жорстоку розправу царизму над повстанцями, боротьба козаків і селян Поволжя тривала. 29 травня 1671 р. біля Сімбірська діяв повстанський загін на чолі з отаманом І. Константиновим. 9 червня повстанці організували напад на місто, але були відбиті гарнізоном. Після невдачі вони вирушили Волгою до Астрахані, де повстанці ще зберігали свою владу.

У вересні 1671 р. воевода І. Милославський з військами прибув, щоб придушити повстанців і відновити старі порядки. Все населення міста виступило на захист своєї влади. Майже три місяці тривала самовіддана боротьба. Лише в кінці листопада 1671 р. царським військам вдалося прорвати оборону і захопити Астрахань²⁶. Розпочалась кривава розправа царських катів над місцевим населенням. Тисячі повстанців було знищено або вислано в Сибір, керівники повстання після жорстоких катувань — повішені²⁷. Так було придушене останнє вогнище селянської війни в Росії, яка зробила великий вплив на все соціально-економічне і суспільно-політичне життя народів Російської держави.

У селянській війні під проводом С. Разіна брали участь трудящі маси російського, українського, башкирського, татарського, марійського та інших народів царської Росії, які переконалися, що тільки спільними силами пригноблені трудящі маси зможуть відстояти свою волю і незалежність у боротьбі з класовими ворогами.

Цій війні, як і взагалі селянським війнам епохи феодалізму, були характерні стихійність, неорганізованість, розпорошеність сил, локальність виступів, відсутність певної політичної програми. Сам С. Разін, керуючи селянською війною, виступав у ролі селянського царя, захисника пригноблених трудящих мас. А це створювало наївні ілюзії про справедливого народного державного діяча в тих складних історичних умовах. Цей обмежений світогляд повстанців в період відсутності керівного прогресивного класу дуже негативно позначився на ході селянської війни. Царський уряд уміло використав слабкі сторони повстання для його придушення.

Незважаючи на поразку, селянська війна зробила великий вплив на економічне і політичне життя царської Росії. Вона показала гострі суперечності, які мали місце в усьому суспільному житті. Війна відіграла важливу роль у розвитку демократичних традицій народів Росії і зміцненні їх братньої дружби в майбутній боротьбі проти самодержавства, кріпосництва, соціального і політичного гніту.

Д. І. МИШКО

²¹ В. І. Лебедев. Селянська війна під проводом Степана Разіна, стор. 104—105.

²² Там же, стор. 108.

²³ В. І. Лебедев. Крестьянская война под руководством Степана Разина, стор. 109—110.

²⁴ Акты Археографической экспедиции, т. IV, СПб., 1836, стор. 259.

²⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 291.

²⁶ В. І. Лебедев. Крестьянская война под руководством Степана Разина, стор. 117—118.

²⁷ Там же, стор. 117—119.

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

В. І. ЛЕНІН І БІЛЬШОВИЦЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНИ В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Тема «В. І. Ленін і більшовицькі організації України» давно вже привертає увагу науковців республіки. Вона висвітлюється як у спеціальних, так і загальних дослідженнях. Щодо загальних праць, де ця тема займає чільне місце, то передусім слід назвати видані за останні роки Інститутом історії АН УРСР двотомники «Історія Української РСР», «Історія робітничого класу Української РСР», «Історія селянства УРСР», а також монографічні дослідження, присвячені революційному рухові,— «Революція 1905—1907 рр. на Україні» Ф. Є. Лося, «Ленінська «Искра» і піднесення революційного руху на Україні» С. О. Ктитарева, «Рабочее движение на Украине в период нового революционного подъема (1910—1914 гг.)» П. А. Лаврова, «Робітничий клас України та його революційна боротьба в 1914—1917 роках» Й. Т. Шербини, «Селянський рух на Україні в роки першої російської революції» М. Н. Леценка та ін.

Особливу увагу цій проблемі приділено в історико-партійних дослідженнях: у «Нарисах історії Комуністичної партії України», авторський колектив яких у процесі їх перевидання розширює документальний матеріал про вплив В. І. Леніна на діяльність більшовицьких організацій України (нині готується 3-тє, значно доповнене видання); в нарисах з історії обласних партійних організацій та монографіях про боротьбу більшовиків України в дожовтневий період (книги О. Г. Михайлюка, М. Т. Сидорчука, В. Л. Харитонова та ін.).

За останні 10—15 років з'явилося чимало спеціальних праць такої тематики, особливо багато розвідок вийшло до 90-річчя від дня народження вождя. Автор даної статті і поставив перед собою завдання зробити огляд всіх цих видань, з'ясувати стан вивчення проблеми в українській радянській історіографії.

Перші публікації про зв'язки В. І. Леніна з Україною з'явилися ще в середині 20-х років. Уже в рік смерті вождя за рішенням ЦК КП(б)У було видано ряд тематичних збірників його праць, де з передмовами виступили керівні діячі Комуністичної партії України Е. І. Квірінг, Д. З. Мануїльський, Г. І. Петровський, М. М. Попов, М. О. Скрипник, О. Г. Шліхтер, С. І. Гопнер. Вони розкрили значення ленінських творів, ідей і настанов для діяльності української партійної організації, для зміцнення і розквіту республіки у братній сім'ї народів СРСР¹. Особливо слід підкреслити цінність виданого за редакцією М. О. Скрипника збірника ленінських статей «Про Україну», який містив найважливіші праці вождя про революційно-визвольну боротьбу українського народу, про розв'язання національного питання на Україні².

Ці видання мали велику популярність у республіці. Тому наступного року було знову випущено ряд збірників і окремих ленінських праць під редакцією і з передмовами Е. І. Квірінга, Д. З. Лебеда, Д. З. Мануїльського, О. В. Медведєва, Г. І. Петровського, М. М. Попова³. Тоді ж, за рішенням Політбюро ЦК КП(б)У, розпочалась підготовка до перекладу і видання українською мовою творів В. І. Леніна. Відповідала за цю справу комісія ЦК КП(б)У в складі головного редактора М. О. Скрипника

¹ Восток и революция. Сборник статей и речей с предисловием Г. И. Петровского, Харьков, 1924, 40 с.; Коминтерн. (Сборник). С предисловием С. Гопнер, Харьков, 1924, 328 с.; На новых путях. Статьи и речи. С предисловием Э. И. Квинринга, Харьков, 1924, 294 с.; О государстве. Сборник статей и речей. С предисловием Н. Скрипника, Харьков, 1924, 294 с.; Октябрь. (Сборник статей и речей). С предисловием Н. Н. Попова, Харьков, 1924, 294 с.; От блокады до признания. (Сборник). С предисловием А. Шлихтера, Харьков, 1924, 240 с.; Пролетариат и крестьянство. (Сборник). Под редакцией Д. З. Мануильского, Харьков, 1924, 130 с.; Уроки революции. С предисловием С. Гопнер. Харьков, 1924, 31 с.

² Об Украине. (Сборник). Под редакцией и с предисловием Н. А. Скрипника, Харьков, 1924, 78 с.

³ Борьба против оппортунизма и уклонов. 1903—1921. Сборник статей и речей. С предисловием и под редакцией Д. Лебеда, Харьков, 1925, 518 с.; Возникновение

і редакторів С. Вікула, Є. Касьяненко, С. Пилипенка і А. Річицького. Протягом 1928—1933 рр. Державне видавництво України «Пролетар» випустило 10-тисячним тиражем 18 томів Творів В. І. Леніна в перекладі з другого російського видання під загальною редакцією М. О. Скрипника. Але дальший випуск їх на початку 1933 р. було припинено в зв'язку з переглядом «Українського правопису» 1928 р. Після уточнення правопису перекладені з третього російського видання Твори протягом 1935—1936 рр. вийшли з друку. Оскільки матеріали ХХХ (додаткового) тому були включені у відповідні томи українського зібрання, то все воно мало 29 томів. Тираж окремих з них становив від 15 до 40 тис. примірників. У 1936 р. за редакцією М. М. Попова вийшов українською (тиражем 100 тис. прим.) і російською (102 тис. прим.) мовами великий ленінський збірник «Статті і промови про Україну»⁴. Отже, на середину 30-х років всі основні праці Володимира Ілліча були перекладені й видані українською мовою, що у великій мірі полегшувало справу вивчення його теоретичної спадщини.

Звичайно, у В. І. Леніна нема спеціальних праць з історії більшовицьких організацій України, але він не раз висловлював свої думки, оцінки, критичні зауваження на їх адресу в ході керівництва діяльністю партії і революційною боротьбою народних мас. Зокрема, згадував про Донецький союз гірничих робітників, Єлисаветградську, Катеринославську, Київську, Луганську, Миколаївську, Одеську, Подільську, Харківську організації, групу «Южный рабочий» та ще деякі інші⁵. В. І. Ленін давав також оцінки більшовицьким діячам, керівникам дрібнобуржуазних націоналістичних груп, викривав імперіалістичну політику царизму щодо України. Ленінські оцінки і характеристики й нині залишаються керівними, основоположними при висвітленні історії більшовицьких організацій України.

Ці його документи органічно доповнюються листами найближчого друга Володимира Ілліча — Н. К. Крупської. Як секретар редакцій ленінських закордонних органів, вона підтримувала тісні зв'язки з більшовиками України, передавала у своїх листах вказівки і настанови вождя щодо роботи комітетів, виборів делегатів на з'їзд і т. д. Виняткове значення мала публікація у журналі «Пролетарская революция» в 1925—1926 рр. листування В. І. Леніна і Н. К. Крупської з Одеською, Катеринославською і Луганською більшовицькими організаціями періоду першої російської революції⁶. Активні діячі їх — І. Бродський, С. Гопнер, І. Шварц і Г. Шкловський зробили свої примітки до цієї кореспонденції, які допомагають краще зрозуміти стан кожної організації, вплив В. І. Леніна на їх діяльність.

Одночасно з публікацією ленінських праць і документів почали з'являтися на сторінках газет та журналів спогади про Володимира Ілліча визначних партійних і державних діячів України, рядових членів партії, яким пощастило зустрічатися з вождем, розмовляти з ним, виконувати його вказівки та розпорядження. 1924 р. журнал «Пролетарская революция» вмістив спогади Є. Б. Бош про зустрічі з В. І. Леніном у 1915—1918 рр.⁷ Тоді ж редакція цього органу вперше опублікувала ленінський проект промови в IV Державній думі з національного питання, супроводивши текст передмовою-спогадом Г. І. Петровського, який мав виступати з цього питання у Думі в травні 1914 р. Потім з'явилися розповіді його соратників — К. Є. Воронілова, С. І. Гопнер, Е. І. Квірінга, Д. З. Мануїльського, М. О. Скрипника, В. Я. Чубаря, О. Г. Шліхтера та інших про спільну працю з Володимиром Іллічем. Всього зараз взято на облік понад 160 видрукованих спогадів тільки провідних діячів Комуністичної партії України. Всі вони мають велике значення для висвітлення керівної ролі В. І. Леніна в революційній боротьбі на Україні.

большевизма. (Сборник). Под редакцией и с предисловием Д. Лебеда, Харьков, 1925, 284 с.; Завдання пролетаріату в нашій революції (Проект Платформи пролетарської партії). З передмовою Е. Квірінга, Харків, 1925, 46 с.; Первое мая в России. (Статьи и заметки). С предисловием Н. Попова, Харьков, 1925, 59 с.; Перед Жовтневим штурмом. Статті і промови. Під редакцією і з передмовою Г. І. Петровського, Харків, 1925, 120 с.; Про національну справу. (Збірник). Передмова та примітки М. Попова, Харків, 1925, 136 с.; Пролетаріат и крестьянство. (Сборник). Под редакцией и с предисловием Д. З. Мануильского, Харьков, 1925, 165 с.; Революция 1905 года. Избранные статьи под редакцией А. Медведева, Харьков, 1925, 276 с.

⁴ Видання творів В. І. Леніна на Україні (1894—1965). Бібліографічний покажчик, Харків, 1966, стор. 80, 83—88.

⁵ В. П. Титаренко. В. І. Ленін про Україну. Історико-бібліографічний покажчик, Харків, 1961, стор. 175—216; Справочный том к изданию сочинений В. И. Ленина, ч. 2, М., 1956, стор. 179—252; та ін.

⁶ Переписка Н. Ленина и Н. К. Крупской с Одесской организацией. — «Пролетарская революция», 1925, №№ 6, 7, 11, 12; Переписка Екатеринославской и Луганской организаций с Н. Лениным и Н. К. Крупской. — «Пролетарская революция», 1926, № 4.

⁷ Е. Бош. Встречи и беседы с Владимиром Ильичом (1915—1918). — «Пролетарская революция», 1924, № 3.

На базі вивчення ленінських документів, листування і мемуарних матеріалів уже в другій половині 20-х — на початку 30-х рр. з'являється ряд ґрунтовних наукових досліджень з історії більшовицьких організацій України, серед них праці С. Кокоска, В. Лапіної, М. Майорова, В. Єліна, Д. Кардашова, М. Коваленка, В. Манілова та інших істориків⁸. Хоч не з усіма їх твердженнями можна погодитися, але цінним є зібраний авторами фактичний матеріал, прагнення підкреслити роль ленінського керівництва, значення творів вождя, редагованих ним газет «Искра», «Вперед», «Пролетарий», «Социал-демократ», «Правда» в діяльності більшовицьких організацій України. Першу спробу розкрити цю тему в широкому плані зробив у 1928 р. видатний діяч Комуністичної партії України та її історик М. М. Попов⁹. У 1929 р. була опублікована стаття М. С. Воліна «Ленін як історик партії» — перша узагальнююча стаття з цього питання в українській радянській історіографії¹⁰.

Наукова розробка проблеми проводилась і в наступні роки, хоча не так інтенсивно. Про зв'язки В. І. Леніна з луганськими більшовиками говорилося у статті І. Берхіна, який згодом виступив і з окремою книгою¹¹. Володимир Ілліч приділяв також увагу діяльності Одеської організації, про що цікаві відомості навела А. Станкевич¹². Вплив ленінської «Искры» на зміцнення соціал-демократичних організацій України показано в цінних розвідках І. М. Премислера¹³. До 50-річчя першої російської революції виступив О. Т. Юрченко з великою статтею про боротьбу В. І. Леніна за згуртування більшовиків України в період революції 1905—1907 рр.¹⁴ Тоді ж з'явився ряд оригінальних наукових праць з історії партії і революційного робітничого та селянського руху, де також багато місця відводилося висвітленню цієї теми¹⁵.

Особливо інтенсивно стала розроблятися ленінська тематика після XX з'їзду КПРС, який відкрив широкий простір творчому розвитку історико-партійної науки і привернув увагу дослідників до висвітлення ролі В. І. Леніна в створенні й діяльності нашої партії та її місцевих комітетів. Уже в 1957 р., до 40-річчя Жовтневої революції, Інститут історії партії ЦК КП України опублікував збірник статей, де вміщено, зокрема, цікаве дослідження О. Т. Юрченка про внесок В. І. Леніна в організацію боротьби трудящих України за перемогу Великого Жовтня¹⁶. Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка випустив тоді брошуру Й. Д. Ремезовського

⁸ С. Кокоско. Боротьба з економізмом у Київській організації РСДРП (1899—1902).— «Літопис революції», 1928, № 6; його ж. Київський комітет РСДРП в період II з'їзду партії.— «Літопис революції», 1929, № 1; В. Лапіна. Соціал-демократические организации Украины и II съезд РСДРП.— «Летопись революции», 1928, № 5; М. Майоров. Більшовизм і революція 1905 року на Україні, Харків, 1930; В. Єлін. Більшовики в Одесі 1905 року.— «Літопис революції», 1930, № 6; Д. Кардашов. До історії боротьби за III з'їзд на Україні.— «Літопис революції», 1930, № 6; М. Коваленко. «Правда» в боротьбі за ленінське розв'язання українського національного питання (1912—1914 і 1917 рр.).— «Літопис революції», 1932, № 3—4; В. Манілов. Съезд южных комитетов и организаций РСДРП (январь 1902 года).— «Летопись революции», 1928, № 5.

⁹ М. М. Попов. Нарис історії Комуністичної партії (більшовиків) України, Харків, 1928.

¹⁰ М. Волін. Ленін як історик партії.— «Літопис революції», 1929, № 2.

¹¹ І. Берхін. Луганские большевики в революции 1905—1907 гг.— «Пролетарская революция», 1941, № 4; його ж. Луганская большевистская организация в период первой русской революции, М., 1947.

¹² А. Станкевич. Більшовики Одеси в боротьбі за III з'їзд партії.— «Пропагандист і агітатор», 1945, № 7—8.

¹³ І. Премислер. Победа ленинской «Искры» и создание большевистских организаций на Украине.— «Вопросы истории», 1949, № 1; його ж. Ленінська «Искра» на Україні, К., 1950.

¹⁴ О. Юрченко. Боротьба В. І. Леніна за зміцнення більшовицьких організацій на Україні в період революції 1905—1907 рр.— До історії більшовицьких організацій на Україні в період першої російської революції (1905—1907 рр.), К., 1955.

¹⁵ Ю. Ю. Кондуфор. Харьковская большевистская группа «Вперед», Харьков, 1954; Ф. Є. Лось. Роль більшовицької газети «Вперед» в розвитку революційної боротьби на Україні в 1905 р.— Наукові записки Київського державного університету, т. 14, вип. 5, Збірник кафедр марксизму-ленінізму, 1955, № 1; В. Будніков. Газета «Пролетарий» і її роль у революційному русі на Україні в 1905 р. К., 1955; П. В. Шимко-Шамага. Більшовицькі організації на Україні в боротьбі за скликання III з'їзду РСДРП.— Наукові записки Київського педінституту, т. XVIII, 1955; П. М. Шморгун. Більшовицькі організації на Україні в період першої російської революції (1905—1907), К., 1955; та ін.

¹⁶ О. Т. Юрченко. В. І. Ленін — натхненник боротьби трудящих України за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції.— Більшовики України в боротьбі за перемогу Жовтневої революції і встановлення Радянської влади (березень 1917 р.— лютий 1918 р.), К., 1957.

про перебування в Києві 1903—1904 рр. сім'ї Ульянових, яка багато зробила для зміцнення зв'язків місцевих більшовиків з В. І. Леніним¹⁷.

У 1957 р., до 40-річчя Великого Жовтня і 40-ї річниці встановлення Радянської влади на Україні, вийшов підготовлений Інститутом історії партії ЦК КП України великий документальний збірник «В. І. Ленін про Україну» (упорядники О. Т. Юрченко і Т. М. Колішер). У порівнянні з аналогічними виданнями 1924 і 1936 рр. він був значно доповнений і включав близько 200 ленінських творів, листів, промов і документів. Крім того, Держполітвидав УРСР випустив у перекладі на українську мову 1-й том «Спогадів про Володимира Ілліча Леніна», де широко висвітлювались зустрічі з ним більшовиків України у дожовтневий період.

Наступного року, до 40-річчя I з'їзду КП(б)У, О. Т. Юрченко опублікував брошуру «В. І. Ленін і утворення Комуністичної партії України», в якій вперше в радянській історіографії дав стислий нарис історії більшовицьких організацій за весь дожовтневий період у нерозривному зв'язку з титанічною діяльністю В. І. Леніна як вождя партії¹⁸. Тут добре показано його роль у вихованні когорти визначних революціонерів-більшовиків, значення розробленої ним теорії і програми партії з національного питання для успішного розвитку революційного руху українських трудящих. На жаль, через невеликий обсяг праці автор не зміг з достатньою повнотою висвітлити всі сторони діяльності більшовиків України, на які мав вплив В. І. Ленін.

Ще ширше досліджується ця тема в публікаціях 1960 р., присвячених 90-річчю від дня народження В. І. Леніна. Інститут історії партії ЦК КП України спільно з Інститутом підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському держуніверситеті випустив до цієї дати збірник «Ленінським шляхом», де в серії статей О. Т. Юрченка, Ф. Є. Лося і Г. М. Мултиха розкривається, як В. І. Ленін спрямовував діяльність більшовицьких організацій і революційно-визвольну боротьбу українського народу в дожовтневий період¹⁹. У випущених Держполітвидавом УРСР брошурах О. Т. Юрченка і автора цих рядків на основі опублікованих джерел і архівних матеріалів простежено зв'язки В. І. Леніна з більшовицькими організаціями України в 1905—1907 рр. та в період між першою і другою буржуазно-демократичними революціями в Росії (1907—1917 рр.)²⁰. Вийшла також книга про видання і розповсюдження ленінських творів на Україні²¹.

До 90-річчя була видана й фундаментальна праця Й. Д. Ремезовського про революційну діяльність сім'ї Ульянових на Україні²². На відміну від попередньої його брошури тут глибоко досліджено роботу, проведenu рідними В. І. Леніна не тільки в Києві, а й під час їх перебування в Одесі, Бердянську, Львові й Криму. Позитивним у монографії Й. Д. Ремезовського є показ революційної діяльності Ульянових в тісному зв'язку з історією більшовицьких організацій України і Криму. Ця праця ще більше притаманна наступному виданню його праці, яка з'явилась незабаром російською мовою в дещо доповненому варіанті²³.

Історико-партійна книжкова Ленініана поповнилась також і цікавими публікаціями обласних видавництв республіки. У 1960 р. вийшли книги про зв'язки В. І. Леніна з Київською і Одеською більшовицькими організаціями, у 1961 р.— Катеринославською і в 1963 р.— Харківською²⁴. Дніпропетровське видавництво випустило ще й документальний збірник на цю тему²⁵.

¹⁷ Й. Д. Ремезовський. Про перебування сім'ї Ульянових у Києві, К., 1957.

¹⁸ О. Т. Юрченко. Ленін і утворення Комуністичної партії України, К., 1958, стор. 5—29.

¹⁹ О. Юрченко. Ленін і створення більшовицьких організацій на Україні.— «Ленінським шляхом», К., 1960, стор. 41—77; Ф. Лось. Ленінське керівництво революційним рухом на Україні в роки першої російської революції.— Там же, стор. 79—119; Г. Мултих. Ленін і більшовицькі організації України в період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції та утворення Української Радянської держави.— Там же, стор. 120—169.

²⁰ О. Юрченко. В. І. Ленін і більшовицькі організації України в 1905—1907 рр., К., 1960; П. Шморгун. В. І. Ленін і більшовицькі організації на Україні (1907—1917 рр.), К., 1960.

²¹ Й. Багмут, П. Шморгун. Твори В. І. Леніна на Україні (видання, розповсюдження і переклад), К., 1960.

²² Й. Д. Ремезовський. Ульянови на Україні, К., 1960.

²³ Й. Д. Ремезовський. Революционная и общественно-политическая деятельность Ульяновых на Украине, К., 1963.

²⁴ М. Кравчук, П. Шморгун. В. І. Ленін і Київська партійна організація, К., 1960; С. К. Мельник. В. І. Ленін і Одеська партійна організація, Одеса, 1960; П. Варгатюк. В. І. Ленін і Катеринославська більшовицька організація, Дніпропетровськ, 1961; М. І. Куличенко. В. І. Ленін і Харківська більшовицька організація (1895—1917), Харків, 1963.

²⁵ В. І. Ленін і Катеринославська большевистская организация. Документы и материалы, Днепропетровск, 1962.

Широко висвітлювалась ленінська тематика на сторінках «Українського історичного журналу», «Комуніста України», «Наукових записок» вузів. Це статті про боротьбу більшовиків за втілення в життя ленінської тактики на виборах до IV Державної думи, про революційну діяльність Ульянових на Україні, розповсюдження тут творів вождя. Є й публікація листування місцевих партійних осередків з В. І. Леніним і закордонним більшовицьким центром за 1901—1912 рр.²⁶

Отже, вже до 90-річчя від дня народження В. І. Леніна було підготовлено й опубліковано ряд оригінальних наукових досліджень, в яких ґрунтовно розглянуто зв'язки Володимира Ілліча з більшовицькими організаціями основних промислових центрів та України в цілому. Найзначніші ювілейні праці знайшли оцінку на сторінках республіканської преси, а також в огляді Р. М. Савицької²⁷.

Ленінська тематика займає чільне місце і в наукових студіях наступних років. Адже вона невичерпна, і тому цілком закономірно є поява все нових і нових статей, брошур, монографій про вплив В. І. Леніна на діяльність більшовиків України. І що дуже важливо, так це велика плідна праця, проведена з метою виявлення, збирання і наукової публікації відповідних джерел. Передусім слід відзначити листування більшовицьких організацій і груп з В. І. Леніним та редакціями закордонних партійних органів. Ці документи за 1907—1917 рр. (кореспонденція тоді не була особливо інтенсивною) вміщені в збірнику «Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России». А листи попередніх років (понад 750) видані окремою збіркою «Переписка В. И. Ленина и руководимых им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины (1901—1905 гг.)»²⁸. Це унікальне видання дістало високу оцінку на сторінках журналу «Вопросы истории КПСС»²⁹.

Якщо раніше відома була лише невелика частина листів, головним чином за публікаціями журналу «Пролетарская революция» 1925—1926 рр. (вони стосувались Одеської, Катеринославської і Луганської організацій), то тепер, після 1964 р., в нашому розпорядженні — кореспонденція за весь дожовтневий період і уже не трьох, а десятка партійних осередків і груп. Крім матеріалів про Одеський, Катеринославський і Луганський комітети, збірник «Переписка...» містить листування з Київським, Харківським, Миколаївським, Поліським комітетами, Донецьким союзом гірничих робітників, групою «Южный рабочий», Мелітопольською, Добрянською, Херсонською, Полтавською, Новозибківською організаціями, окремими соціал-демократами з Юзівки, Бобринця, Теофіполя. Один лише цей перелік переконливо показує наявність на Україні розгалуженої мережі партійних організацій і груп та їх широкі зв'язки з В. І. Леніним, а також спростовує вигадки українських буржуазно-націоналістичних фальсифікаторів про відсутність тут соціальних передумов для більшовизму і пролетарської революції.

Проведена також велика робота по вивченню і публікації більшовицьких листівок. За період 1905—1907 рр. вони були опубліковані окремою збіркою ще в 1955 р., до 50-річчя першої російської революції, листівки за 1907—1917 рр. включені до збірника «Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России», що побачив світ у 1960 р. І ось у 1963 р. вийшло останнє видання, яке охоплює 1896—1904 рр., тобто всі основні більшовицькі прокламації за дожовтневий період тепер введені в науковий обіг³⁰. Це дає змогу

²⁶ В. Ф. Сокурєнко. Боротьба більшовиків Харкова за перемогу ленінської тактики на виборах до IV Державної думи у 1912 р.— УІЖ, 1960, № 2; Й. Д. Ремезовський. Революційна діяльність Ульянових на Україні. — Там же; П. Шморґун. Видання і розповсюдження ленінських творів на Україні.— «Комуніст України», 1960, № 1; А. Д. Бачинський. Поширення творів В. І. Леніна в Одесі (1902—1906 рр.).— Праці Одеського держуніверситету, 1960, т. 150, Серія суспільних наук, вип. 3; Л. Ю. Беренштейн. З історії розповсюдження творів В. І. Леніна на Україні в дожовтневий період.— УІЖ, 1960, № 2; Листування ленінського партійного центра з партійними організаціями України в 1901—1912 рр.— Там же.

²⁷ Р. М. Савицька. Книги о роли В. И. Ленина в создании большевистских организаций на Украине.— «Вопросы истории», 1964, № 4.

²⁸ Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России (июнь 1907 г.—февраль 1917 г.), К., 1960; Переписка В. И. Ленина и руководимых им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины (1901—1905 гг.), К., 1964.

²⁹ А. П. Косульников. В. И. Ленин и социал-демократические организации Украины.— «Вопросы истории КПСС», 1964, № 10.

³⁰ Листовки большевиков Украины периода первой русской революции (1905—1907 гг.), К., 1955; Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России (июнь 1907 г.—февраль 1917 г.), К., 1960; Листовки революционных социально-демократических организаций Украины 1896—1904 гг., К., 1963.

простежити, як на всіх етапах українські революціонери популяризували ленінські ідеї у своїх листівках, що були основною зброєю пропаганди в масах.

Збагатилось ще і таке джерело для вивчення даної теми, як спогади старих більшовиків України, яким випало щастя зустрічатися з В. І. Леніним чи працювати разом з ним. Основна частина цих матеріалів включена до відомого тритомника «Спогади про В. І. Леніна», випущеного в 1957—1960 рр. ІМЛ при ЦК КПРС і перевиданого українською мовою Держполітвидавом УРСР. Крім того, видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь» відбрало і випустило окремо розповіді українських діячів про Володимира Ілліча — «Незабутні зустрічі» (1-ше видання — 1958 р., 2-ге — 1960). У цьому останньому збірнику з 42 спогадів 15 надруковані вперше, а 14 наново дороблені й відредаговані. У 1963 р. ІМЛ при ЦК КПРС видав ще один збірник «О В. И. Ленине. Воспоминания», де додатково було обнародовано ряд нових мемуарних матеріалів, серед них дуже цінні для висвітлення даної тематики спогади А. С. Гренчева-Чернова. Він як один з керівників грудневого збройного повстання 1905 р. у Донбасі після його поразки емігрував за кордон і там зустрічався з В. І. Леніним, детально розповідав йому про збройний виступ пролетарів Донбасу. Нарешті, у 1968 р. з'явилась перша книга спогадів К. Є. Ворошилова, в якій дещо повніше розповідається про його зустрічі з В. І. Леніним, відомі уже з раніше опублікованих уривків³¹.

У 1965 р. завершено видання п'ятого, Повного зібрання творів В. І. Леніна російською мовою у 55 томах, яке розпочав ІМЛ при ЦК КПРС у 1958 р. Порівняно з попереднім, 4-м виданням, тут багато нових, ще не відомих читачам документів, дуже важливих для висвітлення теми «В. І. Ленін і більшовицькі організації України». Особливо збільшилась кількість листів вождя, які раніше складалі лише два томи, а тепер — десять (тт. 46—55), в тому числі чотири — за дожовтневий період (тт. 46—49). На жаль, не всі ленінські листи до більшовиків України (зокрема до С. І. Гопнер, Л. М. Сталь та ін.) збереглися, але вже сам факт їх кореспонденції (відзначений наприкінці кожного тому в «Списку листів В. І. Леніна, що досі не розшукані») чимало важить для дослідників даної проблеми.

Отже, після відзначення 90-річчя від дня народження В. І. Леніна значно розширилася джерельна база, а це дає можливість ширше, в багатьох випадках по-новому, розкрити зв'язки Ілліча з Україною, краще показати вплив його ідей на формування революційної свідомості мас і діяльність місцевих більшовицьких організацій у дожовтневий період.

Саме такою є недавно видана книжка М. Р. Донія і М. І. Горбунової про вплив ленінської «Искры» на соціал-демократів України³². Автори, спираючись на матеріали згаданого вже збірника «Переписка...» (у його підготовці вони також брали участь), значно ґрунтовніше висвітлили керівну роль Ілліча в діяльності українських соціал-демократів іскрівського періоду, ніж, скажімо, це зроблено у відомих книгах С. О. Ктитарева і І. М. Премислера³³. Їх праці вийшли раніше і, отже, не могли врахувати нових архівних матеріалів збірки.

Оригінальну, цікаву і корисну книгу випустив у 1967 р. Л. О. Суярко, який пише про друковану пропаганду й агітацію іскрівських організацій на Україні³⁴. Численні їх листівки та періодична преса («Летучие листки»), як показав автор монографії, позначені впливом ленінської «Искры». До речі, це перше в радянській історіографії дослідження, де глибоко проаналізовано відображення ленінських ідей у листівках і газетах місцевих організацій. Потреба в таких працях, присвячених періоду революції 1905—1907 рр. і наступним етапам, безперечна.

Книга Л. О. Суярка не позбавлена окремих помилок. Так, у ній є безпідставні твердження про перевидання статей В. І. Леніна на гектографії й в друкарнях Миколаєва, Харкова і Києва, має місце перебільшення щодо впливу і зв'язків ленінської «Искры» з видатними українськими письменниками, революціонерами-демократами — Іваном Франком, Лесею Українкою і Михайлом Коцюбинським³⁵. Але в цілому монографія заслуговує позитивної оцінки, вона значно розширює наші уявлення про друковану пропаганду іскрівців на Україні і є помітним явищем в українській історіографії.

Того ж року вийшла ще одна цікава і корисна праця — «Ленін і Чернігівщина» І. П. Дудка³⁶. В ній на значній документальній основі показано вплив ленінських

³¹ К. Е. Ворошилов. Рассказы о жизни. (Воспоминания). Книга первая, М., 1968.

³² М. Р. Доній, М. Горбунова. Ленінська «Искра» і соціал-демократичні організації України, К., 1969.

³³ С. О. Ктитарев. Ленінська «Искра» і піднесення революційного руху на Україні, К., 1959; І. Премислер. Революційний рух на Україні на початку XX століття (1900—1903 рр.), К., 1958.

³⁴ Л. Суярко. Осянні «Искрой», К., 1967.

³⁵ Див. рецензію автора цих рядків на книгу Л. О. Суярка — УІЖ, 1968, № 5.

³⁶ І. Дудко. Ленін і Чернігівщина, Харків, 1967.

ідей на діяльність партійних організацій Чернігівщини, названо імена багатьох революціонерів-ленінців, які працювали тут чи приїздили на певний час, сприяли зміцненню місцевих більшовицьких сил, їх ідейному гартуванню. Та, на жаль, автор не зовсім серйозно поставився до відбору матеріалів про зв'язки В. І. Леніна з соціал-демократичними організаціями Чернігівщини, про видання і розповсюдження його праць та більшовицької літератури³⁷.

У 1968 р. Політвидав України випустив збірку нарисів А. Ф. Хижняка «Іменням Леніна єдині», яка здобула першу премію на республіканському конкурсі на кращу масово-політичну книгу, присвячену 50-річчю Великого Жовтня. Брошура справді виділяється публіцистичною, живою і популярною формою викладу теми «В. І. Ленін і Україна». Багато сторінок присвячується перебуванню сім'ї Ульянових у Києві, участі братів Цюрупів у налагодженні транспортування ленінської «Искры», обранню Володимира Ілліча делегатом III з'їзду партії від Одеського комітету РСДРП тощо. Але автор не уникнув помилок, часто тупіє на місці, повторюючи застарілі факти десятирічної давності, зокрема про перевидання чотирьох номерів «Искры» в Конотопі. Трапляються у нього і непотрібні перебільшення. Так, Іван Франко нібито сам приносить на вокзал у Львові пакунки з ленінською газетою, щоб передати студентам, які мали її везти, і навіть інструктував їх, кому треба вручити примірники в Підволочиську для дальшого транспортування. А Прохір Дейнега, молодий учитель Гришинської залізничної школи, есер, який очолив гришинську бойову дружину і загинув під час грудневого повстання 1905 р., у брошурі А. Хижняка видається за послідовника Леніна. Він, як твердить автор, читав пристрасні заклики вождя до боротьби і для червоного прапора дружинників взяв гасло «Смерть або перемога!», перефразовавши зустрінуті в ленінській статті слова клятви петербурзьких пролетарів «Смерть або свобода!»³⁸.

Ряд цікавих, оригінальних публікацій вмістив «Український історичний журнал». Серед них — статті про ленінське керівництво соціал-демократичними організаціями України, зв'язки В. І. Леніна з місцевими революціонерами в період столипінської реакції, здійснення його ідей про союз більшовиків і меншовиків-партійців в організаціях РСДРП на Україні, про критику В. І. Леніном буржуазно-націоналістичної концепції лідерів УСДРП, розповсюдження творів вождя³⁹ тощо. Останнім часом журнал почав друкувати на допомогу пропагандистам статті, які в зв'язку з своїм узагальнюючим характером також мають важливе значення для висвітлення ленінської теми⁴⁰. Щоправда, їх авторам не завжди вдається підсумувати досягнення радянської історичної науки в розробці проблеми, як це, приміром, сталося у статті І. М. Іванова-Потьомкіна. Він обмежився всім відомими іменами діячів, про яких не раз писав і в своїх працях про Катеринославський «Союз боротьби», але не згадав тих учасників ленінського «Союзу боротьби», що працювали в інших місцевостях України (М. Г. Полетаєв — на Київщині, І. М. Леонтьєв — на Волині, М. К. Названов — на Поділлі, Є. П. Байков і Л. Б. Красін — у Харкові і т. д.), хоч про них уже говорилось в нашій літературі.

Зараз в республіці готується багато нових ювілейних видань, а деякі праці будуть перевидані після значної доробки і доповнення. Необхідно тверезо, без властивих інколи ювілейним рецензіям перебільшень, оцінити їх, дати глибокий науковий аналіз кожного дослідження, щоб по-справжньому розібратися в наших здобутках, точно визначити коло питань, вже вирішених, і тих, що ждуть свого роз-

³⁷ Більш детальний аналіз книги І. П. Дудка дав автор цього огляду в «Радянській Україні», 17 травня 1968 р.; див. також рецензію С. П. Марценюка і В. У. Чорноуса (УІЖ, 1968, № 7).

³⁸ А. Хижняк. Іменням Леніна єдині, К., 1968, стор. 33, 38, 45.

³⁹ М. І. Горбунова. Ленінське керівництво соціал-демократичними організаціями України в період підготовки II з'їзду РСДРП.— УІЖ, 1963, № 2; О. Т. Юрченко. В. І. Ленін і більшовики України в період реакції 1907—1910 рр.— УІЖ, 1967, № 1; його ж. В. І. Ленін і здійснення союзу більшовиків та меншовиків-партійців в організаціях РСДРП на Україні (1909—1911 рр.).— УІЖ, 1967, № 4; В. Г. Сарбей. Критика В. І. Леніном буржуазно-націоналістичної концепції лідерів УСДРП та її історіографічне значення.— УІЖ, 1966, № 3; П. Л. Варгатюк. Про розповсюдження творів В. І. Леніна на Катеринославщині (1917 р.).— УІЖ, 1964, № 2; З. Р. Вельянінова. Поширення творів В. І. Леніна на Полтавщині (1895—1907 рр.).— УІЖ, 1966, № 5; П. О. Новиков. Розповсюдження творів В. І. Леніна на Поділлі (1905—1907 рр.).— УІЖ, 1963, № 2; В. П. Кириченко. До історії видання на Україні ленінської праці «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?».— УІЖ, 1968, № 7.

⁴⁰ І. М. Іванов-Потьомкін. Діяльність членів ленінського «Союзу боротьби» на Україні.— УІЖ, 1968, № 12; С. Т. Попов. Діяльність агентів ленінської «Искры» на Україні.— УІЖ, 1969, № 1; П. М. Шморгун. В. І. Ленін і більшовицькі організації України.— УІЖ, 1969, № 4.

в'язання. Адже радянська історична наука має безперечні досягнення у розробці проблеми «В. І. Ленін і більшовицькі організації України», «В. І. Ленін і Україна». Тому кожне нове видання повинно бути певним кроком вперед, зробленим на основі узагальнення уже нагромадженого, вивченого і введеного у науковий обіг, а також виявлення ще не відомих архівних документів.

Цілком очевидно, що з ювілеєм не закінчаться наші студії у цій складній і справді невичерпній галузі. Вище уже говорилося про потребу в глибоких наукових працях, де було б показано відображення ленінських ідей у листівках та в періодичній пресі більшовиків України. Необхідно також розкривати практичну діяльність більшовиків України за окремі періоди, спрямовану на втілення в життя ленінських настанов, зокрема під час подій 1905—1907 рр., у період реакції і нового революційного піднесення.

Ще мало праць про революційний шлях окремих більшовиків-ленінців. За останні роки вийшов ряд цікавих книг, присвячених найвидатнішим керівникам партії, але потрібно висвітлювати життя і боротьбу діячів середнього рангу, і рядових бійців ленінської партії. У нас, на жаль, не видаються біобібліографічні матеріали, а «Радянська енциклопедія історії України» не квапиться розширити список людей, біографії яких даються. Ми часто випадково дізнаємося про них, зокрема з дуже корисних публікацій журналу «История СССР» — «Солдаты пролетарской революции». Варто було б й «Українському історичному журналу» запозичити цей досвід (бо до його рубрики «Наш календар» даються біографічні довідки тільки про відомих діячів).

Бракує узагальнених відомостей щодо розповсюдження ленінських творів на Україні. До 90-річчя від дня народження вождя була опублікована спеціальна розвідка на цю тему, а після того з'явилося ще ряд статей, в яких ідеться про окремі райони чи періоди (статті П. О. Новикова, З. Р. Вельянінової, П. Л. Варгачюка в «УІЖ»), крім того, багато нових даних наведено у загальних працях, зокрема в книгах Л. О. Суярка, О. Г. Михайлюка та ін. Проте автори ніби змагаються між собою за те, щоб навести якомога більше фактів з архівів, а слід було б узагальнити вже виявлене і потім додати справді нові приклади. Мабуть, доцільно до кожної статті на цю тему долучати перелік всіх нових фактів, як уже робить редакція «УІЖ» у матеріалах про публікацію творів В. І. Леніна в більшовицьких газетах України.

Ще в більшій мірі потрібно навести порядок у працях про перевидання окремих творів В. І. Леніна на Україні. Тут кожне твердження треба науково обґрунтувати, довести. Так, І. П. Дудко пише про передрук ленінських статей і заміток з газети «Пролетарій» за 1905 р. в «Полесском листке» й окремими брошурами та листівками (стор. 64), хоч насправді жодної статті Леніна за 1905 р. соціал-демократичні організації Чернігівщини не перевидавали. М. Т. Сидорчук у своїй книзі «Більшовики України в період першої світової війни і Лютневої революції (1914—лютий 1917)» (Львів, 1966) твердить, що в гектографованому журналі Одеської партійної організації «За Интернационал» у 1916 р. були вміщені тези Леніна про війну (стор. 112), тимчасом там їх не передруковували.

Перевидання ленінського твору на Україні в умовах царизму — це визначна подія, яка трапляється не так часто. Книжкова палата УРСР у Харкові в 1966 р. випустила бібліографічний покажчик «Видання творів В. І. Леніна на Україні», де за дожовтневий період взято на облік всього 10 ленінських праць. Тепер готується друге, доповнене видання цього покажчика, де, крім книг, будуть вказані й всі газетні передруки. І про кожне нове відкриття в цій галузі потрібно спеціально говорити, детально обґрунтовувати на сторінках преси, зокрема «Українського історичного журналу».

Отже, зроблено вже багато для вивчення зв'язків В. І. Леніна з більшовицькими організаціями України. Історико-партійна книжкова Ленініана поповниться новою літературою і під час відзначення 100-річного ювілею нашого вождя. Але проблема ця і надалі повинна залишитися в центрі уваги наукової громадськості, тут багато ще не вирішених до кінця питань.

П. М. ШМОРГУН

Критика та Бібліографія

ШЛЯХОМ, ОСЯЯНИМ ЛЕНІНИМ,

вид-во «Наукова думка», К., 1969, 411 с.

Нещодавно вийшла з друку перша книга чотиритомного монографічного дослідження «Ленін і Україна». Це внесок науковців Інституту історії АН УРСР в українську історичну ленініану.

На супер-обкладинці — барельєфне зображення Володимира Ілліча. На форзаці його слова, що стали дороговказом на славному шляху українського народу: «При єдиній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна *можлива*, без такої єдності про неї не може бути й мови». На вклейці, що передє тексту, вміщено кольорову репродукцію з картини М. Божія «Двадцятий вік». Такий вдалий заспів до першого тома. Його створив авторський колектив Інституту історії АН УРСР: І. Х. Ганжа, П. П. Гудзенко, І. О. Гуржій, Б. П. Ковалевський, М. В. Коваль, І. І. Компанієць, М. Н. Лещенко, А. В. Лихолат, Ф. Є. Лось, В. Ф. Панібудьласка, М. А. Рубач, Г. Я. Сергієнко, А. Д. Скаба, П. К. Стоян, М. І. Супруненко, Є. П. Талан, Г. М. Шевчук, Й. Т. Щербина. Редакційна робота проведена колегією в складі А. Д. Скаби (відповідальний редактор), П. П. Гудзенка, І. О. Гуржія, М. В. Ковалю (відповідальний секретар), Ф. Є. Лосю, М. І. Супруненка.

Рецензована праця — це серйозне синтетичне дослідження. Воно було б немислиме без попередньої глибокої розробки історії України у монографічних дослідженнях членів авторського колективу та інших науковців республіки, без підсумовуючих, фундаментальних праць, виданих протягом останніх років, таких, скажімо, як «Нариси з історії Комуністичної партії України», «Історія Української РСР», «Історія робітничого класу УРСР», «Історія селянства Української РСР», «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні», «Розвиток української культури за роки Радянської влади» тощо. В основу книги покладено значний за обсягом документальний матеріал. Адже більшість членів авторського колективу брали участь у виданні ряду документальних збірників з історії нашої республіки. Отже, було не тільки палке бажання створити працю про великого Леніна, про вплив його генія на всі сторони жит-

тя, боротьби й перемог українського народу, — це справа честі кожного радянського історика, — а й достатня наукова основа для успішного вирішення цього відповідального завдання. Констатація цього факту зовсім не означає, що тему вичерпано й висвітлено бездоганно. Ні, тут ще непочатий край наукової роботи, наукових дерзаних. Геній Леніна воістину неосяжний, глибина його думок незмірна, а практичні діла неоціненні. На осмислення їх впливу на хід соціального розвитку людства підуть зусилля ще не одного покоління.

Монографія складається з двох частин. У першій висвітлюється глибокий ленінський аналіз соціально-економічного розвитку України в дожовтневий період, а також революційна боротьба робітників і селян України проти самодержавства й буржуазії у роки трьох російських революцій під безпосереднім керівництвом вождя. Особливу увагу приділено Леніну — натхненнику й організатору перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, керівнику боротьби українських трудящих проти внутрішньої й зовнішньої контрреволюції. У другій частині показано утворення СРСР, здійснення на Україні ленінських планів індустріалізації та колективізації сільського господарства, торжество ленінських ідей культурної революції. Висвітлюється також участь трудящих нашої республіки у Великій Вітчизняній війні та відбудові народного господарства.

Особливу увагу в рецензованій праці приділено дослідженню ленінських документів, праць, вказівок, що стосуються безпосередньо історії України. Найсильнішою стороною книги є прагнення авторів зобразити конкретну історичну обстановку саме такою, якою вона була під час її оцінки вождем. На основі широкого фактичного матеріалу показано переможну ходу ленінських ідей по українській землі. Вона ламала на своєму шляху всі перешкоди.

Наведені в монографії документи переконливо свідчать, що всі здобутки українського народу в боротьбі за соціальне оновлення відбулися за безпосередньою участю вождя чи під впливом його ідей. Прагнучи максимально це розкрити, автори свідомо відійшли від принципу історизму під час викладу матеріалу. Наприклад,

у першій частині висвітлюється керівництво Володимира Ілліча боротьбою робітників України з кінця XIX ст. до 1917 р. Згодом автори повертаються до показу селянської боротьби під керівництвом вождя. У даному випадку такий виклад матеріалу, на наш погляд, виправданий. Але в розділі про початок соціалістичного будівництва на Україні застосування такого прийому не витримує критики. Адже автори штучно розривають питання розвитку промисловості й сільського господарства під час громадянської війни. До висвітлення процесів, що відбувалися тоді в українському селі (правда, лише в двох абзацах) вони повертаються лише в розділі про колективізацію (стор. 285). Ще складнішою є структура другої частини монографії, де спочатку подається відбудова промисловості України в післявоєнні роки (стор. 270—279) та розвиток сільського господарства УРСР в період завершення побудови соціалізму й будівництва комунізму (стор. 307—318), а вже потім висвітлюються події Великої Вітчизняної війни. Наприкінці тома зустрічаються часті повтори. Їх можна було б позбутись при досконалішій структурі монографії.

Роблячи цей закид авторам, я розумію, що «струнко» побудувати рецензію значно легше, ніж велику багатопланову працю. Та й це не вдається зробити. Ось я знову повертаюсь до першої частини книги. Відомо, що у період Жовтневої революції, громадянської війни та воєнної інтервенції вождь був навантажений зверх усякої міри. Проте й тоді він приділяв Україні величезну увагу. Яскраво, подекуди на новому матеріалі, свіжо й емоційно показано це в книзі. Не можна також не приєднатися до висновків авторів: «Тим, що український народ не втратив своєї свободи і незалежності під ударами об'єднаних сил зовнішньої і внутрішньої контрреволюції, він зобов'язаний В. І. Леніну, його керівництву збройною боротьбою на Україні...

Український народ, як і всі народи Радянського Союзу, славить В. І. Леніна як геніального політичного і військового діяча, чие керівництво привело радянські народи до перемоги над численними і сильними ворогами, забезпечило радянським народам свободу і незалежність, можливість соціалістичного будівництва» (стор. 199).

До першої частини є два зауваження з приводу неточності викладу. На стор. 132 читаємо: «31 серпня більшовицьку резолюцію про перехід влади до Рад прийняла Петроградська Рада робітничих і солдатських депутатів». То була резолюція ЦК РСДРП(б) «Про владу». В ній не стояло питання про передачу влади Радам, оскільки це гасло в той час, як відомо, було зняте з порядку денного. Резолюція вимагала створити владу з представників пролетаріату і селянства.

На стор. 138 категорично стверджується, що Військово-революційний комітет у Петрограді виник 12 жовтня. Однак є підстави вважати, що рішення про його створення було схвалено на кілька днів раніше. Якщо автори мають нові дані, то треба про це докладніше сказати.

Через усю монографію червоною ниткою проходить лєнінська ідея дружби народів нашої країни, необхідність її примноження, зміцнення союзу Радянських республік. Автори приходять до висновку, що «для Української РСР, як і для інших радянських республік, утворення СРСР мало вирішальне значення для дальшого розвитку радянської державності і суверенітету республіки. В складі Союзу РСР Радянська Україна в тісному співробітництві з усіма радянськими республіками стала могутньою соціалістичною державою» (стор. 246). Справдилось пророче передбачення В. І. Леніна, який ще 1918 р. писав: «Цілком добровільно, без брехні і заліза, ростиме ця федерація, і вона незламна. Найкраща запорука її незламності — ті закони, той державний лад, який ми творимо у себе» (В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 430).

Разом з показом сили й могутності соціалістичної України, автори переконливо доводять всю облудність політики та ідеології буржуазного націоналізму. Вони крок за кроком, на всіх етапах нашої історії простежують і викривають продажність носіїв націоналістичної ідеології, які завжди зраджували інтереси українського народу на догоду іноземному імперіалізму. Так само переконливо викривається підступна роль троцькістів та інших ворогів лєнінізму, їх непопулярність серед трудящих нашої країни. Так, 1927 р. під час загальнопартійної дискусії за лєнінську лінію на Україні проголосувало близько 100 тис. комуністів, а за троцькістсько-зінов'євський блок — лише 446 чол. (стор. 258). Лєнінські ідеї матеріалізувались у будовах п'ятирічок, в організації на соціалістичних засадах сільського господарства, в зростанні обороноздатності країни. Вони вели і ведуть на подвиг мільйони, згуртовуючи їх навколо Комуністичної партії, створеної й загартованої великим Лєніним.

Кожне лєнінське слово, кожне його положення — це глибоке розуміння процесів, що проходили в той час, геніальна прозорливість і проникнення в майбуття. У рецензованій монографії ця сила лєнінської думки глибоко аналізується не тільки з ретроспективної точки зору, але й з поглядом у день сьогоднішній, у день прийдешній. Ось на 334-й сторінці автори, говорячи про фашистську загрозу, що нависла над нашою країною в 30-і роки, наводять слова Володимира Ілліча, написані ще 1913 р.: «У цивілізованій і передовій Європі, з її блискучою розвиненою технікою, з її багатою, всебічною культурою і конституцією, настав такий істо-

ричний момент, коли командуюча буржуазія, із страху перед ростущим і міцніючим пролетаріатом, підтримує все відстає, відмираюче, середньовічне. Відживаюча буржуазія з'єднується з усіма віджилими і відживаючими силами, щоб зберегти захитане наймане рабство» (В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 75). Яке проникнення в суть процесів, що відбуваються за доби капіталізму! Це ленінське положення проливає світло на появу коричневої чуми, а також пояснює політику сьогодишнього американського та європейського імперіалізму.

В розділах про культурну революцію на Україні є абсолютно правильне твердження: «Провідною темою літератури і мистецтва була сучасність, а головним героєм — радянський народ... Українська радянська література і мистецтво, пройняті пафосом соціалістичного будівництва, високим гуманізмом, здобули загальне визнання трудящих України, всього Радянського Союзу, а також передової громадськості сві-

ту» (стор. 329). Це положення викликає певні роздуми. Чому радянські історики у своїй роботі майже не використовують твори радянської літератури та мистецтва? Адже в них відбиті думи, почуття, настрої радянської людини. Широке використання творів літератури та мистецтва збагатило б історичні праці, зробило б їх більш глибокими та емоційними. Не пішли далі двох репродукцій з картин і автори рецензованої монографії. Та справа не в репродукціях і не в цитуванні двох-трьох віршованих рядків. Справа в науково-історичному підході до використання літературних і мистецьких образів.

Автори колективної монографії «Шляхом, осяяним Леніним» на прикладі історії боротьби і перемог українського народу науково довели, що ленінський шлях — це єдино вірний шлях до щастя, що народи Країни Рад під ленінським знаменом прийдуть до сяючих вершин комунізму.

Ю. Ю. Кондуфор

ЛЕНІНСЬКА ТЕОРЕТИЧНА СПАДЩИНА В УКРАЇНСЬКІЙ РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІІ,

вид-во «Наукова думка», К., 1969, 334 с.

Рецензована праця, підготовлена авторським колективом Інституту історії АН УРСР, присвячена малорозробленій проблемі впливу ленінських ідей на становлення і розвиток радянської історичної науки, утвердження ленінської історичної концепції у висвітленні основних питань історії України. Книга складається з вступу і 4-х розділів.

У першому розділі «Період феодалізму» (автор Ф. П. Шевченко) аналізується розробка в українській радянській історіографії основних проблем історії України феодальної доби. Автор підкреслює, що саме глибоке вивчення і використання теоретичної спадщини В. І. Леніна дало можливість українським радянським вченим досягти певних успіхів у дослідженні ряду важливих проблем історії феодалізму на Україні. Тут же автор справедливо відзначає недостатнє використання істориками України важливих висловлювань В. І. Леніна для більш глибокого і правдивого розуміння історичних подій. Цікавим є те місце книги, де йдеться про необхідність розкриття істориками понять «народ», «класи-стани», суті класово-станових відносин на певних етапах розвитку феодалізму для різних земель України.

Автор слушно наводить висловлювання В. І. Леніна, які ще недостатньо використовуються у працях істориків, і справедливо відзначає, що «ленінська спадщина відкриває нові перспективи в дослідженні

епохи феодалізму... Майбутнє радянської історичної науки і далі залежатиме від творчої розробки цієї класичної спадщини» (стор. 52).

Використання ленінської теоретичної спадщини у дослідженні історії України періоду капіталізму присвячений другий розділ (автор В. Г. Сарбей). Тут аналізуються найважливіші праці радянських українських істориків, в яких йдеться про генезис капіталізму на Україні, про характер і розмах класової боротьби в той період тощо. Серйозна увага приділяється аналізу праць про соціально-економічний розвиток України в епоху капіталізму, відзначаються певні успіхи, досягнуті в дослідженні цієї проблеми. В той же час звертається увага на ряд ще нерозв'язаних питань. Правда, не всі ці зауваження носять переконливий характер. Так, говорячи про роль іноземного капіталу в Росії (і на Україні в тому числі) і про дискусії з цієї проблеми, що виникли серед радянських дослідників, В. Г. Сарбей нечітко викладає ті думки, які були висловлені в ході дискусій. В українській радянській історіографії ще недостатньо, на наш погляд, висвітлено питання про те, що використання, поряд з внутрішніми нагромадженнями, іноземного капіталу для капіталістичної індустріалізації Росії і України давало можливість царизму зберігати поміщицьке землеволодіння як основу всіх кріпосницьких залишків. Потрібно було б підкреслити, що українські історики повинні ще багато попрацювати над розкриттям особливостей переростання домонополістичного капіталізму в його вищу стадію — імперіалізм в умовах України.

У розділі дається ґрунтовний аналіз праць, присвячених проблемам формування пролетаріату на Україні, розгортання класової боротьби в період капіталізму й імперіалізму. Але слід було б звернути увагу на численні висловлювання В. І. Леніна про те, що демократичний табір в Росії (і на Україні) складався з революційного пролетаріату і демократичної буржуазії (селянства). В зв'язку з цим треба вказати, що в українській радянській історіографії маловивченими є проблеми особливостей формування ідеології і поглядів буржуазної демократії, історії дрібнобуржуазних партій на Україні.

На наш погляд, в книзі недосить виправдано відривається розгляд праць, присвячених періоду імперіалізму, від тих досліджень радянських істориків, в яких йдеться про передумови Великої Жовтневої соціалістичної революції (вони чомусь розглядаються в наступному розділі). Адже вся історія Росії періоду імперіалізму в цілому, і України зокрема, — це історія формування соціально-економічних, політичних та ідеологічних факторів, розвиток і взаємодія яких привели до перемоги Великого Жовтня.

У розділі «Період соціалізму» (автори С. К. Гутянський і В. П. Сидоренко) аналізуються основні монографічні праці й найважливіші статті, присвячені перемозі соціалістичної революції і розгортанню будівництва соціалізму на Україні. Особливу вагу автори приділяють аналізу досліджень, присвячених розробці ленінських ідей з національного питання даного періоду. При цьому цілком справедливо зауважують, що глибоке і ґрунтовне вивчення цієї важливої проблеми тільки почалося.

Багато уваги приділяється аналізу найважливіших праць вчених нашої республіки з історії робітничого класу України, становлення соціалістичної промисловості, втілення в життя українським народом ленінського плану побудови соціалізму в нашій країні.

І. К. РИБАЛКА.

В. І. ЛЕНІН І УКРАЇНА, вид-во Харківського університету, Харків, 1969, 123 с.

І. І. КОЛОМІЙЧЕНКО, П. М. ШМОРГУН.

В. І. ЛЕНІН І УКРАЇНА, т-во «Знання» Української РСР, К., 1969, 96 с.

Великою кількістю наукових і науково-популярних праць збагатилася Ленініана нашої республіки під час підготовки до знаменної дати — 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Серед них чільне

В останньому розділі книги «Ленініана в українській історіографії» (автор А. В. Санцевич) дається аналіз стану вивчення на Україні життя і діяльності великого генія людства — В. І. Леніна. Тут читач знайде майже повну наукову анотацію історичної ленініани на Україні, що є результатом роботи радянських істориків.

Рецензована книга має іменний покажчик. Прикро лише, що цей покажчик складений дещо недбало. Окремі прізвища (навіть відомих діячів, як-от М. О. Бакунін, П. А. Лавров та інші) наведені без ініціалів, а це іноді може привести просто до непорозуміння: в історії суспільно-політичного руху в Росії, наприклад, відомі революціонер-демократ М. В. Шелгунов і робітник-пропагандист В. А. Шелгунов, два брати Серно-Соловйовичі. Такі діячі, як В. Г. Белінський, М. Г. Чернишевський, М. В. Фрунзе, Й. Е. Якір та інші, названі з одним ініціалом.

Метою книги, як пишуть автори, було «підвести підсумки зробленого, звернути увагу на нові можливості використання ленінської теоретичної спадщини в працях українських істориків» (стор. 16). Слід зазначити, що авторський колектив успішно вирішив це завдання. Автори не тільки проаналізували великий обсяг історичної літератури, але й зробили цінні спостереження над способом реалізації ленінських оцінок історичних подій, над формами залучення і використання ленінських цитат в історичних працях.

Видання книги є значним явищем в сучасній українській радянській ленінознавчій та історичній літературі. Поява її свідчить про плідну працю українських істориків в розробці історіографічної проблематики і безперечно послужить поштовхом до дальшого дослідження і розв'язання актуальних проблем української історіографії.

*В. Н. Котов, М. І. Марченко,
Б. А. Шарафутдінов*

місце посідають дослідження, присвячені всебічному вивченню проблеми «В. І. Ленін і Україна».

Кипуче життя і багатогранна діяльність Володимира Ілліча нерозривно пов'язані з історією визвольної боротьби і перемоги всіх народів старої, царської Росії, зокрема українського народу. Революційний рух робітників і селян України проти соціального визиску й національного гніту в кінці XIX — на початку XX ст., героїчна боротьба під час першої російської революції 1905—1907 рр., нове революційне піднесення 1910—1914 рр., повалення царського самодержавства внаслідок Лютневої революції 1917 р., перемога Вели-

кого Жовтня, утворення Української Радянської держави, розгром внутрішньої контрреволюції та іноземних інтервентів на Україні під час громадянської війни 1918—1920 рр., перші соціалістичні перетворення в республіці,— всі ці величні етапи в історії українського народу очолювались В. І. Леніним і заснованою ним Комуністичною партією, освітлювались променем всеперемагаючих ленінських ідей.

В багатьох творах В. І. Леніна розглядаються найважливіші питання соціально-економічної історії українського народу дожовтневого періоду, паростання класової боротьби і національно-визвольного руху на Україні в період промислового капіталізму та імперіалізму. Особливо широко і яскраво відображено в них події Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни на Україні, тяжкі, але прославлені творчою працею трудящих роки відбудови народного господарства.

Поклавши в основу викладу ленінські твори, документи й листи та залучивши широке коло історичних джерел і досліджень, І. І. Коломійченко та П. М. Шморгун спільно, а І. К. Рибалка окремо написали цінні брошури «В. І. Ленін і Україна». Після стислих вступів автори показують керівну роль Володимира Ілліча в розвитку революційного руху на Україні, розповідають, як під впливом і за зразком «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», заснованого В. І. Леніним у Петербурзі 1895 р., виникли «Союзи боротьби» в Києві й Катеринославі. Тут же йдеться про участь соратників та учнів Володимира Ілліча у зміцненні й діяльності соціал-демократичних організацій багатьох міст України.

Наведений у брошурах матеріал переконливо свідчить про поширення й поглиблення зв'язків В. І. Леніна з Україною в період виходу організованої ним загальноросійської газети «Искра». Остання мала велику кількість кореспондентів на Україні, часто друкувала статті й матеріали про розгортання тут революційного руху. В ряді українських міст працювали агенти «Искры», керовані безпосередньо Володимиром Іллічем. Під його ж керівництвом відбувалося ідейне оформлення соціал-демократичних організацій іскрівського напрямку в Одесі, Харкові, Катеринославі та інших містах. Велику увагу приділяв В. І. Ленін боротьбі робітників і селян України проти соціального гніту, проявляв глибокий інтерес до посилення студентського руху в Києві й Харкові. В брошурі І. К. Рибалки розповідається про розповсюдження праць В. І. Леніна на західноукраїнських землях, що перебували під гнітом Австро-угорської монархії.

Під час революції 1905—1907 рр. Володимир Ілліч підтримував тісні зв'язки з більшовицькими організаціями України,

подавав їм велику допомогу дружніми порадами й критичними зауваженнями. Він високо цінував революційні виступи робітників промислових центрів України, подвиг потьомкінців, грудневе збройне повстання в Донбасі. Все це ґрунтовно висвітлено в рецензованих книгах.

З брошури І. І. Коломійченка та П. М. Шморгуна читачі довідаються, як у роки реакції В. І. Ленін, перебуваючи у вимушеній еміграції, через агентів ЦК партії і за допомогою редагованих ним газет «Пролетарий» і «Социал-демократ» керував роботою партійних організацій Росії, в тому числі й України, очолював їх боротьбу проти антипартійних груп — ліквідаторів, отзовістів, троцькістів, буржуазно-націоналістичних партій та великодержавних шовіністів. Про нерозривні зв'язки Володимира Ілліча і редакцій газет «Пролетарий» та «Социал-демократ» з партійними організаціями говорять численні повідомлення цих газет. Велику роль у новому революційному піднесенні 1910—1914 рр. на Україні відіграла заснована В. І. Леніним більшовицька газета «Правда», вихід якої палко підтримали українські робітники. Використовуючи всі легальні можливості для викриття реакційної, антинародної політики царизму, Володимир Ілліч часто зустрічався з Г. І. Петровським і М. К. Мурановим — більшовиками-депутатами IV Державної думи, обраними по робітничих куріях від Катеринославської й Харківської губерній, рекомендував їм теми для виступів у Думі, писав для них проекти промов.

В обох брошурах всебічно висвітлюється боротьба В. І. Леніна за єдність революційних дій російського та українського народів, проти великодержавного шовінізму й українського буржуазного націоналізму. Авторі детально зупиняються на працях, у яких Володимир Ілліч докладно розглядає українське національне питання, рішуче викриває жорстокий національно-колоніальний гніт царизму, всебічно аналізує національно-визвольний рух на Україні. Програма більшовицької партії з національного питання, розроблена В. І. Леніним, мала велике значення в інтернаціональному згуртуванні трудящих різних народів Росії, в підготовці їх до соціалістичної революції, до боротьби за встановлення влади Рад.

Яскраво змальована в рецензованих працях роль В. І. Леніна в перемозі й зміцненні Радянської влади на Україні. Авторі підкреслюють, що він був біля колиски створення Української Радянської Соціалістичної Республіки. За ініціативою Володимира Ілліча Радянська Росія допомагала Україні кадрами, грошима, промисловими товарами, зброєю, військовою силою. В. І. Ленін брав безпосередню участь у створенні Комуністичної партії України, яка разом з Радянським урядом під керівництвом великого вождя вирішала багато важливих питань відбудови

народного господарства, становлення й розвитку української соціалістичної культури.

І. К. Рибалка виділив в окремий розділ питання «В. І. Ленін — організатор і керівник боротьби українського народу проти іноземних інтервентів і внутрішньої контрреволюції в період громадянської війни». Розглядаючи боротьбу трудящих України проти австро-німецьких, антантівських і білопольських інтервентів, висвітлюючи розгром на Україні численних білогвардійських полчищ Денікіна і Врангеля та буржуазно-націоналістичних зграй, автор на конкретних прикладах показує величезний вклад Володимира Ілліча в справу визволення трудящих України з-під гніту іноземних інтервентів та внутрішньої контрреволюції, що блокувала їх.

Чимало сторінок у брошурах відведено висвітленню ленінської турботи про відбудову народного господарства Радянської України, безпосередніх зв'язків Володимира Ілліча з українськими трудящими, партійними і державними керівниками нашої республіки. Палко підтримуючи ленінську ідею створення Радянського Союзу, український народ побажав, щоб В. І. Ленін очолив загальносоюзний уряд.

Автори книг мовою конкретних фактів розповідають про постійну увагу Володимира Ілліча до трудящих західноукраїнських земель, його турботу про звільнення їх від соціального визиску та національного гніту, про те, щоб «пробудити, просвітити і розворушити українців і австрійських, і російських!» (В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 197). Він всіляко допомагав комуністам Західної України в організації революційної боротьби. Трудящі краю палко вітали вождя міжнародного пролетаріату, висловлювали йому глибоку подяку за піклування про них.

Рецензовані книги містять документи, що красномовно говорять про безмежну любов до Володимира Ілліча робітників, селян та інтелігенції України, зокрема, сповнені глибокої тривоги за здоров'я засновника й керівника Комуністичної партії та першої в світі соціалістичної держави листи українських трудящих, адресовані хворому В. І. Леніну. Невимовно скорботою зустріли український народ звістку про тяжке, ні з чим незрівнянне горе — смерть Володимира Ілліча. Результати ленінського призову в партію робітників від верстата, говорять автори, були яскравим виявом безмежного довіря робітничого класу до своєї партії, створеної й випестуваної великим Леніном.

Обидві брошури закінчуються розділами, в яких змальовується боротьба українського народу за здійснення ленінського плану побудови соціалізму і комунізму, показується торжество ленінської національної політики на Україні. Ідучи ленінським шляхом, наш народ у братній сім'ї народів СРСР перетворив Україну, колись відсталу і безправну окраїну царської Ро-

сії, в могутню індустріально-колгоспну республіку з високорозвинутою наукою і культурою, в одну з найбільших і наймогутніших держав Європи. В цьому історичному звершенні дістала нове втілення велич всеперемагального вчення В. І. Леніна.

Даючи високу оцінку книгам І. І. Коломійченка, П. М. Шморгуна та І. К. Рибалки, слід висловити і деякі побажання. В працях на тему «В. І. Ленін і Україна» конче необхідно зупинитись на висвітленні Володимиром Іллічем найважливіших питань історії України. Це частково зроблено в брошурі І. К. Рибалки, де є розділ «В. І. Ленін про соціально-економічний розвиток і політичне становище України в кінці XIX — на початку XX століття».

Читачам цікаво було б знати про глибокий інтерес В. І. Леніна до української культури. Як відомо, він вивчав українську мову, літературу, фольклор, мистецтво, захоплювався українськими піснями. Протягом усього свого життя великий вождь зберігав палку любов до Т. Г. Шевченка, зокрема піклувався про перевидання і поширення творів геніального поета. Навіть у тяжкий період громадянської війни, коли Україна була окупована австро-німецькими полчищами, уряд Радянської Росії з ініціативи В. І. Леніна вирішив поставити пам'ятники Т. Шевченкові в Москві і Петрограді. Володимир Ілліч добре знав про революційну діяльність і творчість І. Франка, а також про наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові, з яким газета «Искра» обмінювалась виданнями. За дорученням В. І. Леніна В. Д. Бонч-Бруевич встановив зв'язки з І. Франком, залучив його до співробітництва в «Искре». Знав і любив Володимир Ілліч творчість М. Коцюбинського і Лесі Українки. Одним з яскравих свідчень всебічної і постійної зацікавленості Володимира Ілліча проблемами української культури є книги і документи, якими він постійно користувався. Серед багатьох книг його особистої кремлівської бібліотеки приємно зустріти твори І. Котляревського, М. Коцюбинського, чотиритомний словник української мови за редакцією Б. Грінченка, книгу «Наши, списанные с натуры русскими», де вміщені графічні твори — ілюстрації Т. Г. Шевченка, брошури і матеріали з історії більшовицьких організацій на Україні, про народну освіту на Україні тощо.

Питання В. І. Ленін і українська культура висвітлені в рецензованих працях лише частково, переважно в аспекті показу ролі Володимира Ілліча в становленні й розвитку української радянської культури. Значною мірою це пов'язано з обмеженням обсягом названих книг.

Загалом багаті за змістом і популярні за викладом брошури І. І. Коломійченка, П. М. Шморгуна та І. К. Рибалки — важливий вклад в українську Ленініану.

І. О. Гуржій

В. И. АСТАХОВ, И. Л. ШЕРМАН.
В. И. ЛЕНИН — ИСТОРИК
СОВЕТСКОГО ОБЩЕСТВА,

изд-во Харьковского университета,
Харьков, 1969, 356 с.

Серед величезної історичної Ленініани, що вийшла до 100-річчя від дня народження В. І. Леніна, змістовністю викладу та ґрунтовністю узагальнень виділяється рецензована монографія. Автори обрали для дослідження складну і важливу тему. Ленінська творча спадщина з історії радянського суспільства обширна. Але у ній переважають невеликі за обсягом праці, дослідження яких є трудомістким завданням, бо доводиться співставляти багато текстів, що стосуються певної теми. Та В. І. Астахов і І. Л. Шерман успішно перебороли труднощі, що перед ними постали. Історіографам, безумовно, у пригоді стала і значна кількість історичної літератури з досліджуваної теми, особливо з її часткових питань¹.

У змістовному вступі автори приділяють певну увагу працям своїх попередників. Особливо докладно розглядаються роботи 20-х років марксистських істориків В. Адоратського, В. Бистрянського, Г. Левинича, М. Покровського та ін. Це дуже важливо, бо деякий час тому недооцінювалася молода радянська історіографія. Високо оцінено вклад академіка І. І. Мінца, Ю. Н. Городецького, М. М. Маслова, В. П. Наумова у розробку досліджуваної теми. Автори широко використали т. IV «Очерков истории исторической науки в СССР» (М., 1966), «Очерки по историиграфии советского общества» (М., 1967), збірник «В. И. Ленин и историческая наука» (М., 1968) та ряд інших книг і статей. Значно менше «пошастило» численним працям, що вийшли від другої половини 50-х років і які стосуються часткових питань теми — ленінських оцінок Великої Жовтневої соціалістичної революції, громадянської війни, соціалістичного будівництва, культурної революції в Країні Рад та ін. В рецензованій книзі не згадуються навіть фундаментальні монографії: «В. И. Ленин и победа Жовтневої революції на Україні» (К., 1967), «Торжество ленінської національної політики на Україні» (К., 1967), «Здійснення ленінської національної політики на Україні. 1917—1920» (К., 1967 — автор А. В. Лихолат), в яких велике місце приділяється ленінським ідеям з вузлових питань історії радянського суспільства.

¹ Див. Проблемы истории в трудах В. И. Ленина. Материалы к указателю исторической литературы о В. И. Ленине как историке. М., 1969, стор. 91—124; Ленінська теоретична спадщина в українській радянській історіографії, К., 1969, стор. 308—312.

У своєму історіографічному огляді автори справедливо зазначають, що в 30—40-х роках з поширенням суб'єктивістських тенденцій применшувалася і навіть замовчувалася роль В. І. Леніна як історика радянського суспільства (стор. 12—16). Після XX з'їзду КПРС створилися сприятливі умови для глибокого вивчення проблеми, що розглядається. В. І. Астахов та І. Л. Шерман у своїй монографії підбили підсумки цьому дослідженню. Їм належить пріоритет синтетичної ґрунтовної розробки проблеми «В. І. Ленин — историк радянського суспільства».

Монографія в основному побудована за хронологічним принципом. Лише перший розділ, присвячений основним рисам ленінського методу історичного дослідження, має суто теоретичний характер. Автори розглядають співвідношення між історією та політикою, розкривають ленінську ідею про значення історичного досвіду для визначення правильної політичної лінії. У своїх наукових дослідженнях великий вождь строго проводив принципи партійності та історизму.

В книзі справедливо зазначається, що Ленін виявляв великий інтерес до розкриття історичної своєрідності кожної епохи, зокрема радянської, під час якої вперше на практиці здійснювалися соціалістичні ідеї. Але викликає подив виділення авторами окремого «ленінського методу вивчення історії радянського суспільства» (стор. 56). У читача може скластися враження, що до інших епох вождь революції мав якийсь інший підхід. Втім же, вище автори цілком правильно відзначили спільні принципи історика-дослідника: партійність, історизм, об'єктивність.

На стор. 57 зазначається, що «невтомна ленінська думка особливо інтенсивно і напружено працювала в 1917—1923 рр.» У цьому, як і в попередньому прикладі, відчувається захоплення авторів своєю темою.

У книзі велика увага приділяється особливостям вивчення Леніним сучасної йому, або поточної історії, важливості й складності цієї справи. Автори схвально наводять думку В. Бистрянського про те, що «геній Леніна дозволяє йому розв'язувати найважче завдання — правильно орієнтуватися в сучасній історії, коли ще не накопичено фактичний матеріал, який дає змогу історикові досліджувати давно минулі події» (стор. 9).

На наш погляд, основна трудність історика сучасності полягає не в браку інформації (протягом радянської доби її завжди буває дуже багато), а в її труднодоступності, розосередженості. Особливо це стосується неопублікованих матеріалів (у поточних архівах установ).

У кінці вступу і в розділах II та III автори докладно розглядають ленінську періодизацію 1917—1920 рр. В цій справі вони скрупульозно залучають багато праць В. І. Леніна, цілком правильно

підкреслюють, що дальший розвиток радянського суспільства вніс свої корективи в цю періодизацію (стор. 31). Хотілося б, щоб у книзі було зроблено конкретне порівняння лєнінської періодизації з сучасною. Тоді особливо наочною стала б історична обумовленість лєнінських визначень.

У монографії розглядається дослідження В. І. Лєніним найважливіших етапів історії радянського суспільства — Великої Жовтневої соціалістичної революції, іноземної воєнної інтервенції та громадянської війни, переходу до нової економічної політики та соціалістичного будівництва в 1921—1923 рр., підкреслюється, що В. І. Лєнін висвітлював усі найважливіші проблеми історії радянського суспільства. Такі питання намагалися порушувати й автори монографії. В межах проблеми Великого Жовтня вони розглядають питання Лютневої буржуазно-демократичної революції, підготовки Великої Жовтневої соціалістичної революції, Жовтневого перевороту і тріумфального ходу Радянської влади, Брестського миру, перших кроків соціалістичного будівництва. Автори особливо докладно аналізують лєнінські оцінки Установчих зборів, декретів II з'їзду Рад про землю та про мир.

В історії громадянської війни, за свідченням авторів монографії, В. І. Лєнін приділяв особливу увагу початку війни (літо 1918 р.), інтервенції Антанти восени 1918 — весною 1919 рр. Великий вождь докладно аналізував причини розгрому Колчака до літа 1919 р., поразки Денікіна та Юденіча, розкривав історичні уроки війни з білополяками та розгрому Врангеля. Розділ про громадянську війну відзначається особливою чіткістю викладу та висновків. Вождь революції займався не лише воєнними питаннями, а й зробив великий вклад у розкриття політики воєнного комунізму, зміщення союзу робітничого класу та селянства, в обґрунтування запровадження продовольчої розверстки.

Відзначені вище питання, дослідженням яких в історичному плані займався Володимир Ілліч, безумовно, мають велике значення і являють інтерес з точки зору історіографії. Але, на наш погляд, не всі вони мають пряме відношення до досліджуваної авторами теми. Зокрема, Лютнева революція безпосередньо не відноситься до історії радянського суспільства, хоч і була важливою передумовою Великого Жовтня. Автори коротко говорять і про інші передумови: революцію 1905—1907 рр., першу світову війну. В такому самому плані, напевно, слід було писати і про Лютневу революцію.

Загальновідомо, що радянське суспільство є багатонаціональним. В. І. Лєнін надавав великого значення національному питанню, залишив багато блискучих праць на цю тему. Автори рецензованої монографії побіжно торкаються цього питання. Лише розповідаючи про утворення

СРСР, на кількох сторінках викладають критику Володимиром Іллічем висунутого Й. В. Сталіним принципу «автономізації» (стор. 315—317). Проте В. І. Лєнін протягом всіх років після Великого Жовтня приділяв велику увагу згуртуванню народів Країни Рад. Між радянськими республіками, які не становили до 1922 р. єдиної держави, існували тісний воєнополітичний союз, економічні, культурні зв'язки. Саме всі вони разом взяті склали радянське суспільство, про яке йдеться в монографії. Тому дивно, що на стор. 326 мова йде про Бухарську, Азербайджанську і Вірменську радянські республіки в плані зовнішньої політики Радянської держави (поряд з Польщею, Афганістаном, Туреччиною).

У книзі зовсім мало уваги приділяється Радянській Україні. Цей закид робиться авторам не тому, що їх праця є невід'ємною складовою частиною української радянської історіографії, а тому, що В. І. Лєнін дуже багато писав про Радянську Україну, свідченням чого є нове двотомне видання збірника «В. І. Лєнін про Україну» (К., 1969).

Отже, висвітлення лєнінських ідей про радянське суспільство, як братерську співдружність різних народів, є важливим завданням радянської історіографії.

У монографії трапляються місця, які свідчать про зловживання цитатами, навіть дуже довгими (стор. 301—302, 336—337), їх пряме повторення (стор. 151 і 201, 301 і 312). Невдало викладено матеріал про революційну ситуацію (стор. 54, 74, 122). На стор. 207 йдеться про другу світову війну — потрібно про першу.

Слід всіляко вітати вміщення в монографії «Основної літератури». Але прикро, що список праць В. І. Лєніна неповний. У ньому не вміщено багатьох листів, записок, начерків вождя, в яких є цінний матеріал з історії радянського суспільства. На наш погляд, для читача більш корисні переліки лєнінських праць з окремих тем у підрядкових примітках (див., наприклад, стор. 163—164, 291 та ін.). Список історіографічних праць (стор. 353—354) також дуже неповний.

Окремі прогалини та огріхи не можуть змінити загальної оцінки рецензованої монографії, як першої вдалої спроби узагальнити і синтезувати величезний матеріал з творчої лєнінської спадщини про історію радянського суспільства. В. І. Астахов та І. Л. Шерман переконливо показали, що лєнінські твори є методологічним дороговказом для істориків, геніальними історіографічними пам'ятками, скарбницею не лише ідей, а й достовірних історичних фактів. В. І. Лєнін залишив нащадкам зразки конкретного історичного аналізу головних подій і явищ післяжовтневого періоду, установлення об'єктивних закономірностей історичного розвитку.

А. В. Санцевич

А. Д. ЯРОШЕНКО.

**В. І. ЛЕНІН І РЕВОЛЮЦІЙНИЙ РУХ
НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ,**

вид-во «Каменярь», Львів, 1969, 158 с.

Питання про поширення ленінських ідей на західноукраїнських землях вивчене ще недостатньо. Тим часом воно має велике наукове і пізнавальне значення. Ось чому слід вітати вихід у світ книги А. Д. Ярошенка про В. І. Леніна і революційний рух на західноукраїнських землях. У цій праці автор простежив поширення марксизму на західноукраїнських землях наприкінці XIX ст. Він довів, що твори К. Маркса і Ф. Енгельса з'явилися тут невдовзі після їх надрукування. Місцеві соціалістичні діячі не лише вивчали і розповсюджували марксистські праці, але й підтримували зв'язки з їхніми авторами. Особливо велику роль у цьому відіграв І. Я. Франко.

Ознайомлення з досвідом героїчної боротьби пролетаріату Росії, вплив «Іскри» та іншої марксистсько-ленінської літератури, посилення зв'язків з російськими революціонерами приносили свої плоди: зростала класова свідомість західноукраїнських трудящих, ставали частішими і масовішими та організованішими революційні виступи робітників і селян.

В. І. Ленін уважно стежив за революційним рухом на західноукраїнських землях під впливом революції 1905—1907 рр. в Росії. У 1907 р. він докладно вивчав доповідь Української соціал-демократичної партії на Штутгартському конгресі II Інтернаціоналу. Зберігся переклад тексту доповіді на російську мову, написаний рукою Н. К. Крупської і відредагований В. І. Леніним. Володимир Ілліч особливу увагу звернув на ті місця, де йшлося про масові революційні виступи трудящих Галичини, вніс кілька поправок.

Цікаві дані навів автор про перебування В. І. Леніна в Галичині в 1912—1914 рр. У той час Володимир Ілліч вів плідну теоретичну роботу, вистав міжнародний революційний рух, встановлював тісні зв'язки з багатьма його діячами. Тільки у Львові були три конспіративні квартири, через які ЦК РСДРП і зокрема В. І. Ленін тримали зв'язок з Львівською закордонною більшовицькою групою і місцевими революціонерами.

Велику роль у революціонуванні трудящих мас на західноукраїнських землях відіграла створена В. І. Леніним більшовицька газета «Правда».

В. І. Ленін прагнув залучити до участі в газетах «Правда» і «Соціал-демократ» кореспондентів із західноукраїнських земель. Великий інтерес в зв'язку з цим викликає те місце книги, де йдеться про листування й особисті зустрічі Володимира Ілліча з галицьким лівим соціал-демократом В. Левинським.

Переконливі факти навів автор про

вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції, ідей В. І. Леніна на піднесення революційного руху на західноукраїнських землях.

З інтересом читається також і той розділ книги, де йдеться про утворення комуністичних організацій на західноукраїнських землях, які відіграли важливу роль у дальшому поширенні тут ленінських ідей, стали важливою передумовою зміцнення зв'язків В. І. Леніна з західноукраїнськими революційними діячами. Заснування Комуністичної партії Східної Галичини, Комуністичної партії Буковини і Групи комуністів Руської Крайни (Закарпаття) мало велике значення не лише для розвитку революційної боротьби на західноукраїнських землях, але і для всього міжнародного революційного руху. В ряди створеного і випестуваного В. І. Леніним III, Комуністичного Інтернаціоналу влились нові загони бійців.

Автор добре розкрив велику роль Леніна у встановленні Радянської влади на значній території Галичини в 1920 р.

Вплив ідей ленінізму дуже позначився на революційному русі на західноукраїнських землях під час окупації їх буржуазною Польщею, Чехословаччиною, боярською Румунією. Ідеї Леніна надихали трудящих на рішучу боротьбу за своє соціальне і національне визволення, за возз'єднання в єдиній Українській Радянській соціалістичній державі.

У змістовній книзі А. Д. Ярошенка хотілося б знайти більше фактів про те, як комуністичні організації на західноукраїнських землях застосовували окремі теоретичні положення В. І. Леніна у своїй повсякденній революційній роботі. Автор зовсім не згадав про вплив ленінізму на ідейне спрямування програми КПП, ухвалені на VI з'їзді в 1932 р., що було великою подією в революційному русі всієї Польщі. Новим програмним документом незмінно керувалась у своїй практичній діяльності і КПЗУ — складова частина КПП.

У вступі автор дає історіографічний огляд, в якому, на жаль, немає повного переліку монографічних праць, не кажучи вже про брошури і наукові статті. На сторінці 31 автор твердить, що на західноукраїнських землях діяли іскрівські організації, але наводить відомості лише про одну з них — львівську. Праці бракує заключного розділу, який логічно випливав би з наведених матеріалів, — «Возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській соціалістичній державі — торжество ленінської національної політики».

В цілому ж рецензована праця заслуговує позитивної оцінки і вихід її в світ — ще один важливий крок у висвітленні революційного минулого західноукраїнських земель.

М. М. Кравець

Хроніка та інформація

СКАРБНИЦЯ ЛЕНІНСЬКОЇ ІДЕЙНОЇ СПАДЩИНИ

Київський філіал Центрального музею В. І. Леніна є скарбницею ленінської ідейної спадщини. Тут зібрано понад 9 тис. документів: фотокопії ленінських рукописів, особисті речі і перші видання праць Володимира Ілліча, картини, скульптури, оригінали більшовицьких журналів, газет, листівок, що розповідають про життя та діяльність великого вождя, відображають героїчну історію Комуністичної партії Радянського Союзу. Серед документів чільне місце займають Постанови ЦК КПРС «Про підготовку до 100-річчя від дня народження Володимира Ілліча Леніна», Тези ЦК КПРС «До 100-річчя від дня народження Володимира Ілліча Леніна», матеріали міжнародної Народи комуністичних і робітничих партій у Москві, про 50-річчя Комуністичної партії України, рішення грудневого Пленуму ЦК КПРС і сьомої сесії Верховної Ради СРСР та інші документи.

До 100-річчя від дня народження великого вождя докорінно перебудовано і поновому оформлено експозицію про його діяльність у період Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни, а також про те, як радянський народ під керівництвом Комуністичної партії крок за кроком втілює в життя великі заповіді Ілліча. У музеї експонуються матеріали, що розкривають зв'язки вождя з партійними організаціями України, висвітлюють його роль у історичній долі українського народу. Таких документів понад 700. Значну частину з них введено до експозиції недавно. Увагу відвідувачів привертає фото студентів Київського університету, виданих у солдати за участь у революційних виступах 1901 р. Поряд — пожовкла від часу газета «Искра» № 2, в якій В. І. Ленін на цю подію відгукнувся статтею «Віддача в солдати 183-х студентів». Царизм, писав Володимир Ілліч, розраховує з допомогою казарми навчити «бунтівників» дисципліни, але школа російської військової служби може стати військовою школою для революції¹. Стаття В. І. Леніна знайшла гарячий відгук серед соціал-демократичних організацій Росії, на заклик яких відбулися масові мі-

тинги й демонстрації в багатьох містах країни, в тому числі й на Україні — в Харкові, Одесі, Києві.

В. І. Ленін постійно і глибоко вивчав становище українського пролетаріату, уважно стежив і всіляко підтримував тут перші паростки соціал-демократичного руху. Велике значення для українського народу, як і для інших народів нашої країни, мала діяльність В. І. Леніна в галузі розробки програми і політики партії з національного питання, його боротьба за тісний союз та інтернаціональне об'єднання трудящих України й Росії. Яскравим свідченням цього є введена останнім часом в експозицію фотокопія записки Володимира Ілліча до редакції журналу «Дзвін», в якій він піддав гострій критиці українського буржуазного націоналіста Юркевича за спроби роз'єднати російських й українських пролетарів та організувати партію за національною ознакою. «Я не говорив з Юркевичем, — писав Володимир Ілліч, — але мушу сказати, що проповіддю відділення українських робітників в окрему с.-д. організацію обурений глибоко»².

Значного поновлення зазнав розділ експозиції про боротьбу за перемогу Жовтня на Україні. Тут можна побачити фотографії бойових загонів революційних солдатів, які боролися з Центральною радою, радянських броньовиків, що вступили в Київ 1 січня 1917 р., ілюстровану карту встановлення Радянської влади на Україні. В центрі розділу — картина худ. Т. Шевченка «1-й Всеукраїнський з'їзд Рад» та резолюція з'їзду про перехід влади на території Української республіки до Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів. На видному місці — фотографії членів першого радянського уряду на Україні: Ф. Артема (Сергеева), В. Затонського, М. Скрипника, Є. Терлецького та ін.

В. І. Ленін невтомно стежив за боротьбою трудящих України і подавав їм велику допомогу. Яскравим свідченням цього є телеграма К. А. Механошину від 13 січня 1918 р., в якій Володимир Ілліч

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 379.

² В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 99.

просить видати начальнику Червоної гвардії Харківського округу М. К. Кузьмину патронів до наганів, браунінгів якомога більше³. А в записці до Морського революційного комітету, що експонується в IX залі музею, він дав вказівку терміново сформувати 2-тисячний загін матросів і допомогти трудящим України в їх боротьбі проти Центральної ради.

Велику увагу приділяв Володимир Ілліч трудящим Західної України. Про це свідчить його телеграма В. П. Затонському від 19 серпня 1920 р., в якій він запитував, що робиться для того, щоб підняти селян Галичини на безпощадну боротьбу проти панів і куркулів, щоб батраки і всі селяни відчували крутий поворот на їх бік⁴.

В музеї експонуються нові документи, що розкривають діяльність В. І. Леніна по організації оборони молоді Радянської республіки, висвітлюють його як видатного військового діяча і стратега, який завжди умів визначити основну небезпеку для країни. Серед них — телеграми В. І. Леніна командуючому Українським фронтом Антонову-Овсієнку, Реввійськраді Південного фронту В. І. Межлауку, в яких він указував, що необхідно збільшити військові сили для якнайшвидшого визволення⁵ і відбудови Донбасу⁶.

Увагу відвідувачів привертає портрет В. І. Леніна, виготовлений на сріблі. Цікава історія цього експоната. 1925 р. комуністи ленінського призову депо Київ-Московський вирішили на пам'ять про великого вождя зробити його портрет на металі. Почалося збирання коштів. Кожен робітник депо вносив по 30—40 крб. Півтора року працював гравер А. Хухриков і до 1 травня 1927 р. портрет був готовий. Під ним праворуч напис: «Живущий в серцях Ільич. В день пролетарського празника 1 мая 1927 года». Напис ліворуч проголошує: «Смерть почетного машиниста не остановит паровоз». Портрет було встановлено у депо і повз нього мовчки, урочисто пройшли всі робітники, що зібрались на Першотравневу демонстрацію. Під час Вітчизняної війни машиніст Васильєв вивіз срібний портрет у Караганду, а після перемоги знову привіз його в Київське депо, робітники якого передали цей рідкісний експонат на довічне збереження у Київський музей В. І. Леніна (зал XVII).

Про безмежну любов робітників і селян України до свого вождя і вчителя свідчать численні листи й телеграми, що експонуються. Так, робітники Миронівсько-

го державного цукрового заводу сповіщали: «Урочисті загальні збори робітників... приносять Вам, дорогий учитель і непохитний вождь російського й міжнародного пролетаріату, почуття любові, радості й глибокого задоволення з приводу Вашого видужання та повернення до державної діяльності. Відбудований завод буде нам символом перемоги праці над капіталом під Вашим твердим і рішучим веденням до перемоги пролетарських мас»⁷.

Серед нових надходжень музею цінними є книги В. І. Леніна «Пролетарська революція і ренегат Каутський», «Держава і революція», видані Українською Федерацією Комуністичної партії Америки в 1919—1920 рр. в Нью-Йорці. На одній з них напис: «Дарунок від українських робітників в Америці для читальні на Радянській Україні» (зал IX).

Важливе місце в роботі музею по підготовці до знаменної дати займає оформлення й експонування документальних виставок на ленінську та історико-партійну тематику. Великою популярністю користуються, наприклад, виставки «Ленін і Україна», про міжнародну Наряду комуністичних і робітничих партій у Москві. З метою широкої пропаганди ленінських ідей серед населення, колектив музею разом з Київським міським комитетом партії виготовили спеціальні ілюстровані стенди з різних періодів життя та діяльності В. І. Леніна для експонування на площах, у парках та інших місцях Києва.

Щоб донести документи про Ілліча до найширших верств населення, музей видав великим тиражем альбом-виставку про В. І. Леніна, буклети по залах музею шістьма мовами та ілюстративний фотальбом «В Київському музеї В. І. Леніна», підготував 2 плакати: «Сім'я Ульянових у Києві» і «Ленінська «Искра» на Україні».

Серед численних форм масової пропаганди, використовуваних музеєм у дні підготовки до ювілею, найпоширенішими стали ленінські читання, теоретичні конференції, вечори зустрічей поколінь, запитань і відповідей, семінари пронагандистів, секретарів партійних організацій, урочисте вручення комсомольських квитків, піонерські лінійки, збори піонерських дружин тощо. Лектори й наукові працівники регулярно виступають на підприємствах, в установах, по радіо, телебаченню, виїжджають в області республіки з пересувною виставкою про В. І. Леніна, подають методичну й практичну допомогу партійним організаціям у створенні народних та шкільних ленінських музеїв. Так, наприклад, було проведено республіканський семінар керівників шкільних музеїв, на якому вчителі вивчали експозицію, заслухали доповіді «Про зміст, форми і методи роботи шкільних ленінських музеїв, залів і кімнат у підготовці до 100-річчя з дня

³ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 50, стор. 29.

⁴ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 51, стор. 264—265.

⁵ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 50, стор. 283, 286, 317.

⁶ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 54, стор. 17—18.

⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 130, оп. 6, спр. 298, арк. 106.

народження В. І. Леніна», «Ленін і Україна», «Ленінська теорія соціалістичної революції і сучасність», «Тези ЦК КПРС «До 100-річчя з дня народження В. І. Леніна» — могутня зброя в ідейному вихованні мас», «Про міжнародне становище Радянського Союзу», «Історія музеїв В. І. Леніна» та ін. Учасники семінару переглянули документальні кінофільми про В. І. Леніна. Працівники музею виступили на семінарі з методичними порадами щодо створення та естетичного оформлення експозицій шкільних музеїв.

Напередодні та в період святкування 100-річного ювілею В. І. Леніна зріс потік відвідувачів. Уважно переглядаючи експонати, вони глибоко ознайомлюються з життям і діяльністю великого генія людства. Багато думок і почуттів викликає в людей відвідування музею, про це вони пишуть у книзі відгуків. Так, працівники Бориспільського аеропорту записали, що, побувавши в музеї, вони беруть на себе

зобов'язання зустріти 100-річний ювілей вождя високими виробничими показниками, активною участю в громадській роботі, зростанням культури обслуговування пасажирів, забезпеченням безпеки полотів.

«Ми не можемо передати всієї радості, яка охопила нас після відвідання музею, — пишуть колгоспники з с. Білий Колодязь на Харківщині. — Ми побачили особисті речі Леніна, почули його голос, знайшли лист своїх земляків, написаний у перші роки колективізації. Якби Володимир Ілліч міг побачити, як у нас зараз хороше, в яких ми живемо будинках і які урожаї збираємо, він радів би разом з нами».

Ленін живе в серцях трудящих світу. Живуть і перемагають ідеї Ілліча. Оволодівши масами, вони стали великою життєстверджуючою силою, що перетворює світ.

А. Ф. Меленевський

ВОГНИЩЕ ПРОПАГАНДИ ЛЕНІНСЬКИХ ІДЕЙ

У самому центрі Львова, там, де колись у роки важкого гніту відбувались масові мітинги і сутички робітників з поліцією, де трудящі на ділі демонстрували свою вірність ідеям ленінізму, — сьогодні гордо підноситься на гранітному п'єдесталі, втілена в бронзі постать засновника першої в світі соціалістичної держави, творця Комуністичної партії — Володимира Ілліча Леніна. Поряд, на площі — Львівський філіал Центрального музею В. І. Леніна. Тут завжди людно, приходять сюди шахтарі новоствореного Львівсько-Волинського вугільного басейну, колгоспники Львівщини, Волині, дрогобицьких і бориславських нафтовиків, лісоруби Прикарпаття, студенти, учні.

Львівський філіал Центрального музею В. І. Леніна створено в 1949 р. Значну допомогу в обладнанні експонатами подав новоствореному музеєві колектив працівників Центрального музею В. І. Леніна, передавши фотодокументи про життя і діяльність В. І. Леніна, фотокопії його рукописів, значну кількість оригіналів видань ленінських праць, частину картин, скульптур та ін. Значну роботу в справі художнього оформлення, в підборі та опрацюванні матеріалів про боротьбу українського народу за торжество ленінських ідей провели також працівники Київського філіалу. Львівська бібліотека Академії наук УРСР передала музеєві всі оригінали першовидань ленінських творів, в тому числі комплект ленінської «Искры», які поширювались в Галичині ще на початку ХХ сторіччя. Художники Москви, Ленінграда та Києва створили ряд картин, скульптур, в яких відтворений образ В. І. Леніна. Виготовлено було також ко-

пії картин відомих художників, макети, карти та інші наочні матеріали.

До 80-річчя від дня народження В. І. Леніна був відкритий другий на Україні філіал Центрального музею В. І. Леніна. В ознаменування цієї події відбувся 70-тисячний мітинг трудящих. Представники робітників, колгоспників та інтелігенції у своїх виступах висловлювали подяку Комуністичній партії за відкриття у Львові пам'ятника В. І. Леніну. Заступник голови Ради Міністрів УРСР Д. З. Мануїльський у своєму виступі підкреслив, що «значення відкриття цього музею винятково велике. Він буде в західних областях України справжнім вогнищем ленінізму — цієї найпередовішої науки, оволодіння якою стало справою найширших мас нашого народу»¹. Тільки в перший день відкриття в залах музею побувало понад 15 тис. чол.²

Експозиція Львівського філіалу Центрального музею В. І. Леніна побудована за такими зразками як і експозиція Центрального музею. Широко тут представлені також матеріали про боротьбу українського народу і особливо трудящих західних областей України за перетворення в життя ленінських ідей.

В залах експонуються майже всі оригінали перших видань творів Леніна. Особливу цінність представляють женевські видання ленінських творів, які поширювались у Львові понад півсторіччя тому. Багато із них позначені печаткою ЦК

¹ «Вільна Україна», 23 квітня 1950 р.

² Звіт про роботу Львівського філіалу Центрального музею В. І. Леніна за 1950 р., стор. 2.

РСДРП, тут є також багато оригіналів газет та журналів — «Искра», «Вперед», «Пролетарий», «Правда», «Просвещение» та інші, в яких вперше були надруковані ленінські статті. В музеї є оригінальні видання книг, якими користувався Володимир Ілліч.

Важливе значення для виховання у трудящих західних областей УРСР радянського патріотизму та гордості за революційне минуле має показ матеріалів, які розкривають славні сторінки революційної боротьби на цій частині території України. В першому залі поруч з німецькими та російськими виданнями «Маніфеста Комуністичної партії» експонується виданий у 1902 р. у Львові перший український переклад цього безсмертного твору. В залі є і цінні історичні документи революційного минулого, фотокопії зарисовок сучасника, в яких відтворена сцена сутичок львівських робітників у 1902 р. з австрійськими військами, першовидання твору Леніна «До сільської бідноти», тут же фотокопія постанови Тернопільського суду про заборону поширювати цю ленінську працю. Серед матеріалів про революцію 1905—1907 рр. в Росії привертає увагу фотознімок мітингу у Львові, на якому трудящі, підбадьорені героїчною боротьбою російського пролетаріату, прийняли резолюцію з вимогою введення в Австрії загального виборчого права.

Про боротьбу трудящих Західної України за Радянську владу в період громадянської війни нагадують ряд експонованих у музеї документів, серед них декрет № 1 Галицького революційного комітету про встановлення Радянської влади в Галичині.

У важких умовах підпілля поширювала Комуністична партія і комсомол Західної України твори В. І. Леніна. Серед них промова В. І. Леніна на III з'їзді РКСМ «Завдання спілки Комуністичної молоді», видана «Бібліотекою Комуністичної молоді» у Відні 1920 р., яка є в експозиції музею.

Коли в суворі дні 1924 р. перестало битися серце Ілліча, разом з братніми компартіями Комуністична партія Західної України закликала трудящих в своїх негальних виданнях іти по ленінському шляху. В журналі ЦК КПЗУ «Наша Правда» (ч. І, Львів, січень, 1924) було надруковане звернення Комінтерну з закликом до боротьби за перетворення в життя ленінського вчення.

Ленінська правда, ленінські ідеї перемогли на всій території навіки возз'єднаної Радянської України і стали могутньою зброєю українського народу, який в братній сім'ї бореться за торжество світового майбутнього — комунізму.

Львівський філіал Центрального музею В. І. Леніна став однією з найбільш популярних пропагандистських установ серед трудящих західних областей Радянської України. Той факт, що за роки ро-

боти музею його відвідало понад 4,5 млн. відвідувачів, є свідченням безмежної любові народних мас до великого Леніна і створеної ним партії.

Лектори і наукові працівники музею прочитали для відвідувачів 62 606 лекцій, проведено 16 681 сеансів короткометражного фільму, знятого при житті В. І. Леніна, яким охоплено 807 216 глядачів.

Про любов до вождя партії і керівника першої в світі соціалістичної держави свідчать схвильовані записи в книзі відгуків. Робітники створеного за роки Радянської влади Львівського автобусного заводу, відвідавши в 1955 р. музей, записали в книзі відгуків: «Це відвідання запалоє нас на дострокове виконання четвертого п'ятирічного плану з випуском продукції доброї та відмінної якості».

Колгоспники Винниківського району на Львівщині залишили такий запис: «Ленін, більшовики відкрили нам очі, повели нас по новому шляху. З цього шляху ми ніколи не зійдемо. Тепер ніхто з нас не хоче жити без колгоспу, бо в ньому всі ми стали краще жити, відчули радість праці на себе, на свою Батьківщину».

Ланкова колгоспниця Новосад записала: «Побувавши в музеї В. І. Леніна і відчувши, як глибоко Ленін любив народ, як він дбав про його світле майбутнє, я запитала себе: «Що повинна я робити, щоб країна наша була могутнішою і вирішила: «Треба ще краще працювати». Минулого року я виростила по 75 ц кукурудзи з гектара. Але цього року я борюся за вирощення ще більшого врожаю».

Студенти Львівського поліграфічного інституту записали: «Глибоке вивчення життя та діяльності В. І. Леніна по лекціям та багатим експонатам викликало у нас глибоке прагнення віддати всі свої сили на служіння Вітчизни і на виконання всіх рішень Комуністичної партії та Радянського уряду в боротьбі за побудову комуністичного суспільства».

Значну кількість відгуків залишили і іноземні гості. Ось один з них: «Делегація прогресивних українців Канади з великим зацікавленням оглянула експонати музею. Ми влячні керівникам і працівникам музею за те, що вони так любовно і так старанно зібрали і показують експонати життя і праці великого вождя трудящих, збирають матеріали про зв'язки революціонерів Західної України з Леніним і Комуністичною партією СРСР».

Львівський філіал Центрального музею В. І. Леніна надає значну допомогу пропагандистам і самостійно вивчаючим марксистсько-ленінську теорію. Лише за останні роки проведено 161 семінар, якими було охоплено 14 тис. чол. Для більш широкого ознайомлення трудящих з життям і революційною діяльністю В. І. Леніна було обладнано агітмашину. З пересувною виставкою лектори музею систематично виїжджають в райони західних областей України. Безпосередньо в колгоспах, на під-

приємствах, на шахтах Львівсько-Волинського вугільного басейну для трудящих було прочитано 831 лекцію, якими охоплено понад 117 тис. слухачів.

Велике політичне і виховне значення мають організовані зустрічі учнівської, студентської та робітничої молоді з старими комуністами та учасниками революційного руху в Західній Україні.

Про зустрічі з В. І. Леніним і про участь в Жовтневій соціалістичній революції та громадянській війні розповідали молоді старі комуністи М. Т. Афанасьєв, В. Г. Рябцев, М. П. Михайлова, О. М. Азбукіна, М. П. Садовський, боєць Першої Кінної Армії П. Ф. Гузюк та інші. З спогадами про революційну боротьбу трудящих Західної України в роки польської окупації та про керівну роль у ній КПЗУ виступали на зустрічах колишні члени КПЗУ та учасники революційних виступів тт. М. І. Турянський, Л. В. Кухта, Д. А. Тарнавський, Й. Ф. Завадка, І. Г. Сідельнік, боєць інтернаціональної бригади в Іспанії І. В. Вальчук та інші.

Піонерські організації львівських шкіл провадять в музеї збори дружин, прийом учнів в піонери.

В музеї ведеться також значна наукова робота. В архівах, фондах музеїв і бібліотек країни науковими працівниками і лекторами музею було виявлено ряд цінних документів. Виявлено зокрема і опубліковано невідомі досі листи Г. В. Плеханова у Львові з 1886—1887 рр., листи В. Засулич прогресивному західноукраїнському діячеві і письменнику М. Павлику та ін. Окремі з виявлених документів внесено в експозицію музею. Починаючи з 1956 р., музей почав збирати спогади старих комуністів та учасників революційного руху в Західній Україні.

Львівський філіал Центрального музею В. І. Леніна вносить вклад в справу розвитку соціалістичної культури Радянської України, сприяє комуністичному вихованню трудящих мас, виховує у радянських людей бажання жити і працювати по-ленінськи.

Б. К. Дудикевич

ВСЕСОЮЗНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ЛЕНІНСЬКИЙ ЕТАП У РОЗВИТКУ НАУКОВОГО КОМУНІЗМУ»

Цілий ряд актуальних теоретично-практичних проблем комуністичного будівництва був винесений на порядку денний роботи Всесоюзної наукової конференції «Ленінський етап в розвитку наукового комунізму», проведеної Міністерством вищої та середньої спеціальної освіти УРСР і Київським ордена Леніна державним університетом ім. Т. Г. Шевченка 21—25 жовтня 1969 р. у Києві у відповідності з Всесоюзним планом проведення ювілейних конференцій, присвячених 100-річчю від дня народження В. І. Леніна та Постановою Секретаріату ЦК КПУ від 29 серпня ц. р. В цьому великому науковому форумі брали участь понад 950 учасників та запрошених, серед них 170 завідуючих кафедрами, 45 професорів, 46 докторів наук, 6 академіків і членів-кореспондентів — представники всіх союзних республік. Всього було заслухано 25 доповідей, виступили понад 100 чоловік.

Вступним словом конференцію відкрив заступник міністра вищої і середньої спеціальної освіти СРСР тов. М. Ф. Краснов, який підкреслив величезне практичне значення дальшої розробки ленінської спадщини, відзначив, що в умовах напруженої ідеологічної боротьби працівники ідеологічного фронту повинні зосередити всі свої зусилля на дальшому дослідженні та популяризації ленінської теоретичної спадщини.

З доповідями «Ленінський етап в розвитку наукового комунізму» і «Рішення міжнародної наради комуністичних і робітничих партій — торжество ідей марксизму-ленінізму» виступили доктор філософських наук, професор, завідуючий відділом наукового комунізму Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС В. С. Семенов і О. П. Козлов.

Наступного дня розпочали свою роботу п'ять секцій по вивченню проблем: ленінська теорія соціалістичної революції і сучасність; соціальна структура та класи соціалістичного суспільства; ленінське вчення про націю та національні відносини, патріотизм та пролетарський інтернаціоналізм; політична організація соціалістичного суспільства; революція в галузі ідеології та культури, особистість при соціалізмі, комуністичне виховання трудящих. Було заслухано і обговорено 15 доповідей. Тему «Ленінська теорія соціалістичної революції і сучасність» висвітлював доктор філософських наук професор А. К. Ковальов, який підкреслив, що в сучасних умовах ленінська теорія соціалістичної революції набуває виключного значення — в дні підготовки до ленінського ювілею все людство звертає свій погляд до ленінської теоретичної спадщини, яка ще на світанку ХХ ст. дала вичерпну характеристику епохи і вказала вірний шлях визволення трудового народу.

На всіх етапах боротьби робітничого класу і його марксистсько-ленінських партій за соціалізм і комунізм захист соціалістичних завоювань був і залишається одним із корінних і обов'язкових умов успіхів революційного світу. Цій проблемі присвятив своє повідомлення «Захист завоювань соціалізму — закономірність розвитку сучасного революційного процесу» доктор філософських наук професор Е. Д. Сулімов.

В ході обговорення цих доповідей І. С. Дзюбко, Л. М. Славін, А. Д. Залевський, Н. Ф. Шуміхін, П. С. Багмет, І. Н. Побережний, Г. Л. Нікольников, Ю. К. Савельєв та інші промовці висвітлювали різноманітні питання ленінської теорії соціалістичної революції на сучасному етапі, докладно розглядали проблеми світової соціалістичної системи як провідної революційної сили і оплоту антиімперіалістичного руху, формування об'єктивних передумов соціалістичної революції, питання соціальної бази цієї революції в капіталістичних країнах, національно-визвольних революцій на сучасному етапі, соціальні корені опортунізму, критикували фальсифікаторів ленінізму.

Велику увагу на конференції було приділено питанню про історичну місію пролетаріату. У своїх виступах Д. Н. Щербаків, Р. А. Личковський, Б. М. Пішоха, В. Д. Дарбинян та інші виходили з марксистсько-ленінського положення про те, що перехід людства від капіталізму до комунізму нерозривно зв'язаний з революційно-перетворюючою діяльністю пролетаріату. Саме в робітничому класі К. Маркс, Ф. Енгельс і В. І. Ленін вбачали ту реальну історичну силу, яка здатна визволити всіх трудящих від ярма капіталу, знищити експлуатацію людини людиною, побудувати нове, безкласове суспільство. Життя повністю підтвердило висновки марксистсько-ленінізму про велику історичну місію робітничого класу, його творчу силу, здатність згуртувати народні маси і повести їх за собою по шляху соціалізму і комунізму.

У виступах М. Д. Соловйова, А. В. Нілова, К. Г. Каковського, Ю. М. Нікіфорова, С. Т. Корніленко, Г. І. Козіна наголошувалося, що ленінська теорія соціалістичної революції є і науковим обґрунтуванням єдності трьох революційних сил світового революційного процесу: світової соціалістичної системи, міжнародного робітничого і національно-визвольних рухів, спрямування їх в єдине русло — переходу людства від капіталізму до соціалізму. Вона є неперевершеним знаряддям наукового керівництва світовим революційним процесом.

В сучасну епоху значно загострилася ідеологічна боротьба навколо корінних проблем суспільного розвитку. Не будучи в силах зупинити світовий революційний процес, буржуазні фальсифікатори за допомогою найбрудніших засобів намагають-

ся принизити його роль у розвитку суспільства, знецінити переваги соціалізму над капіталізмом. Про методи ідеологічних диверсій буржуазних фальсифікаторів говорила у своїй доповіді доктор філософських наук професор Е. Д. Модржинська. Вона звернула увагу присутніх на певну загрозу для революційного руху цих наклепів, які з кожним роком стають все витонченішими, і видаються за «марксизм»; підкреслила, що єдність дій комуністичних і робітничих партій, неухильне дотримання ленінських вказівок є наймогутнішою зброєю марксистсько-ленінських партій проти сучасних буржуазних фальсифікаторів і ревізіоністів.

«Ленінізм і проблеми соціальної рівності» — така була тема доповіді доктора філософських наук професора А. К. Курільова, який відзначив, що теорія і практика здійснення основних принципів соціальної рівності в умовах соціалізму продовжують хвилювати найширші кола світової громадськості. Категорія соціальної рівності є загальним постійним атрибутом становлення і розвитку комуністичної формації.

У своїй доповіді «Ленін. Електрифікація. Комунізм» ректор Київського ордена Леніна державного університету академік АН УРСР І. Т. Швєць в історичному плані охарактеризував розвиток енергетики в нашій країні, нагадав про те величезне значення, яке надавав В. І. Ленін електрифікації країни, звернув увагу на ряд складних проблем використання енергетичних ресурсів районів Сибіру та Далекого Сходу, а також широке запровадження досягнень науково-технічної революції в народному господарстві.

Великий інтерес викликала робота секції «Соціальна структура і класи соціалістичного суспільства». У наукових повідомленнях Н. Д. Коваля, Б. П. Паригіна, С. П. Дуделя, Ф. Р. Філіпова, Л. Я. Смолякова, Я. П. Ладижського, А. П. Добрускіна, В. А. Дівенцова, П. Г. Маркова та інших порушувалися питання закономірності зміни соціальної структури радянського суспільства, визначалося значення ленінського аналізу неантагоністичних протиріч для розробки сучасних проблем побудови комунізму, особливості соціальної мобільності в соціалістичному суспільстві, ленінське розуміння соціальної суті технічного прогресу, особливості структури і розселення робітничого класу, питання внутрішньокласової структури колгоспного селянства в наш час, закономірності формування соціалістичної інтелігенції, соціальні результати перебудови села в нашій країні, проблеми сім'ї в соціальній структурі соціалістичного суспільства тощо. У доповіді «Деякі закономірності зміни соціальної структури радянського суспільства і викриття її фальсифікаторів» кандидат філософських наук П. Д. Коваль піддав різкій критиці різного роду «аргументи» буржуазних соціологів, які вспе-

реч незаперечним фактам намагаються довести, що найбільші успіхи СРСР зумовлені відсталістю царської Росії.

Ленінське вчення про нації та національні відносини, патріотизм і пролетарський інтернаціоналізм стало основним змістом виступів на конференції П. М. Рогачева, С. Т. Колтахчана, А. М. Горпинко, С. Г. Финогеева, М. Г. Погрібного, А. Д. Марченко, Й. Я. Корнілова, Т. Ю. Бурмістрова, Е. В. Тадевосяна та інших. У виступах підкреслювалось, що в процесі заперкції ідеологічної боротьби двох протилежних соціально-економічних систем, особливе місце займає національне питання, проблема взаємовідносин націй і держав.

В. І. Ленін вперше в історії марксизму відзначив те, що національне питання має свою ідеологію і політику, які є складовими частинами загальної ідеології і політики класів.

Утворення світової системи соціалізму відкрило новий етап у розвитку теорії і практики пролетарського інтернаціоналізму. Дружба, рівність, інтернаціональна відповідальність за спільну справу стали утверджуватись і в міждержавних відносинах. Народи соціалістичних країн розглядають один одного як братів по боротьбі за революційні ідеали робітничого класу і успіхи, досягнуті тією або іншою державою соціалістичної співдружності у будівництві нового суспільства, сприймають як свої власні.

Із усіх форм імперіалістичної ідеології найпідступнішим є буржуазний націоналізм. Головна його небезпека у тому, що він, як правило, майстерно прикриває свою антисоціалістичну суть пишною турботою про національні інтереси. Практика показує, що із встановленням соціалістичного ладу буржуазний націоналізм сам по собі не зникає. Більше того, при певних умовах він легко відроджується. Для зміцнення братерських відносин і дружби між країнами соціалізму необхідна марксистсько-ленінська інтернаціональна політика комуністичних і робітничих партій, виховання всіх трудящих у дусі поєднання інтернаціоналізму з патріотизмом, рішуча боротьба за подолання пережитків буржуазного націоналізму і шовінізму. Ці ідеї висловили у своїх практичних рекомендаціях учасники наукової конференції.

На останніх двох секціях розглядалися питання політичної організації соціалістичного суспільства, особистості при соціалізмі, революції в галузі ідеології та культури, а також проблеми комуністичного виховання трудящих. Становлять інтерес думки, висловлені А. К. Бєлих, А. А. Федосєєвим, В. Ф. Глаголевим, М. Г. Сирцовим, І. О. Федоровим, Д. С. Бельфором, І. Ф. Надольним, С. Г. Спасибенко, Н. Т. Ткаченко, І. К. Галко, Е. І. Ларінім, А. Мустафєєвим, А. В. Федькіним та іншими промовцями.

Гостра дискусія відбулася на конференції з питань соціалістичної демократії, ролі політичних партій в системі соціалістичної демократії та в системі соціалізму. Доповідачі відзначали, що неодмінними умовами і основними знаряддями соціалістичної перебудови суспільства, як вважав В. І. Ленін, є диктатура пролетаріату, союз робітничого класу з селянством та всіма трудящими масами, керівна роль Комуністичної партії. Спроби відступу від основних закономірностей соціалістичного будівництва або їх ігнорування під приводом врахування національних особливостей на ділі означають відмову від марксизму-ленізму, від теорії наукового комунізму, породжують серйозні труднощі в господарському і культурному будівництві, гальмують процес соціалістичної перебудови суспільства і здійснення величких ідеалів комунізму.

Директор інституту філософії АН УРСР доктор філософських наук професор В. І. Шинкарук у своїй доповіді «Сучасна науково-технічна революція і проблема нової людини» підкреслив, що світова соціалістична система через науково-технічну революцію здатна забезпечити саморозвиток людини, змінити сам принцип місця людини в виробництві — вивести її з безпосереднього виробництва і поставити поруч з ним, про що у свій час писав К. Маркс. В таких умовах і відбуватиметься процес становлення нової людини — перехід від фізичної праці до інтелектуальної.

Про величезне значення, яке приділяв В. І. Ленін літературі та мистецтву в ідеологічній боротьбі, доповів учасникам конференції доктор філософських наук, професор В. А. Кудін. Він показав величезний вплив ідей В. І. Леніна в світовій літературі на сучасному етапі ідеологічної боротьби, підкреслив, що буржуазні соціологи, не гребуючи ніякими засобами, даремно намагаються спалювати велике марксистсько-ленінське вчення про людину і людську особистість, твердячи, ніби комуністи і в теорії, і на практиці «випускають з-під уваги людину як індивідуума». Всіх буржуазних поборників «прав людської особистості» об'єднує ненависть до соціалізму. Виступаючи на секції відмічали, що і Марксу, і Леніну були органічно чужими ізолювані абстрактні розмови про людину і гуманізм. Вони ніколи не ставили на одну дошку особу буржуа і особу пролетаря. Комуністичний гуманізм — це діюча боротьба за ліквідацію ладу експлуатації і пригнічення, за побудову нового, соціалістичного суспільства, в якому забезпечується справжня свобода особистості та її всебічний розвиток.

На заключному пленарному засіданні конференції, з доповіддю «Критика концепцій про національні моделі соціалізму» виступив член-кореспондент АН СРСР, завідувачий відділом філософських проблем

наукового комунізму Інституту філософії АН СРСР Ц. Л. Степанян. Він вказав на несумісність наукового комунізму як єдиного інтернаціонального вчення і національних моделей соціалізму. Науковий комунізм піднятий В. І. Леніним на наукову ступінь, є в наш час центральною частиною марксистсько-ленінського вчення побудови соціалістичного і комуністичного суспільств. Доповідач підкреслив, що основою наявних моделей соціалізму є ленінське положення про загальне і особливе, надаючи перевагу загальному над особливим, а не навпаки.

З повідомленнями про роботу секцій виступили їх керівники, які вказали на те величезне значення, яке приділяє радянський народ і все прогресивне людство ленінській теоретичній спадщині, боротьбі за чистоту ленінських ідей. На секціях неодноразово порушувалися питання про

дальшу розробку ленінської теоретичної спадщини, указувалося на ті величезні завдання, що стоять перед працівниками вищої школи. Поряд з тим було відзначено, що під час виступів і дискусій відчувались не лише зрілість і майстерність викладацьких кадрів, але й їх великий досвід дослідницької роботи.

Закриваючи конференцію, голова оргкомітету ректор Київського державного університету академік АН УРСР І. Т. Швець тепло подякував всіх її учасників за цікаві доповіді і виступи, що мають наукову цінність, і побажав їм дальших творчих успіхів. Делегати і гості з великим піднесенням надіслали до ЦК КПРС вітального листа.

Л. В. Косолапов,
В. У. Слюсарчук,
І. Ф. Єфіменко

ВСЕСОЮЗНА ІСТОРІОГРАФІЧНА СЕСІЯ «В. І. ЛЕНІН — ОСНОВОПОЛОЖНИК РАДЯНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ»

У 1965 р. в Києві відбулася Всесоюзна наукова сесія з проблеми «В. І. Ленін та історична наука», а наприкінці 1969 р. у Москві — такий же форум істориків СРСР, який фактично продовжив роботу київської сесії. Цей органічний взаємозв'язок проблематики і характеру роботи обох історіографічних сесій відзначив, відкриваючи 22 грудня 1969 р. пленарне засідання Всесоюзної наукової сесії «В. І. Ленін — основоположник радянської історичної науки» віце-президент АН СРСР академік О. М. Румянцев. Разом з тим він підкреслив, що сесія в Москві демонструє значно розширений за останні роки фронт досліджень ленінської історичної концепції.

Протягом 4 днів відбулося два пленарні засідання, працювали секції: 1) методологічних проблем історії історичної науки (з двома підсекціями); 2) історіографії історії СРСР періоду капіталізму; 3) історіографії історії СРСР радянського періоду; 4) проблем історії народів СРСР, національної політики і національних відносин у працях В. І. Леніна; 5) історіографії давнього світу і середніх віків; 6) історіографії нової і новітньої історії. Було виставлено 75 доповідей (з них — 8 істориками з УРСР). Багато промовців брало участь в їх обговоренні.

Винятково представницьким і змістовним за науковим рівнем виглядало пленарне засідання першого дня роботи сесії, на якому виступив заступник міністра вищої і середньої спеціальної освіти

СРСР М. Д. Мохов. Академік Є. М. Жуков у своїй доповіді «В. І. Ленін і методологічні основи історичної науки» зазначив, що саме марксизм-ленізм підніс історичні знання до рівня точної науки. Проти тверджень сучасних буржуазних фальсифікаторів, які здебільшого ґрунтуються на зловорожих меншовицьких і троцькістських вимислах, були спрямовані доповіді академіків П. М. Поспелова «В. І. Ленін про гегемонію пролетаріату і про партію нового типу», І. І. Мінца «В. І. Ленін і проблема Жовтневого збройного повстання» та доктора історичних наук І. С. Галкіна «В. І. Ленін про демократію і диктатуру пролетаріату».

У своєму виступі на тему «Проблема національної політики і національних відносин у працях В. І. Леніна» член-кореспондент АН СРСР М. П. Кім звернув увагу на окремі випадки недооцінки національного питання в сучасній радянській літературі, що не відповідає уважному ставленню до нього В. І. Леніна.

Академік М. В. Нечкіна на великому конкретно-історичному матеріалі показала, як вироблена В. І. Леніним концепція вітчизняної історії прислужувалась йому для обґрунтування неминучості та об'єктивної закономірності соціалістичної революції. Аналізуючи ленінську теоретичну спадщину, не можна відокремлювати В. І. Леніна-революціонера від В. І. Леніна-ученого. Ленінські праці дають найґрунтовніші підстави для того, щоб говорити про їх автора як основоположника радянської історичної науки.

Винятково плідною щодо загальних наслідків обговорення поставлених проблем,

¹ Див. В. И. Ленин и историческая наука, М., 1968.

а також участі українських істориків (4 з 11 доповідей) була робота секції історіографії історії СРСР періоду капіталізму. В певних історіографічно-джерелознавчих аспектах ленінська концепція вітчизняної історії була проаналізована в доповідях В. Є. Ілдеричького (Москва) «Питання російської історіографії в працях В. І. Леніна» та В. Г. Сарбея (Київ) «До питання про джерелознавче вивчення ленінських праць з проблем вітчизняної історії», частково — в доповіді Н. М. Новикової (Москва) «Використання В. І. Леніном джерел про революційний рух 60-х років XIX ст. в його праці «Гонимці земства і Аннібали лібералізму». Початкові етапи формування основ цієї концепції висвітлив Ю. З. Полевий (Москва) — «Формування історичних поглядів молодого В. І. Леніна».

Боротьба В. І. Леніна проти концепцій буржуазної та дрібнобуржуазної історіографії висвітлена у виступах О. В. Волобуєва (Сімферополь) на тему «Критика В. І. Леніном «економізму» як методологічної основи меншовицької історіографії» та Г. І. Нільве (Одеса) — «Історичне значення боротьби В. І. Леніна проти ревізіонізму з аграрного питання». Різні питання історії суспільно-політичної думки, революційного і робітничого руху зачіпали доповіді П. Я. Мірошніченка (Донецьк) «В. І. Ленін про початковий етап пошуків правильної революційної теорії в Росії», Ю. І. Кир'янова (Москва) «Ленінський аналіз економічного становища російського пролетаріату», Є. С. Марона (Куйбишев) «В. І. Ленін про нове революційне піднесення в Росії в 1910—1914 рр.», А. Г. Слоніmsького (Душанбе) «Історія російського лібералізму в працях В. І. Леніна». Є. І. Чапкевич (Орел) розкрив тему «Питання зовнішньої політики Росії епохи імперіалізму в працях В. І. Леніна».

Під час обговорення доповідей було заслухано ще 17 виступів, в яких мовилося про загальнометодологічні проблеми освоєння радянськими істориками ленінської теоретичної спадщини. Промовці, зокрема, говорили про необхідність вчитися у В. І. Леніна бойовитості і діловитості історичних праць, обґрунтуванню їх широкою і глибокою базою конкретно-історичних досліджень, всебічності історіографічного аналізу, зразкам методики і методології історіографічних досліджень, враховувати всю сукупність ленінських висловлювань з того чи іншого питання, в тому числі обов'язково зважати на те, в якому — підцензурному чи в нелегально виданому творі з'явився дане ленінське положення, тощо.

Рішуче заперечення всіх учасників обговорення викликала постановка питання Ю. З. Полевым про можливу наявність двох етапів у формуванні історичних поглядів молодого В. І. Леніна: революційно-демократичного і марксистського. Ви-

ступаючи підкреслювали, що, вбираючи найкраще з революційно-демократичної спадщини, світогляд Володимира Ілліча з самого початку формувалися як марксистський.

На секції історіографії історії СРСР радянського періоду доповіді Ю. О. Полякова (Москва) «В. І. Ленін про співвідношення класових сил в Росії при переході до непу», В. Д. Полікарпова (Москва) — «Питання періодизації громадянської війни в працях В. І. Леніна», Г. Г. Черних (Владивосток) — «В. І. Ленін і Далекій Схід», Г. О. Куманьова (Москва) — «Ленін і проблеми захисту соціалістичної Вітчизни» стосувалися переважно ленінського аналізу соціалістичного будівництва в перші роки Радянської влади. Доповіді Ю. Н. Горodelьського (Москва) «Принципи історіографічного дослідження в працях В. І. Леніна (1917—1923 рр.)» та Є. О. Луцького (Москва) «Розвиток ленінської концепції історії аграрної революції в Росії» відзначалися новим підходом до вирішення запропонованих питань. Цікавим було наукове повідомлення В. О. Кондратьєва (Москва), з якого присутні довідалися про маловідомий ленінський документ, що проливає нове світло на події Жовтневої революції у Москві.

Виступи в дебатах на секції були переважно тематичними. М. О. Буцько (Київ) на основі власних спостережень дійшов висновку, що В. І. Ленін з військових питань зробив аналогічні з Ф. Енгельсом висновки, хоч і не був знайомий з відповідними працями останнього; В. П. Данилов (Москва) висловив свої уточнення й нові думки при дослідженні деяких аспектів проблеми аграрної революції в Росії; В. Б. Павленко і І. Ф. Курас (Київ) розповіли про деякі маловідомі факти з історії Брестського мирного договору та Жовтневої революції на Україні. У виступах Д. І. Антонюка (Кишинів) та Б. Г. Верховеня (Москва) відзначався факт розширення географії досліджень з історіографії, їх поглибленість і цілеспрямованість. Маловивченому питанню про діяльність дрібнобуржуазних партій в нашій країні присвятив свій виступ В. Гусев (Москва).

На секції «Проблеми історії народів СРСР, національної політики і національних відносин в працях В. І. Леніна» було виголошено 9 доповідей представників наукових історичних установ союзних і автономних республік СРСР. А. В. Санцевич (Київ) у своєму виступі на тему «Проблема «В. І. Ленін і національне питання» в українській радянській історіографії» докладно розглянув відповідну історичну літературу, простежив етапи дослідження проблеми в УРСР. П. Г. Воробей (Одеса) виголосив доповідь «Національне питання на Україні в теоретичній спадщині В. І. Леніна (дожовтневий період)», Г. А. Галоян (Єреван) в до-

повіді «В. І. Ленін і вирішення національного питання в Закавказзі (1920—1924 рр.)» залучив цінні архівні документи. Г. Ф. Дахшлейгер (Алма-Ата) розкрив тему «Ленінське вчення про некапіталістичний розвиток і його відображення в радянській історіографії (на прикладі історії казахського народу)». Питання становлення радянської історичної науки в Узбекистані та вивчення теоретичної спадщини В. І. Леніна в працях істориків Середньої Азії порушив Л. М. Ланда (Ташкент). А. А. Чукубаєв (Фрунзе) у своєму виступі на тему «Ленінські методологічні принципи дослідження історії суспільної думки народів Середньої Азії (на матеріалах Киргизії)» наголосив на необхідності використання усної народної творчості й народного світогляду при вивченні прогресивної суспільно-політичної думки. В ґрунтовній доповіді «Тема «В. І. Ленін і революційний рух у Латвії» — у висвітленні радянських істориків» А. К. Бірон (Рига) проаналізував багато праць з проблеми, показав як розповсюджувалися твори вождя в республіці, розкрив джерелознавчу основу тем у Латвійській РСР. Х. С. Сайранов (Уфа) прочитав доповідь «Утворення Башкирської АРСР у працях В. І. Леніна». Н. В. Комаренко (Київ) розглянула публікації ленінських праць, спогадів старих більшовиків про вождя в журналі «Літопис революції», обґрунтувала необхідність і важливість вивчення ленініани на сторінках радянських історичних журналів.

На секції відбувся цікавий обмін думками з приводу актуальних проблем розвитку радянської історіографії в союзних республіках на сучасному етапі. Член-кореспондент АН СРСР М. П. Кім, член-кореспондент АН Азербайджанської РСР З. М. Ібрагімов, доктори історичних наук А. В. Санцевич, С. Й. Якубовська відзначили важливість і актуальність піднятих у доповідях питань, новизну узагальнень і висновків. Присутні схвально зустріли пропозиції щодо більш широкого дослідження ленініани в історіографічному плані, про необхідність систематично давати огляди з історіографії окремих республік у всесоюзних журналах.

В секції історіографії давнього світу і середніх віків спільно працювали фахівці вітчизняної та зарубіжної історії відповідних періодів. Античність знайшла відображення в двох доповідях — В. І. Авдієва (Москва) «Вчення В. І. Леніна про виникнення найдавнішої класової держави» і М. Я. Сюзімова (Свердловськ) «Перехід до феодальних відносин у Візантії в світлі вчення В. І. Леніна про спадкоємність». Медієвістика була представлена однією загальною доповіддю Ю. М. Саприкіна (Москва) «В. І. Ленін і проблеми класової боротьби селянства в середні віки» і трьома доповідя-

ми щодо історії російського феодалізму: Л. В. Черепнін (Москва) «Проблеми історії російського феодалізму в працях В. І. Леніна», М. Т. Белявський (Москва) «Класи і стани феодального суспільства в Росії у світлі ленінської спадщини», А. В. П'ялков (Мінськ) «Значення праць В. І. Леніна для вивчення генезису феодалізму на Русі». Проблему джерельної бази ленінських праць, порушувану також у виступах на інших секціях, розкрив у своїй доповіді «Джерела праць В. І. Леніна з історії феодальної Росії» А. М. Сахаров (Москва).

В одній секції спільно працювали фахівці нового і новітнього періодів зарубіжної історії. Ленінський вклад у вивчення історії Франції розкрили московські історики А. З. Манфред («В. І. Ленін і найважливіші проблеми історії Франції»), В. М. Далін («В. І. Ленін — історик якобінської диктатури»), В. А. Дунаєвський («Творча лабораторія ленінського дослідження (Ленін — автор передмови і редактор перекладу третьої частини другого тома «Мемуарів» Г. П. Кюзера)»). В. І. Ленін як історик робітничого класу в Англії на початку XX ст. постав з доповіді П. В. Гуровича (Москва), а боротьба вождя проти опортуністичних теорій буржуазної і дрібнобуржуазної історіографії та значення цієї боротьби для сучасності були розкриті в доповідях І. А. Белявської (Москва) «В. І. Ленін про проблему буржуазного реформізму на початку XX ст.», Я. В. Зайцева (Уфа) «Ленінська оцінка боротьби Р. Люксембург проти ревізйонізму і центризму», В. В. Чистякова (Москва) «Про деякі перекручення ленінського вчення про пролетарську партію в сучасній буржуазній літературі». Питання воєнної історії та історії дипломатії порушили московські історики М. М. Болховітінов («В. І. Ленін про війну США за незалежність і сучасна американська історіографія»), І. І. Ростунов («В. І. Ленін і перша світова війна»), Є. І. Співаковський («В. І. Ленін про зовнішню політику Румунії в 1918—1920 рр.»).

Оскільки доповідей з методології було багато, вони розглядалися у двох підсекціях. У першій підсекції М. С. Персов (Саратов), Б. Г. Могильницький (Томськ), К. Д. Петряєв (Одеса), В. В. Іванов (Казань), В. Ф. Шеліке (Фрунзе), Я. І. Дразнінас (Чита) розповіли про типи історичних узагальнень в працях В. І. Леніна, ставлення його до досвіду історії, ленінське розуміння історизму та співвідношення історії і сучасності, категорії революції, народу, нації, особи в ленінській теоретичній спадщині. Б. Ф. Поршнев (Москва) проаналізував теоретичний доробок В. І. Леніна у соціальній психології, а московські історики Я. С. Драбкін та І. С. Яжборовська порушили методологічні питання ленінських праць з історії зарубіжного

робітничого руху початку ХХ ст. Історики-москвичі Є. П. Кандель, М. П. Мамай, О. І. Бабін висвітили різні сторони ленінської методології та методики щодо вивчення праць К. Маркса і Ф. Енгельса.

Друга підсекція розглядала в історіографічному аспекті проблему засвоєння і популяризації радянськими істориками ленінської історичної концепції. Роль В. І. Леніна в становленні радянської історичної науки в цілому, і зокрема в архівному будівництві, в організації поширення історичних знань через монументальну пропаганду та інші засоби і їм подібні питання висвітлювались у доповідях москвичів В. М. Селунської, С. О. Шмідта, Г. А. Богуславського, Г. Д. Алексеевої, Л. В. Іванової. Роль соратників В. І. Леніна, зокрема — М. М. Покровського, висвітлювалася у доповідях Л. М. Зак (Москва), О. Д. Соколова (Москва), О. О. Говоркова (Томськ). Працівники Академії педагогічних наук СРСР А. Т. Кінкулькін, Ф. П. Коровкін, Л. М. Боголюбов

висвітлювали проблеми використання ленінської теоретичної спадщини на уроках різних курсів історії в середній школі.

На заключному пленарному засіданні наукової сесії, яке відбулося 25 грудня під головуванням академіка Є. М. Жукова, з повідомленнями виступили П. В. Волобуєв, М. А. Алпатов, В. Г. Сарбей, Ю. О. Поляков, М. П. Кім, Л. В. Черепнін, Л. С. Нарочницький. Всі вони відзначили творчу обстановку, що панувала під час роботи секцій, новизну постановки ряду тем і наукових узагальнень, широке використання нових матеріалів, загальний зростаючий рівень в оволодінні ленінською теоретичною спадщиною. Оратори підкреслили також, що значення історіографії дедалі зростає не лише в наукових, але і в учбових закладах.

Історіографічні підсумки сесії підбила голова оргкомітету по проведенню сесії академік М. В. Нечкіна. Заключне слово виголосив академік Є. М. Жуков.

Н. В. Комаренко, В. С.

МІЖВУЗІВСЬКА ЮВІЛЕЙНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ

Наприкінці 1969 р. в наймолодшому вузі Тернополя — Тернопільському факультеті Київського інституту народного господарства ім. Д. С. Коротченка відбулася міжвузівська ювілейна наукова конференція, присвячена 30-річчю возз'єднання західних областей України з УРСР. На конференції, яку відкрив декан факультету доцент Л. О. Канищенко, працювали три секції: історії, економічних проблем, фінансів та кредиту. На пленарному засіданні з доповіддю «Соціалістичні перетворення на Тернопільщині після возз'єднання з Радянською Україною» виступив другий секретар обкому партії І. М. Ілляш. Доктор історичних наук, завідувач кафедри економічної історії та географії Тернопільського факультету Київського інституту народного господарства А. Г. Ткачук зробив доповідь на тему: «Історико-економічні передумови возз'єднання західноукраїнських земель». Голова обласної планової комісії А. К. Перепелиця розповів про здійснення економічної реформи на підприємствах та організаціях Тернопільщини.

На секції історії доцент кафедри марксизму-ленінізму Тернопільського факультету Київського інституту народного господарства В. П. Шкварець, завідувач кафедри історії КПРС Київського інституту народного господарства, доктор історичних наук, професор В. П. Столяренко, доктор історичних наук з Львівського університету О. Ю. Карпенко, доцент Тернопільського факультету Київ-

ського інституту народного господарства Р. П. Ростикус зробили доповіді на теми: «В. І. Ленін і революційна боротьба в Західній Україні», «Здійснення ленінського кооперативного плану в західних областях України», «Боротьба за возз'єднання західноукраїнських земель з УРСР — бойовий заклик КПЗУ», «Розвиток вищої школи на Тернопільщині в післявоєнні роки».

Викладач кафедри марксизму-ленінізму Тернопільського педагогічного інституту Ю. М. Трофим'як повідомила про боротьбу КП України за залучення жінок до соціалістичного будівництва в західних областях УРСР. Про стан освіти на західноукраїнських землях за часів Австро-Угорської монархії та панської Польщі, масово-політичну роботу сільських партійних організацій Тернопільщини (1961—1965 рр.) розповіли викладачі Тернопільського факультету Київського інституту народного господарства І. І. Трилінський та М. Р. Вакула.

Викладач кафедри історії КПРС Чернівецького державного університету Е. І. Юрій говорила про організаційно-господарське зміцнення колгоспів західних областей України (1956—1966 рр.), інструктор Чернівецького обкому КП України Е. Т. Соломко — про посилення ролі місцевих Рад депутатів трудящих західних областей України в комуністичному будівництві (1956—1965 рр.), а інструктор Тернопільського обкому КП України М. С. Колесник — про розвиток за-

гальної середньої освіти дорослих в західних областях України за роки Радянської влади. Завідуючий кафедрою історії Кам'янець-Подільського педагогічного інституту доцент І. І. Винокур відзначив досягнення археологів західних областей Радянської України.

На секції з різними цікавими повідомленнями виступили 20 чоловік, які внесли

ряд пропозицій і побажань. Зокрема виступаючи пропонували організувати в області історико-краєзнавче товариство. Було схвалено провести цього року міжвузівську наукову конференцію, присвячену 50-річчю Галревкому, який знаходився в 1920 р. в Тернополі.

Р. Р.

ВЧЕНІ-СУСПІЛЬСТВОЗНАВЦІ УКРАЇНИ НА ЛЕНІНСЬКИХ ДНЯХ НАУКИ В МОСКВІ

12—17 січня 1970 р. з великим піднесенням пройшли Ленінські дні науки в Москві.

Про творчі здобутки на честь 100-річчя від дня народження В. І. Леніна доповідали Вітчизні науковці Української РСР. Серед них було багато відомих вчених-суспільствознавців м. Києва: академіки АН УРСР І. К. Білодід, А. Д. Скаба, М. З. Шамота, С. М. Ямпольський, члени-кореспонденти АН УРСР Б. М. Бабій, А. Г. Чеканюк, Ф. П. Шевченко, В. І. Шинкарук, доктор історичних наук, професор І. М. Мельникова.

Вони зустрічалися з партійно-радянським активом і трудящими Київського й Кунцівського районів м. Москви, виступали з лекціями перед викладачами і студентами МДУ ім. М. В. Ломоносова, вченими столиці, вчителями, пропагандистами, представниками Радянських Збройних Сил тощо.

Так, академік АН УРСР директор Інституту історії АН УРСР А. Д. Скаба з лекцією «В. І. Ленін і розвиток історичної науки на Україні» виступив на конференції вчителів Перовського району Москви, на зустрічах з вченими Інституту історії СРСР Академії наук СРСР, викладачами і слухачами Військово-політичної ордену Леніна Червонопрапорної академії ім. В. І. Леніна, Військової ордену Леніна

і ордену Суворова академії ім. М. В. Фрунзе, перед працівниками Центрального комітету ДТСААФ.

Член-кореспондент АН УРСР директор Інституту археології АН УРСР Ф. П. Шевченко ознайомив з досягненнями археологічної науки на Україні викладачів історії й директорів середніх шкіл Люблінського району Москви, а також наукових співробітників Інституту «Оргбудпроект». Виступив з доповіддю в Інституті археології АН СРСР.

Доктор історичних наук професор завідувача відділом Інституту історії АН УРСР І. М. Мельникова у своїх виступах на розширеному засіданні Вченої Ради історичного факультету Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова і перед науковцями Інституту слов'янознавства та балканістики АН СРСР висвітлювала результати досліджень українських учених у галузі історії європейських соціалістичних країн. Крім того, вона мала теплу зустріч з воїнами окремої моторизованої дивізії ім. Ф. Е. Дзержинського.

Ленінські дні науки в Москві переконливо продемонстрували вірність учених Української РСР заповітам Ілліча, їх безмежну відданість партії й народу.

В. Г. Кравченко

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ АН УРСР ДО ЛЕНІНСЬКОГО ЮВІЛЕЮ

Прагнучи гідно відзначити 100-річчя від дня народження засновника Комуністичної партії і Радянської держави, великого теоретика і революціонера Володимира Ілліча Леніна, науковці Інституту історії АН УРСР черпають нові ідеї з скарбниці ленінської думки, творчо застосовуючи теоретичну спадщину вождя людства в своїй роботі. До ленінського ювілею науковці Інституту підготували ряд праць, одне з важливих місць серед яких займає колективне дослідження «Шляхом, ося-

ним Ленінін» (відповідальний редактор—академік АН УРСР А. Д. Скаба). На основі глибокого вивчення творів Володимира Ілліча та документальних матеріалів, у ній досліджується значення керівництва В. І. Леніна в період підготовки та проведення соціалістичної революції й утворення Української Радянської Республіки, встановлення соціалістичного ладу, значення ленінських ідей для побудови українським народом комуністичного суспільства.

Нещодавно читачі республіки одержали колективну монографію «Ленінська теоретична спадщина і розвиток української радянської історіографії» (відповідальний редактор — член-кореспондент АН УРСР Ф. П. Шевченко). Ленінське вчення стало основою для наукового вивчення історії, теоретичні положення В. І. Леніна, його оцінки суспільних явищ лежать в основі розробки багатьох проблем, досліджуваних радянськими істориками, в тому числі корінних питань історії України — ось думка, що пронизує всю цю книгу.

Підготовлено колективну монографію «Інтернаціональна сила ленінських ідей. В. І. Ленін і революційний рух в країнах Центральної і Південно-Східної Європи» (відповідальний редактор — доктор історичних наук І. М. Мельникова). У цій праці, на основі вивчення великого фактичного матеріалу, показана роль В. І. Леніна у створенні та діяльності комуністичних партій у країнах Центральної і Південно-Східної Європи, в розвитку революційно-визвольного руху.

Старшим науковим співробітником інституту доктором історичних наук І. І. Компанійцем підготовлена монографія «В. І. Ленін і інтернаціональна єдність українських і російських трудящих в період трьох революцій». У книзі показано боротьбу В. І. Леніна, більшовицької партії за створення революційного союзу українських трудящих у період буржуазно-демократичних революцій в Росії, зміцнення єдності українських і російських трудящих під час підготовки і перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, встановлення Радянської влади на Україні.

Значну роботу по пропаганді ленінських положень здійснює «Український історичний журнал».

Ленінському ювілею було присвячено ряд наукових сесій і конференцій, активну участь у яких взяли науковці інституту. В жовтні 1969 р. у Кишиневі зустрілися відомі вчені-суспільствознавці Академії наук СРСР, УРСР, БРСР, МРСР. 10—11 червня 1969 р. у Києві відбулася Друга об'єднана наукова сесія «Історичні зв'язки і дружба українського та грузинського народів», присвячена 100-річчю від дня народження В. І. Леніна. Поряд з представниками Інституту історії АН УРСР, Інституту історії, археології та етнографії АН ГРСР із змістовними і цікавими доповідями про роль В. І. Леніна та

його ідей у зміцненні дружби народів нашої країни виступили викладачі вузів України і Грузії. 23—24 жовтня 1969 р. в Києві відбулася ювілейна наукова конференція «Ленінська теоретична спадщина і розвиток української радянської історіографії».

Співробітники Інституту історії широко несуть ленінські ідеї в маси, популяризують його безсмертну спадщину. Цікавою формою такої агітації є створення на заводі «Ленінська кузня» дворічного Народного університету ленінських знань (ректор університету — академік АН УРСР А. Д. Скаба) з двома факультетами «В. І. Ленін і Україна», «Міжнародні відносини і ленінська зовнішня політика СРСР». Щомісяця в університеті читають лекції провідні науковці інституту. Діювою формою пропагандистської роботи серед трудящих є організований на заводі лекторій «Ленінські читання».

Значну роботу до ювілею провели науковці в цехах підшефного Дарницького ордену Леніна шовкового комбінату. В 1969 р. прочитано понад 30 лекцій. На сторінках газети «Дарницький шовк» було надруковано ряд статей: доктора історичних наук Д. І. Мишка «Ленінська дружба народів», кандидата історичних наук М. В. Коваля «Де починається комунізм» та ін. Схвальний відгук інтелігенції Києва та Сум дістали організовані інститутом цикли лекцій «Ленінізм і сучасність», в яких брали участь доктор історичних наук П. К. Стоян, кандидат історичних наук Л. В. Олійник.

Велику роботу провели академік АН УРСР А. Д. Скаба, доктор історичних наук І. М. Мельникова, які входили до складу делегації республіки, що виїжджала в Москву на відзначення Ленінських днів науки Української РСР. Під час проведення Ленінських днів науки в Києві та області в січні 1970 р. вчені інституту прочитали понад 30 лекцій. Лекційна пропаганда інституту в 1969—1970 рр. була підпорядкована ленінському ювілею. Всього за минулий рік з ленінської тематики прочитано понад 500 лекцій.

Відзначаючи ювілей великого вождя, колектив інституту вище підносить науково-теоретичний рівень своїх досліджень, докладає всіх зусиль, щоб гідно виконати головне завдання, поставлене перед істориками республіки партією — якісно підготувати і видати багатотомну «Історію Української РСР».

В. Г.

ТРУДЯЦІ ПНР ДО ЮВІЛЕЮ ВОЖДЯ

Польський народ спільно з усім прогресивним людством урочисто відзначив 100-річчя від дня народження В. І. Леніна — засновника першої в світі соціалістичної держави, визначного теоретика марксизму, вождя міжнародного пролетаріату, ге-

нія нашого часу. Трудящі Польщі, як і мільйони людей усього світу, пізнають багатство ленінських ідей, їх вплив на історичні події минулих десятиліть і на шляхи майбутнього розвитку всіх країн, зокрема своєї батьківщини. Вивченню по-

ляками ленінської спадщини сприяє те, що вона особливо дорога й близька їм. Адже саме ідеї вождя мали вирішальний вплив на долю польського народу, зокрема на дві найважливіші події в його новітній історії — одержання країною незалежності в 1918 р. і визволення від гітлерівської окупації в 1945 р.

З польським робітничим рухом Володимир Ілліч підтримував тісний зв'язок, особливо під час перебування в Польщі (1912—1914 рр.). Він високо оцінював героїзм її трудящих під час революції 1905—1907 рр. Чимало фундаментальних праць, присвячених національному питанню й ставленню до нього пролетаріату, було написано вождем на основі вивчення польських матеріалів. Він доводив, що сполучення в робітничому русі завдань національного й соціального визволення приведе до перемоги соціалістичної революції. Польським комуністам вдалося поєднати ленінізм з боротьбою робітничого класу і всього народу. Це сприяло розв'язанню специфічних проблем під час революції, було умовою й гарантією її перемоги. Ленінізм — теоретична основа всієї практичної діяльності Польської об'єднаної робітничої партії, головна зброя трудящих у побудові Народної Польщі.

ПОРП надала святкуванню ювілею вождя загальнонародного характеру. Головним завданням було показати роль ленінських ідей у формуванні ідеології партії і перетворенні країни. Їх всебічна й глибока популяризація набуває дедалі більшого значення, оскільки на сучасному етапі вони є головним рушієм боротьби за мир в усьому світі, за соціалізм. Велика увага приділяється висвітленню спільності національних і державних інтересів ПНР і СРСР на основі спільності ідеології — марксизму-ленінізму.

Програму святкування в Польщі сторіччя від дня народження В. І. Леніна розробили громадсько-політичні, культурні, наукові й освітні організації на основі рішення ЦК ПОРП (лютий 1969 р.). У її підготовці й здійсненні взяли участь робітничий клас і селянство, наукові, художні, студентсько-молодіжні колективи, школи, піонерські організації й армія. З великого комплексу організаційних заходів, що охоплюють усі сфери життя країни, слід назвати найважливіші, зокрема спеціальне засідання Ідеологічної комісії ЦК ПОРП, присвячене проблемам сучасного значення ленінізму для соціалістичного будівництва й міжнародного робітничого руху. В квітні 1970 р. відбулися урочисті засідання у Варшаві та воеводських центрах, наукова сесія, організована Польською Академією наук, Центральною партійною школою та Інститутом історії партії при ЦК ПОРП. З участю Людського воеводського комітету ПОРП, Луцького обкому КП України та Брестського обкому КП Білорусії проведено науково-популярну сесію.

Діяльність головного правління Товариства польсько-радянської дружби проходила під знаком святкування ювілею великого теоретика й практика соціалістичної революції. Товариство спільно з іншими громадськими організаціями провело загальнопольський турнір і кілька конкурсів з метою популяризації знань про життя й діяльність Володимира Ілліча серед широких верств трудящих, багато уваги приділяючи висвітленню ролі вождя у здійсненні Великого Жовтня і будівництві першої в світі соціалістичної держави, його зв'язків з Польщею тощо. Так, ТПРД разом з Союзом польських учителів оголосило літературний конкурс на радянську тему, а польське телебачення — на кращий аматорський фільм про поширення ленінських ідей. У листопаді минулого року було підбито підсумки конкурсу на кращий плакат (представлено 214 робіт), присвячений В. І. Леніну.

Однією з масових форм ідейно-політичної роботи в ювілейному році є створення в мережі партійного навчання груп, що вивчають вузлові проблеми ленінізму та його значення на сучасному етапі. Представники партійних і молодіжних організацій роблять доповіді та читають лекції з циклів «Ленін і незалежність Польщі», «Ленін про національне питання», «Ленінські принципи інтернаціоналізму» тощо.

До відзначення знаменної дати добре підготувалася польська школа. Тут уже з 5-го класу введено уроки з ленінської тематики. Молодь взяла участь у ряді конкурсів, результати яких було оголошено напередодні ювілею. Вони показали, що знає юнацтво про життя й діяльність Ілліча.

У зв'язку з підготовкою до ювілею у Війську Польському та серед викладачів і слухачів Військово-політичної академії ім. Ф. Дзержинського набули поширення такі форми політико-виховної роботи, як «Ленінська вахта», «Ленінський горизонт» тощо. Вони дають змогу поглибити знання про праці В. І. Леніна, успішно застосовувати їх в агітаційно-пропагандистській діяльності.

Теоретична спадщина В. І. Леніна стала темою багатьох семінарів і симпозіумів, організованих різними науковими установами, а також творчими об'єднаннями й спілками. Наприкінці минулого року з ініціативи Головного правління польських журналістів у Варшаві працював ленінський семінар. Педагогічні концепції вождя, а також проблема «Ленінізм і сучасність» розглядалися під час наукової сесії.

Студенти до славного ювілею вождя влаштовували різні конкурси, зокрема магістерських робіт, а також політичні заняття. Так, у листопаді 1969 р. у Кракові представники студентської молоді всіх континентів взяли участь у міжнародному ленінському семінарі. З початку 1969/70 навчального року діє семінар

«Ленін і його ставлення до ревізйонізму й опортунізму».

Широко популяризується ювілейна тематика засобами масової інформації. Преса протягом значного часу вміщує статті, спогади, повідомлення тощо. В квітні вийшли спеціальні номери журналів і газет. Систематично передає ленінські програми радіо. Проведено дні польського радіо в СРСР і радянського в Польщі. Телебачення ПНР, крім численних ювілейних передач, підготувало театральний спектакль за оповіданням Ф. Граніна «Перший відвідувач», повнометражний документальний фільм «Ленін і поляки», кіномонтаж «Ленін у мистецтві», велику публіцистичну програму «Альбом про Леніна» тощо.

Глибокий інтерес польської громадськості до теоретичної спадщини вождя виявився ще в двадцятих роках. Тоді з ініціативи комуністів було зроблено спробу видати його вибрані твори під редакцією Яна Немпля. Але внаслідок поліцейських репресій цього здійснити не вдалося. Тепер у Народній Польщі вийшло 217 видань праць Володимира Ілліча загальним тиражем понад 9 млн. примірників. Польські видавництва провели до славного ювілею велику роботу по перевиданню творів вождя, а також випуску літературно-художніх та публіцистичних книг і наукових досліджень, присвячених ленінізму та його творцю. Частина з них — це переклади публікацій радян-

ських авторів. Викликають інтерес колективні праці «Ленін. Спадщина ленінської думки», «Володимир Ленін і сучасний світ», «Ленін у Польщі» тощо. У книзі «Спогади поляків про Леніна» вміщено спогади 80 діячів польського робітничого руху, що зустрічалися з вождем. Більшість з них публікується вперше.

Активну участь у святкуванні 100-річчя від дня народження генія людства взяла творча інтелігенція Польщі. Так, у Катовіцах під час загальнопольського фестивалю російської й радянської драматургії було поставлено п'єсу Шатрова «Більшовики». Взагалі, у багатьох театрах країни йдуть радянські п'єси на ленінську тематику. Чимало театрів і будинків культури підготували до ювілею спеціальні монтажі.

Особливої уваги заслуговує почин польського робітничого класу. Трудящі трьох найбільших підприємств країни, що носять ім'я В. І. Леніна (металургійний завод у Кракові, судноверф у Гданську, вугільна шахта в Шльонську), висунули пропозицію відзначити 100-річчя новими виробничими досягненнями. Майже на всіх підприємствах Польщі створено молодіжні колективи, що виборюють звання «Ленінської бригади соціалістичної праці».

Польський народ, відзначаючи славний ювілей, прагне, насамперед, знайти нові форми й засоби засвоєння безсмертних ленінських ідей, що вічно житимуть в пам'яті трудящих Польщі.

Тадеуш Вуйцік

РЕЗЮМЕ

Ленинизм — знамя нашей эпохи. В статье раскрывается важность учения В. И. Ленина для международного коммунистического и рабочего движения, характерные черты и особенности ленинского этапа в развитии марксизма, определяются актуальные проблемы научного коммунизма в современных условиях.

Л. А. Нагорная.— В. И. Ленин о партийности идеологии. Автор рассматривает один из важнейших ленинских принципов идеологической борьбы — принцип партийности, показывает, что концепция «идеологического перевооружения», которую всячески пропагандируют современные буржуазные теоретики, является лишь модификацией теорий «беспартийности» идеологии, против которых вел борьбу В. И. Ленин.

И. К. Белодед.— Ленинская теория развития социалистической национальной культуры. Многонациональная социалистическая культура советского общества, являющаяся достоянием всего народа, борющаяся за мир и прогресс во всем мире, воплощает высшие достижения культуры, науки, искусства, является всемирно-историческим шагом в духовном развитии всего человечества. Ленинская теория социалистической культурной революции — краеугольный камень советской культуры, национально-культурного строительства органически связана с коренными, революционными изменениями в жизни общества, являясь их завершающим моментом. В статье освещается борьба В. И. Ленина против буржуазных, антинаучных концепций культурной революции.

Ф. П. Шевченко.— Проблемы специальных исторических исследований в свете ленинского учения. Автор статьи доказывает, что специальные (вспомогательные) исторические дисциплины являются составной частью исторической науки и играют важную роль в деле изучения всех проблем и периодов истории. Развитие специальных исторических дисциплин идет тем же путем, что и вся историческая наука. В. И. Ленин внес неоценимый вклад в дело познания исторического процесса. Его идеи лежат в основе творческой разработки многих исторических проблем.

А. Н. Шлепак.— Ленинские оценки роли международных рабочих миграций и современность. Статья посвящена ленинским оценкам причин, масштабов и направлений международных миграций, их места в системе социально-экономических отношений современного капиталистического мира. Автор рассматривает при этом новые явления, возникшие в эпоху государственно-монополистического капитализма и основные черты, подтверждающие правильность ленинского анализа миграционного процесса.

С. Н. Бибилов.— Марксистско-ленинская методология и историческая наука. В статье дается аналитический обзор состояния археологической науки в СССР с 20-х годов до настоящего времени, определяются важнейшие перспективные направления в археологии — комплексное изучение древней экономики, исследование законов народонаселения, изучение одной из ранних форм общественного производства — общинного ремесла.

В. Г. Сарбей.— О принципах научного исследовательского метода В. И. Ленина. В статье на основе ленинских положений освещаются принципы историко-материалистического исследовательского метода В. И. Ленина, являющиеся теоретической основой советской исторической науки: признание решающей роли народных масс в историческом процессе, необходимость изучения прошлого в тесной связи с актуальными задачами современности, историзм в подходе к оценкам фактов прошлого, принцип партийности в исследовательской работе, широкое использование фактического материала и др.

SUMMARIES

Leninism — Benner of Our Epoch. The importance of the Lenin study for the international Communist and working movement, characteristic features and peculiarities of the Lenin stage in the development of Marxism are considered. Urgent problems of scientific Communism under modern conditions are determined.

L. P. Nagornaya.— V. I. Lenin on the Party Spirit of Ideology. The author considers one of the most important Lenin's principles of ideological struggle—the principle of Party spirit, he shows that the idea of "ideological rearmament which is propagandized in every way possible by modern bourgeois theorists, is only a modification of the theory of "non-Party spirit" of ideology, against which V. I. Lenin carried on struggle.

I. K. Bilodid.— The Lenin theory of the Development of Socialist National Culture. Multinational socialist culture of the Soviet society, which is a property of the whole people and struggles for peace and progress all over the world is the incarnation of the highest achievements of culture, science, art. It represents a step of world historical importance in the spiritual development of the whole mankind. The Lenin theory of socialist cultural revolution—a corner stone of Soviet culture, national cultural construction is closely connected with radical revolutionary changes in the society life, being their final moment. The article deals with V. I. Lenin's struggle against the bourgeois, anti-scientific conceptions of cultural revolution.

F. P. Shevchenko.— Problems of Special Historical Investigations in the Light of the Lenin Study. The author of the article proves that special (auxiliary) historical branches are the constituents of historical science and play an important role in the cause of studying all the problems and periods of history. Development of special historical branches proceeds the same way as the whole historical science. V. I. Lenin made an invaluable contribution to the cause of cognition of historical process. His ideas underlie the creative development of many historical problems.

A. M. Shlepakov.— Lenin's Estimations of the Role of International Working Migrations and the Present. The article is dedicated to Lenin's estimations of the causes, scales and directions of international migrations, their place in the system of social and economical relations in the modern capitalist world. The author considers here new phenomena, which appeared during the epoch of state-monopolistic capitalism and the main features confirming the correctness of Lenin's analysis of the migration process.

S. N. Bibikov.— Marxist-Leninist Methodology and Archaeological Science. The article deals with an analytical review of the state of archaeological science in the USSR from the 20's to the present time, the most important long-range directions are determined in the archaeology complex study of ancient economies investigation of the laws of the population, study of one of the early forms of social production — communal trade.

V. G. Sarbey.— On Principles of Scientific Research Lenin's. Coming from Lenin's statements, some basic principles of the historical-materialistic research Lenin's are elucidated, which are a theoretical foundations of Soviet historical science: recognition of the decisive role of the people in the historical process, the necessity of studying the past in close connection with the pressing problems of the present, historical method in the approach to the estimations of the facts from the past principle of the Party spirit in research work, wide use of the facts, etc.

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. К 100-летию со дня рождения В. И. Ленина. Ленинизм — знамя нашей эпохи. Л. А. Нагорная. В. И. Ленин о партийности идеологии. И. К. Белодед. Ленинская теория развития социалистической национальной культуры. Ф. П. Шевченко. Проблемы специальных исторических исследований в свете ленинского учения. А. Н. Шлепаков. Ленинские оценки международных рабочих миграций и современность. С. М. Бибигов. Марксистско-ленинская методология и археологическая наука. Методология и методика исторических исследований. В. Г. Сарбей. О принципах научного исследовательского метода В. И. Ленина. Сообщения. Р. И. Наfigов. Формирование марксистских убеждений у В. И. Ульянова-Ленина. М. М. Олексюк. Прогрессивная пресса Западной Украины о В. И. Ленине. Сопратники В. И. Ленина на Украине. В. П. Булкина. Д. З. Мануильский. Заметки. Возвращаясь к напечатанному. Выводы из научных исследований. В помощь преподавателю истории. Наш календарь. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация.

CONTENTS

Articles. *On the Centenary of V. I. Lenin's Birth*. Leninism — Banner of Our Epoch. L. A. Nagornaya. V. I. Lenin on the Party Spirit of Ideology. I. K. Bilodid. The Lenin Theory of the Development of Socialist National Culture. F. P. Shevchenko. Problems of Special Historical Investigations in the Light of the Lenin Study. A. N. Shlepakov. Lenins Estimation of the Role of International Working Migrations and the Present. S. M. Bibikov. Marxist-Leninist Methodology and Archaeological Science. *Methodology and Methods of Historical Investigations*. V. G. Sarbey. On Principles of V. I. Lenin's Scientific Research Method. Communications. R. I. Nafigov. Formation of Marxist Convictions in V. I. Ulyanov-Lenin. M. M. Olexyuk. Progressive Press of the Western Ukraine on V. I. Lenin. *V. I. Lenin's Companions-in-arms in the Ukraine*. V. P. Bulkina. D. Z. Manuilsky. Notes. Returning to Already Published. Conclusions from Scientific Researches. Aid to the Teacher of History. Our Calendar. Review of Sources and Literature. Criticism and Bibliography. News and Information.